

გოდერძი ნარიმანიშვილი, ნინო შანშაშვილი,
დიმიტრი ნარიმანიშვილი

საქართველოს მებალითური
კულტურის ძეგლები

საქართველოს კულტურული
მემკვიდრეობის დაცვის
ეროვნული სააგენტო

NATIONAL AGENCY FOR
CULTURAL HERITAGE
PRESERVATION OF GEORGIA

საქართველოს
ეროვნული მუზეუმი

GEORGIAN
NATIONAL MUSEUM

საქართველოს მეგალითური კულტურის ძეგლები

© გ. ნარიმანიშვილი, ნ. შანშაშვილი, დ. ნარიმანიშვილი
ყველა უფლება დაცულია

ფოტო: გოდერძი ნარიმანიშვილი,
გიორგი ნარიმანიშვილი,
დიმიტრი ნარიმანიშვილი.
ნახატი და ანაზომი: გიორგი ტატიშვილი,
შალვა მელიქიძე, ინგა ესვანჯია,
ალექსანდრე თევზაძე.

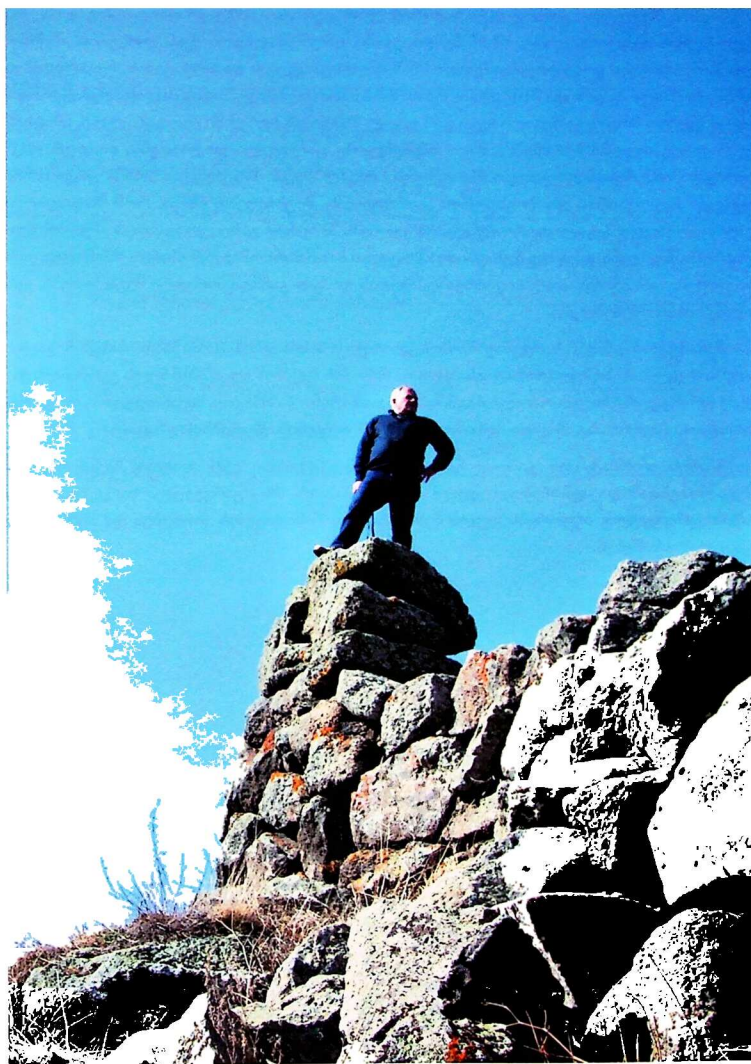
მარინე კვაჭაძის და გიორგი ტატიშვილის
მონაწილეობით

დაკაბადონება: იოსებ ქემაშვილი

დამიკურთხა მას „სეზანზე“
CEZANNE
საგრაფიკო დიზაინი

ISBN 978-9941-8-2214-8

თბილისი
2020

ნიგნში მოკლელაა განხილული საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული მეგალითური კულტურის ძეგლები. დიდი, ხშირ შემთხვევაში, დაუმუშავებელი ქვის ლოდებით შექმნილი მონუმენტები ყოველთვის ინვევდა მნახველთა გაოცებას და აღტაცებას. მეგალითების გრანდიოზულობა ქმნიდა შთაბეჭდილებას, რომ მათი აგება ადამიანის ძალას აღემატებოდა. იდუმალებით მოცული მეგალითები გარკვეულ მისტიურ ბურუსში იყო გახვეული. ამიტომ, ჯერ კიდევ ძველმა ბერძნებმა მათი მშენებლობა ცალთვალა გოლიათებს, მითიურ ციკლოპებს მიანერეს. მეგალითები მსოფლიოს მრავალ ქვეყანაში გვხვდება. ისინი დიდი ხანია იქცევენ მკვლევართა და მოგზაურთა ყურადღებას. მიუხედავად იმისა, რომ მსოფლიოში გავრცელებული მეგალითური ძეგლების კვლევას არაერთი გამოკვლევა და პოპულარული ნაშრომი მიეძღვნა, დღემდე ბურუსითაა მოცული მათი წარმომავლობისა და ქრონოლოგიის საკითხები. არ გვაქვს პასუხი კითხვაზე, როდის და სად გაჩნდა პირველი მეგალითები, ვინ იყვნენ მათი მშენებლები.

წინამდებარე წიგნი სამეცნიერო-პოპულარული ხასიათისაა და მიზნად ისახვს მეგალითური ძეგლების პოპულარიზაციას. ასეთი ნაშრომის შექმნის იდეა 2018 წელს გერმანიის ქალაქ ფრანკფურტში გამართული წიგნის საერთაშორისო ბაზრობის, საქართველოს, როგორც საპატიო სტუმრის სტატუსით მონაწილე მხარის, ორგანიზატორებს გაუჩნდათ.

წიგნის ფორმატიდან გამომდინარე, ნაშრომი სრულად ვერ ასახავს საქართველოს მეგალითებთან დაკავშირებულ ყველა პრობლემას. ის არც გარკვეული ხარვეზებისაგან არის დაზღვეული. ავტორები ყველა შენიშვნას და წინადადებას მიიღებენ და შემდგომში გაითვალისწინებენ.

შესავალი.....	6
თავი I. მეგალითების მითური მშენებლები	14
თავი II. მეგალითების შესწავლის ისტორია	22
თავი III. მეგალითების სახეები და არქიტექტურა	28
§ 1. მენჰირები.....	28
§ 2. მიცვალებულთა მეგალითური სახლები	54
§ 3. მეგალითური სამლოცველოები	76
§ 4. მეგალითური არქიტექტურული კომპლექსები	116
§ 5. გოლიათთა მინისტვეშა ქალაქები	165
თავი IV. მეგალითები და ბრინჯაოს ხანის საზოგადოება	176
ბოლოთქმა	217

მეგალითი ბერძნული სიტყვაა (μέγας დიდი, λίθος ქვა) და აღნიშნავს დიდ, დამუშავებულ ელ, ან ოდნავ დამუშავებულ ქვის მონუმენტს, ან დიდი ქვებით ნაგებ სტრუქტურას. მეგალითური ძეგლები ძირითადად პრეისტორიული ეპოქისათვის არის დამახასიათებელი.

მსოფლიოს სხვადასხვა კუთხეში გვხვდება უზარმაზარი ლოდებით ნაგები ძველი ნასახლარები და დასაკრძალავები, ვერტიკალურად დაყენებული ოდნავ გათლილი, ან დაუმუშავებელი ქვები და დიდი ზომის გახვრეტილი ქვები. ყველა ამ ქვის სტრუქტურებს სამეცნიერო ლიტერატურაში მეგალითები ეწოდება.

მეგალითური ძეგლები გამოირჩევა ფორმების მრავალფეროვნებით: მენპირები, კრძოლები, დოლმენები, „ციკლოპური“ ნაგებობები, მეგალითური საშლოცველოები, კაირნები/ყორანები. ზოგი მათგანი უძველესი დროის საცხოვრებელი და თავდაცვითი, ზოგი — საკულტო და სარიტუალო მნიშვნელობის ნაგებობა, ზოგიც — გარდაცვლილთა საუკუნო განსასვენებელი იყო.

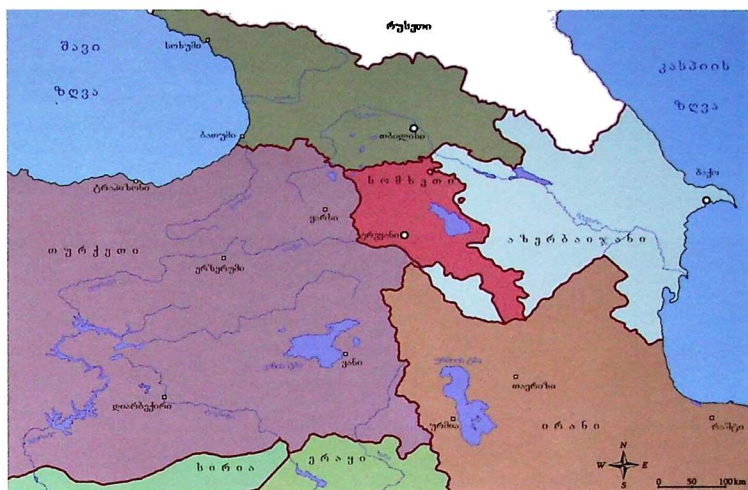
უძველესი მეგალითები გავრცელებულია ყველა კონტინენტზე ავსტრალიის გარდა. მრავლად გვხვდება ატლანტის ოკეანის ევროპულ სანაპიროზე — ბრიტანეთში, ესპანეთში, საფრანგეთში, პორტუგალიაში, აგრეთვე, ხმელთაშუაზღვის კუნძულებზე და სანაპიროებზე. მეგალითური ძეგლები გვხვდება ინდოსტანის ნახევარკუნძულზე და შორეულ აღმოსავლეთში. ძალზე მნიშვნელოვანი მეგალითური კომპლექსები მდებარეობს ცენტრალურ და სამხრეთ ამერიკაში.

სხვადასხვა ტიპის მეგალითური ძეგლები ფართოდ არის გავრცელებული საქართველოს ტერიტორიაზეც (სურ. 1,3).

საქართველოს რელიეფი და გეოლოგიური აგებულება გამოირჩევა თავისი მრავალფეროვნებით. ქვეყანას ჩრდილოეთიდან საზღვრავს დიდი კავკასიონის ქედი (სურ. 5,10,11), რომელიც ნარმოადგენს მძლავრ მთათა სისტემას, სადაც აღმართულია მაღალი მწვერვალები (იალბუზი, მყინვარწვერი, შხარა, თეთნულდი). საქართველოს სამხრეთი რეგიონები მცირე კავკასიონის მთიანეთზეა გადაჭიმული. ამ ორ მთიან სისტემას შორის, შავი ზღვის სანაპიროდან აზერბაიჯანის საზღვრამდე, ვრცელდება მთათაშორისი დაბლობების ზონა, რომლის მაქსიმალური სიმაღლე 1200 მ-ს არ აღემატება. დაბლობები ევნახებით და სასოფლო-სამეურნეო მიწებითაა მოფენილი.

საქართველო მდიდარია წყლის რესურსებით. ძირითადად აქ უხვწყლიანი და მთის მდინარეები მოედინება, რომლებიც სათავეს მაღალ მთებში იღებენ. საქართველოს მდინარეების (სურ. 4,7) ერთი ნაწილი (რიონი, ჭოროხი, ცხენისწყალი, კოდორი) შავი ზღვის, მეორე ნაწილი (მტკვარი, თერგი) კი, კასპიის ზღვის აუზს მიეკუთვნება.

საქართველო ტბებითაც (სურ. 8) მდიდარია, რომლებიც სხვადასხვა სიმაღლეებზე, შავი ზღვის დონიდან მოკიდებული კავკასიონის მაღალი მთების მყინვარებამდე, გვხვდება. თავისი ნარმომავლობით ტბები გამოირჩევიან მრავალფეროვნებით. ზოგი მათგანი ეულკანური ნარმომობისაა, ზოგიც ტექტონიკური, კარსტული, ლაგუნური და სხვა. ეულკანური ნარმომავლობის ტბებით განსაკუთრებით მდიდარია ჯავახეთი. საქართველოში ყველაზე დიდი ტბა — ფარავანი, ჯავახეთში მდებარეობს, ზღვის დონიდან 2073 მ სიმაღლეზე.

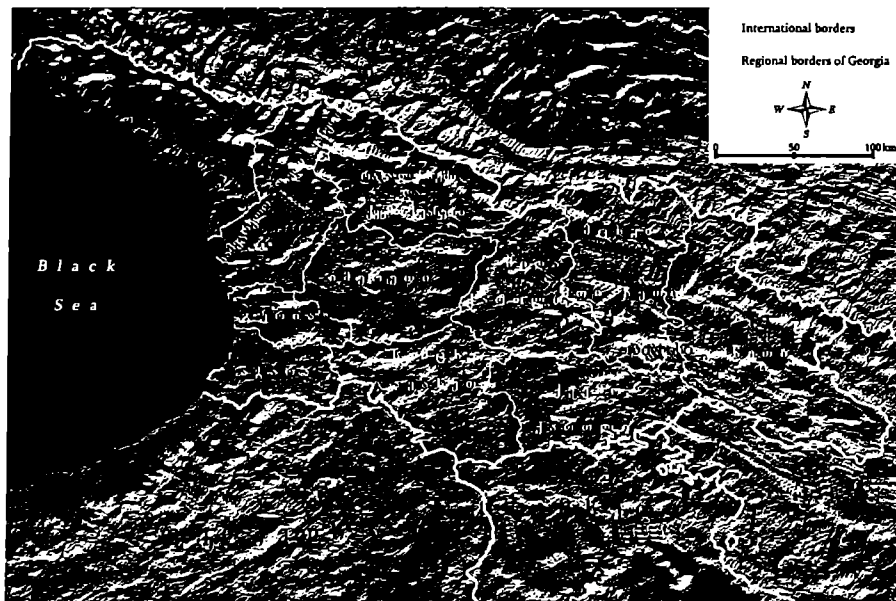

სურ. 1. საქართველო და მიმდებარე ტერიტორიები. პოლიტიკური რუკა.

სურ. 2. საქართველო. ისტორიული პროვინციები.

საქართველოს ნიადაგები ხასიათდება დიდი მრავალფეროვნებით, რაც გამოწვეულია რელიეფის, კლიმატის და მცენარეული საფარის მრავალსახეობებით. მცენარეული საფარის ნაირგვარობა გამოწვეულია კავკასიის ფლორის განვითარების რთული ისტორიით, რომელიც საკმაოდ გრძელ გეოლოგიურ პერიოდს მოიცავს. აქ გვხვდება როგორც ფლორის უძველესი წარმომადგენლები, რომლებიც ზედამესამეულ პერიოდში გაჩნდნენ, ასევე შედარებით ახალგაზრდა მცენარეები. საქართველოს ტერიტორიის 32% უკავია ტყეებს (სურ. 9). აქ გავრცელებულია როგორც ნესტიანი სუბტროპიკული, ასევე მთის ფოთლოვანი და წიწვოვანი ტყეები.

სურ. 3. საქართველო. თანამედროვე ადმინისტრაციული დაყოფა.

საქართველოს თითქმის მთელ ტერიტორიაზე (სურ. 3), ყველა გეოგრაფიულ ზონაში, გვხვდება მეგალითური ძეგლები. ლეგენდების თანახმად, მეგალითური ძეგლები ზოგი გოლიათების/გმირების ამენებულია და თვითონ ცხოვრობენ იქ, ზოგი კი გოლიათების მიერ ჯუჯათა ტომის ხალხისათვის არის აგებული.

მეგალითური ძეგლების გავრცელების მთელ ტერიტორიაზე ადგილობრივი მოსახლეობა მათ მშენებლებად ზებუნებრივი ძალის მქონე არსებებს თვლის, რის გამოც თავად მეგალითურ სტრუქტურებს მიეწერება განსაკუთრებული სამკურნალო თვისებები, თუ გამანაყოფიერებელი ძალა.

სურ. 4. საქართველოს ბუნება. მდ. მტკერის ხეობა.

სურ. 5. საქართველოს ბუნება. კავკასიონი. ხადას ხეობა.

ლეგენდების თანახმად, კუნძულ მალტაზე მეგალითური ტაძრები ააშენეს სიცილიის ციკლოპების შთამომავალმა გიგანტებმა. საბერძნეთში კი უძველესი ქალაქები ტირინთოსი და მიკენი ცალთვალა გოლიათებმა — ციკლოპებმა ააგეს.

სურ. 6. მცირე კავკასიონი, თრიალეთის პლატო.

XX საუკუნეში პოპულარობა მოიპოვა ახალმა თეორიამ, რომლის მიხედვით, მეგალითური ძეგლები უცხოპლანეტელების ნახელავად ითვლება. მეცნიერთა ნაწილი ეყრდნობა იმ მოსაზრებას, რომ ადამიანი პრეისტორიულ ხანაში, მძლავრი ტექნიკური საშუალებების გარეშე, მსგავს ძეგლებს ვერ შექმნიდა. ზოგი მეგალითური სტრუქტურა ობსერვატორიად ჩათვალებს, ზოგი — უცხოპლანეტელების საკურთხეველად და ა.შ.

სურ. 7. მდ. არაგვის ხეობა.

უძველესი ისტორიული წყაროებიც იმეორებენ ხალხურ თქმულებებს. მაგალითად, სტრაბონი წერს, რომ ქალაქ ტირინთოსის მძლავრი კედლები ციკლოპებმა ააშენეს. ბრიტანელი ისტორიკოსი ჯეფრი მონმაუთელი სთაუუნებულის აგებას ჯადოქარ მერლინს მიანერს. ვახუშტი ბაგრატიონი, ქვემო ქართლში, ჩხიკეთას სამეხასთან არსებულ უზარმაზარი ლოდებით აშენებულ გალავანს, გმირების, ან გოლიათების ნახელავად მოიხსენიებს.

მეგალითური ნაგებობანი ას წელზე მეტია იქცევენ არქეოლოგების ყურადღებას. პირველი არქეოლოგიური სამუშაოები XIX საუკუნის მეორე ნახევარში საბერძნეთში (ტირინთოსი) და მალტაზე (ჰალ საფლიენი, ტარშიენი, ჰაგარ ქიმი და მნიიდრა) ჩატარდა.

საქართველოს ტერიტორიაზე (სურ. 2,3) მეგალითურმა ნაგებობებმა მკვლევართა ყურადღება მიიქცია XIX საუკუნის მიწურულს. თუმცა, „ციკლოპური“ ნამოსახლარების შესწავლა პირველად ბორის კუფტინმა¹ სცადა. თრიალეთში (სურ. 2), ბეშთაშენის „ციკლოპურ ნაქალაქარზე“, XX საუკუნის 30-იან წლებში წარმოებული გათხრების შედეგად მან გამოავლინა ადრებრინჯაოს, გვიანბრინჯაოს და შუა საუკუნეების ფენები. მოპოვებული მასალის საფუძველზე, „ციკლოპური“ ნამოსახლარების ქვედა თარიღი ძვ.წ. III ათასწლეულით განისაზღვრა. იმავე წლებში ბ. კუფტინმა ნალკის ტერიტორიაზე გათხარა დიდი ყორღანები, რომელთა გრანდიოზული დასაკრძალავი დარბაზების კედლები ქვითაა ამოყვანილი (სურ. 53). მესხეთში (სურ. 48-51) გათხრილი დაუმუშავებული ქვებით ნაგები სამარხი ნაგებობები ქვის დიდი ფილებითაა გადახურული. თრიალეთისა და მესხეთის ყორღანები ძვ.წ. III — II ათასწლეულის პირველ ნახევარს მიეკუთვნება.

სურ. 8. ტაბანყურის ტბა.

¹ ბორის კუფტინი (1892-1953 წწ.) არქეოლოგი და ეთნოლოგი.

XX საუკუნის 30-იან წლებში დაიწყო დოლმენების არქეოლოგიური შესწავლა საქართველოს ტერიტორიაზე, როგორც ზღვისპირა, ისე მთისწინა ზოლში. თითქმის ყველა დოლმენი გაძარცვული იყო, მხოლოდ ზოგიერთ მათგანში აღმოჩნდა კერამიკა, ლითონის და ქვის მასალა, რომლის მიხედვითაც შესაძლებელი გახდა დოლმენური კულტურა აფხაზეთში (სურ. 2,3, 42-43), ზოგადად, ძვ.წ. III-II ათასწლეულით დაეთარილებინათ.

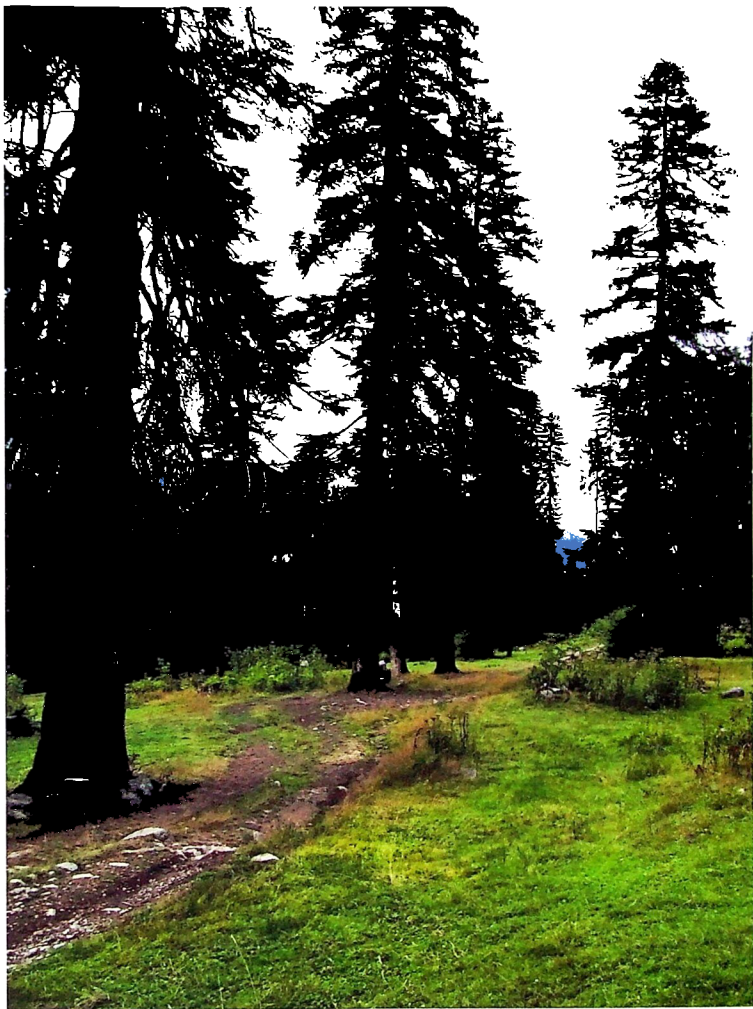
საქართველოს მეგალითური ძეგლების გეგმაზომიერი მეცნიერული შესწავლა 1990 წლიდან თრიალეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღვ. გ. ნარიშკინიშვილი) დაიწყო თრიალეთში (სურ. 13). ეს სამუშაოები დღემდე გრძელდება. ექსპედიციის მიერ არქეოლოგიური დაზვერვები ჩატარდა დღეისათვის ცნობილ ყველა მეგალითურ ძეგლზე. განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა ე.წ. ციკლოპურ ნამოსახლარებსა და სიმაგრეებს (ბარეთი, კარიაკი, საბეჭდავი, კნოლე, ბეშქენაშენი, ზემო ბეშქენაშენი, ლიპი, უწყლო, კოხაჯი, თეზი, ცრიცი, ხველმა, ლოშო, აბული, შაორი და სხვ.). ისინი აიგეგმა და აიზომა არქიტექტურულად, შედგა ტოპოგრაფიული გეგმები. ექსპედიციამ არქეოლოგიური გათხრები ჩაატარა საბეჭდავის, ბეშქენაშენის (ბეშთაშენის), ზემო ბეშქენაშენის (აი-ილ-ია), კნოლეს და უწყლოს (სანთა) ნამოსახლარებსა და სიმაგრეებზე. კვლევის შედეგად გაირკვა, რომ „ციკლოპური“ სიმაგრეები ძვ.წ. XVI საუკუნიდან არსებობენ, ძვ.წ. XIII-VII საუკუნეებში კი გაბატონებულ მდგომარეობას იკავებენ.

XX საუკუნის მიწურულს მეგალითური ძეგლების კვლევის ახალი ეტაპი დაიწყო: არქეოლოგიური სამუშაოების პარალელურად მიმდინარეობს ინტერდისციპლინარული კვლევები. თანდათან ნათელი ეფინება მეგალითების მშენებლების ყოფა-ცხოვრებას და სულიერ კულტურას.

წინამდებრე ნაშრომში ჩვენ შევეცადეთ მკითხველისათვის წარმოგვედგინა საქართველოში გავრცელებული მეგალითური ძეგლები, მათი ნაირსახეობა და ადგილი მსოფლიო მეგალითურ კულტურებში.

ნიგნის წინასიტყვაობა გვინდა დავასრულოთ იმ სიტყვებით, რომლებიც ნიკო მარმა² ამ იდუმალებით მოცული ძეგლების შესახებ გამოთქვა: „ძიება უნდა გაგრძელდეს. ეს ხომ სრულიად სხვა სამყაროა“

2. ნიკო მარი (1865-1934) - ცნობილი ისტორიკოსი, აღმოსავლეთმცოდნე, ლინგვისტი, ეთნოგრაფი და არქეოლოგი. ცნობილი იყო როგორც „ენის შესახებ ახალი სწავლების“, ან „იაფეტური თეორიის“ შემქმნელი.

სურ. 9. საქართველოს ტყეები.

მსოფლიოს ხალხთა მითებისა და ლეგენდების თანახმად, მეგალითური ნაგებობები ზებუნებრივი ძალის მქონე არსებების მიერ არის აშენებული. ძველი ბერძნული მითოლოგიური გადმოცემების მიხედვით, უძველესი ქალაქების მიკენის და ტირინთოსის უზარმაზარი ქვებით ნაგები კედლები ციკლოპებმა ააშენეს. ამიტომ, უდუღაბოდ დიდი ქვის ლოდებით ნაგებ შენობებს და გალანებს „ციკლოპური“ ეწოდება.

ბერძნულ მითოლოგიაში ციკლოპები/კიკლოპები ურანოსის და გეას შვილები არიან. კიკლოპი ნიშნავს „მრგვალთვალიანს“ პესიოდეს „თეოგონიის“³ მიხედვით ციკლოპები ცალთვალა გოლიათები არიან, მათი სახელებია: ბრონტოსი (მჭექარე), სტეროპი (მანათობელი) და არგი/პირაგმონი (მბრწყინავი). სახელები მოუთითებს მათ კავშირს ბუნების სტიქიურ ძალებთან. ციკლოპები მიეკუთვნებიან ღმერთების უძველეს თაობას. ურანოსმა, ზეცის უძველესმა ღმერთმა, ისინი ჩააგდო ქვესკნელში, მაგრამ ზევსმა ისინი გაათავისუფლა და გამოიყენა ტიტანებთან ბრძოლაში. ზევსის მომხრეებმა გამარჯვება მოიპოვეს ტიტანებზე და ისინი სამყაროს მბრძანებლები გახდნენ. გიგანტომახიის დასრულების შემდეგ ციკლოპებმა განაგრძეს ზევსთან სამსახური და უმზადებდნენ იარაღს.⁴ სტრაბონის მიხედვით, ტირინთოსის კედლები ციკლოპების აშენებულია.⁵

სურ. 10. დიდი კავკასიონი. მარჯვნივ ბრუტსაბძელას მთა (გ. მინდიაშვილის ფოტო).

ციკლოპ ბრონტოსის ადგილსამყოფელი, თეიმურაზ ბაგრატიონის⁶ მიხედვით, საქართველოში, ბრუტსაბძელას მთაზე (სურ. 10) ყოფილა, რომელიც შიდა ქართლში, კავკასიონის სამხრეთ ფერდზე მდებარეობს. თეიმურაზ ბაგრატიონი წერს, რომ მთაზე და იმ ადგ-

3. Hesiodus, *Theogony*, 139-146.

4. Vergilius, *Aeneid*, VIII, 416-453.

5. Strabo, VIII, 6, 11.

6. თეიმურაზ ბაგრატიონი (1782-1846 წწ), მწერალი და მეცნიერი.

ილას, სადაც ციკლოპი ბრონტოსი იყო დაბმული, წელიწადში ერთ დღეს იკრიბებოდნენ დემონები და გრძნეულები⁷ მთელი სამყაროდან. ისინი დღესასწაულობდნენ და სწირავდნენ მსხვერპლს.⁸ აღსანიშნავია, რომ ბრუტსაბძელას აღმოსავლეთ კალთაზე დღესაც არის სოფელი საჭინკორფია. სოფლის სახელწოდება, როგორც ჩანს, დაკავშირებულია ქართულ მითოლოგიურ პერსონაჟ ჭინკასთან.⁹

ცნობილი ქართველი გეოგრაფის, ლევან მარუაშვილის მოგონებებიდან ცნობილია, რომ ახალგაზრდობაში, 1929 წელს, ის ასულა ბრუტსაბძელაზე და იქ ქვის ნაგებობის ნანგრევები უნახავს, რომელიც, მისი აზრით, რაღაც საკულტო ნაგებობა იყო. ათი წლის შემდეგ, როდესაც ის მეორედ ავიდა ბრუტსაბძელაზე, იმ უნიკალური ძეგლისგან არაფერი აღარ იყო დარჩენილი.¹⁰ ზ. კიენაძე მიიჩნევს, რომ ბრუტსაბძელა ამირანის დასაჯის ადგილი იყო.¹¹ არ არის გამორიცხული, რომ ბრუტსაბძელას მთაზე ოდესღაც უძველესი წარმართული სამლოცველო იდგა.

მეგალითური ნაგებობების მშენებელთა შესახებ არაერთი ლეგენდა და მითია შემონახული. მაგალითად, ხმელთაშუა ზღვაში, კუნძულ მალტაზე, ადგილობრივი მოსახლეობის ლეგენდის თანახმად, გოლიათების ტომმა უზარმაზარი ქვის ლოდებით დიდი ტაძარი ააგო. ისიც შეიძლება გავიხსენოთ, რომ იოანიტების ორდენის ვიცე-კანცლერი, ჯაკომო აბელა, თავის „მალტის აღწერაში“ 1656 წელს წერდა, რომ მალტის უძველესი მოსახლეობა იყო სიცილიელი ციკლოპების შთამომავალი გიგანტები, რომლებმაც ააშენეს მეგალითური ნაგებობები.¹²

ბრიტანული თქმულების თანახმად, სთოუნჰენჯის მეგალითური სამლოცველო გოლიათებმა ირლანდიაში ააგეს, ხოლო ჯადოქარმა მერლინმა ის ბრიტანეთში გადმოიტანა. ბრიტანელი სამღვდლო პირის და მწერლის ჯეფრი მონმაუთელის (1100-1154/55 წწ.) „ბრიტანეთის მეფეთა ისტორიაში“ მოთხრობილია, თუ როგორ გადანაცვლდა მეფე ავრელიუს ამბროსიუსმა აშენებინა მონუმენტი საქსებთან ომში დაღუპული ბრიტანელი მეომრების პატივსაცემად. ჯადოქარმა მერლინმა მას მისცა რჩევა - „თუ გინდა, რომ ამ მეომრების ხსოვნა სამარადისოდ დარჩეს, ჩამოიტანე ირლანდიიდან ქვები, რომლებსაც „გოლიათების ცეკვა“ ჰქვია. უძველესმა გოლიათებმა ეს ქვები ჩამოიტანეს აფრიკიდან, სადაც უწინ ცხოვრობდნენ და დადგეს ირლანდიაში“ ბრიტანელები გაემგზავრნენ ირლანდიაში, მაგრამ ქვები ვერ დაძრეს, მხოლოდ მერლინმა თავისი ჯადოსნობით მოახერხა ქვების ამოღება მიწიდან, ბრიტანეთში გადმოტანა და დაღუპული მეომრების საფლავის ირგვლივ დადგმა. ჯეფრი მონმაუთელის თანახმად, იქვე არიან დასაფლავებული ბრიტანელი მეფეები პენდრაგონი და კონსტანტინე.¹³

7. გრძნეული - ჯადოქარი.

8. მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1938, გვ. 12; ბაგრატიონი თ. 1848, გვ. 8.

9. ჭინკა, ქართული მითოლოგიის მიხედვით, არის ავსული, მანვე, ბოროტი ჯუჯა არსება, გერმანული გნომების, ან სკანდინავიური ტროლების მსგავსი.

10. მარუაშვილი ლ. 1979.

11. კიენაძე ზ. 2001.

12. Korn W. 2005, S. 21.

13. Korn W. 2005, S. 21-22.

ძველი ქართული ისტორიოგრაფია და ლეგენდები დიდი ლოდებით ნაგები შენობების და ციხე-სიმაგრეების მშენებლობას ზებუნებრივი ძალის მქონე არსებებს მიაწერს. ჩხიკეთის მეგალითური სიმაგრის შესახებ ექვთიმე თაყაიშვილს ჩანერილი აქვს ლეგენდა. რომელშიც წმ. სამებისა და დევის კამათია გადმოცემული სოფ. ჩხიკეთასთან მდებარე მშვენიერი მწვერვალის (სურ. 12) კუთვნილების თაობაზე.

სურ. 11. დიდი კავკასიონი. მთიულეთი.

წმ. სამება დათანხმდა დაეტოვებინა მწვერვალი დევის სასარგებლოდ, თუ ის ერთი ღამის განმავლობაში, მამლის ყივილამდე, ააშენებდა გალავანს მწვერვალის ირგვლივ. წინააღმდეგ შემთხვევაში, მწვერვალი სამებას დარჩებოდა. დევი მიხვდა, რომ ამ სამუშაოს მარტო ვერ გაწვედებოდა და დასახმარებლად დაუძახა თავის დას, რომელიც ძალით არ ჩამორჩებოდა ძმას. დევის და დადგა სანინააღმდეგო მხარეს აღმართულ „სანჭურბლეს“ მთაზე, რომელიც დაფარულია უზარმაზარი ქვის ლოდებით და ქვებს უგდებდა ჩხიკეთის მწვერვალზე მდგარ ძმას. დევი ჰაერში იჭერდა ქვებს და ერთმანეთზე ალაგებდა. გალავანი სწრაფად იზრდებოდა სიმაღლეში და მალე ორივე მხარეს აღიმართა. სამება, ხედავდა რა, რომ დევი იმარჯვებდა და არ სურდა მწვერვალის დაკარგვა, ააგდო ზევით ნითელი თავსაფარი, რომელიც უცებ მამლად იქცა. მამალმა იყივლა და დევი მიხვდა, რომ დამარცხდა. მან მიატოვა სამუშაო და გაიქცა.

სურ. 12. მდ. ალგეთის ხეობა. ჩხიკეთას სამება.

— სამება დაედევნა დევს, რომელმაც თავი ბირთვისის სიმაგრეს შეაფარა. სამების ნასროლმა ისარმა განგმირა დევი და ჩაერჭო ბირთვისის ციხის კლდეს, სადაც სამუდამოდ დარჩა. სამების ნასროლი ისრის კვალი, ლეგენდის თანახმად, დღესაც ჩანს ბირთვისში. ლეგენდის ერთი ვარიანტი მთავრდება ასე, მაგრამ მეორე ლეგენდის თანახმად, დაჭრილი დევი ბირთვისიდან გაიქცა მტკვრისკენ და სოფ. დიღომთან ჩავიდა მდინარეზე წყურვილის მოსაკლავად. იქ დადგა მუხლებზე და დაიწყო წყლის სმა. მაგრამ წყალი ვერ განკურნავდა სასიკვდილოდ დაჭრილ დევს. დევი დაეცა მუხლებზე და მოკვდა. იმ ადგილას, სადაც დევი მუხლებზე დაეცა, წარმოიქმნა ჭის მაგვარი ორი ორმო, რომელიც დღემდე ცნობილია „დევის-ნამუხლარის სახელით. ე. თაყაიშვილი მიიჩნევს, რომ სამების მწვერვალი, ქრისტიანობის გავრცელებამდე, ზოროასტრიული რელიგიის კულტმსახურების ადგილი იყო. სამების ტერიტორიაზე, მოედნის შუაში აღმართულია გრძელი, ფართო, ბუნებრივი ქვა, რომელზედაც, ე. თაყაიშვილის აზრით, ორმუზდს სწირავდნენ მსხვერუძს. ის მიიჩნევდა, რომ ლეგენდა დუალისტური ხასიათისაა: აპურამაზდას როლი გადატანილია ნმ. სამებაზე, მამალი ზოროასტრიელების წმინდა ფრინველია, ის აპურამაზდას ქმნილება და მსახურია, იცავს ადამიანებს ლამით და თავისი სიმღერით განდევნის ბოროტ სულებს და დევებს — აპრიმანის მსახურებს.¹⁴

ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით, „ჩხიკეთის“¹⁵ სამხრით არს ეკლესია სამება წმიდის გიორგისა, მალალს გორასა (სურ. 12) ზედა ნაშენი, არამედ საკვირველი, რამეთუ დიდროენითა ლოდითა შენი, რომელი კაცთაგან არა შესაძლებელ არს მისი ქმნა, რომელი ავლია ზღუდედ ძველად იწოდა გმირთ-ნაკვეთი და იყო ციხე, ხოლო ან ეკლესია.“¹⁶ ამ

14. Такайшвили 1905, стр. 15.

15. მდებარეობს ქვემო ქართლში, ქ. თეთრიწყაროს მახლობლად.

16. ქართლის ცხოვრება 1973, გვ. 326.

გმირთ-ნაკვეთს გულისხმობს XVIII ს-ის ქართული დოკუმენტი ე.წ. ბარათაანთ გუჯარიც, სადაც ის იხსენიება „გმირთ-კვეთილად“; „გმირთ ნასახლარ“-ს უწოდებს ადგილობრივი მოსახლეობა ბაკურიან-თორის მიდამოში არსებულ მეგალითურ შენობებს; „გმირთ ნაშენს“ უწოდებს მოსახლეობა დიდი ლიახვის სათავეში, ზილდეს პლატოზე მდებარე მეგალითურ სიმაგრეს.¹⁷ „გმირთ ნასახლარის“ ნაცვლად ზოგჯერ ტერმინი „დევის ნასახლარი“ იხმარება, საქართველოში ასევე გვხვდება ტოპონიმები „დევის-ხერელი“,¹⁸ „დევის ნამუხლარი“,¹⁹ „დევის პინები“,²⁰ დევებიანი,²¹ ნანდევე/ნადევე - ზემო ჭალადიდასა და თეკლათში.²²

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის მოსახლეობა (მთიულეთი, გუდაური, ფშავი, ხევსურეთი) უზარმაზარი ლოდებით ნაშენებ ნასოფლარებს ყველგან დევებს უკავშირებს.²³ გურული ფოლკლორის მიხედვით დევები დიდი ტანით გამოირჩევიან. ზოგიერთ დევს ცხრა თავი აქვს, ზოგს შვიდი, ზოგიერთს კი სამი. ისინი დიდ სახლებში ცხოვრობენ. ზღაპრის გმირი თასიე „მიადგა ერ უკაცურ ალაგას. დეინახა, აქანაი დგას უშველებელი შენობა, რომელსაც შემორებული აქ იმფერი მესერაი, რომე რაეა ჩაეა შით რამე.“²⁴ სამეგრელოში, სოფ. თეკლათში ადგილია ნანდევე (ნადევარი), სადაც დიდი ქვები ეწყობა და ხალხი შიშით უვლიდა გვერდს, აქ დევები იდგნენ და მათი მოტანილია ეს ქვებიო.²⁵ სოფ. ეკის მიდამოებში არის ადგილი ტყა უჩა (შავი ტყე), სადაც ადრე უღრანი ტყე ყოფილა, დევებითა და ქაჯებით სავსე. აქვეა ჭაობიანი ადგილი ნანდე (ნადევარი).²⁶

ქართველი მთიელების წარმოდგენით, დევები დიდი ზომის, ხშირი ბალნით დაფარული არსებები არიან. სახით ადამიანებს ჰგვანან, მაგრამ საშინელი გარეგნობა აქვთ. დევები დღისით იმალებიან და ღამით კი, სანადიროდ გამოდიან. მათ არაფრის არ ეშინიათ, მხოლოდ მახვილის და ცეცხლის. დევები მთიელების წარმოდგენით დღესაც არიან, მაგრამ იმალებიან და თავის დროს ელოდებიან. დევებს, ისევე როგორც ქაჯებს²⁷ და ეშმაკებს²⁸, ფეხები შეგრუნებული აქვთ, ე.ი. კოჭი მოცეკულია წინ, ხოლო ფეხის წვერი თითებით უკანა მხარესაა. დევები უფრო ხშირად ბნელ ხეებში და უდაბურ ადგილებში არიან, ხშირად მინაში ჩადიან, უჩინარდებიან მინისქვეშ.²⁹

ქართული თქმულებების თანახმად, ძველად დევები ცხოვრობდნენ ადამიანების გვერდით. ადამიანები ცხოვრობდნენ მიწურ სახლებში, მაგრამ დევების შიშით გარეთ ვერ გამოდიოდნენ, დევები კი მრავლდებოდნენ. სახლებთან ახლოს, ყველგან სამჭედლოებს

17. მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1938, გვ. 9, 10.

18. ქ. შორაპნის მახლობლად.

19. ქ. მცხეთასთან.

20. ქ. ფასანაურთან.

21. მდ. ქსნის ხეობაში, ჟინვალის ნაქალაქართან [რჩეულიშვილი 2001, გვ. 36].

22. ელიავა გ. 1989, გვ. 20, 26.

23. ნიკლაური ი. 2001, გვ. 28.

24. ლლონტი ალ. 1937, გვ. 152-158.

25. ელიავა გ. 1989, გვ. 26.

26. ელიავა გ. 1989, გვ. 88, 89.

27. ბოროტი არსება ქართული მითოლოგიის მიხედვით.

28. ბოროტი არსება, ქაოსის და ნგრევის მომტანი.

29. ცანავა ა. 1992, გვ. 6, 7.

აკეთებდნენ. მჭედლობაც მათი მოგონილი ყოფილა.³⁰ მათ გაჭედდნენ სასოფლო-სამეურნეო იარაღს არაჩვეულებრივი თვისებები მიენერება.³¹ დევები მინისზედა სახლებში ცხოვრობდნენ, რომლებსაც ბანიც ჰქონდა და კარიც. დევების სოფლებში ციხე-სიმაგრეებიც იდგა. თქმულებების თანახმად, მათ ხშირად დიდი ოჯახები აქვთ, სადაც დევების დედებიც არიან მოხსენიებული, რომლებიც ჯარასთან სხედან. წყაროსთვის წმინდა გიორგი მოიხსენიება როგორც „დედ-დედაბერთ ამომწყვეტი“. დევები ზოგჯერ მოიხსენიებიან როგორც „დედ-კერაები“. ისინი ცხოვრობდნენ ადგილ საკერპოში³², სადაც სამჭედლოც ჰქონდათ. ზოგი დევი სიკვდილის შემდეგ ჩვეულებრივ იმარებოდა: ფშავში ერთ ადგილს დევის საფლავი ჰქვია, ზოგჯერ კი, ქვად იქცევა: კოპალამ ავთანდილ დევი რომ მოკლა, ის ქვად იქცა: „ახლაც არაგვში გრძელი ქვა არის და ხალხის რწმენით, ის ქვა მაშინდელი გაქვავებული ავთანდილ დევია“.³³

დევებისაგან შევიწროვებულ მოსახლეობას ლეთისშვილები³⁴ და გმირები ეხმარებიან. საქართველოს მთიანეთის მოსახლეობის გადმოცემების და ანდრეზების³⁵ მიხედვით, შენუხებულმა ხალხმა ღმერთს მიმართა, რომელმაც მათ დასახმარებლად იახსარი და კოპალა გამოაგზავნა დედამიწაზე. იახსარი და კოპალა თავდაპირველად ადამიანები იყვნენ, ხოლო შემდეგ ლეთისშვილებად იქცნენ. იახსარი ბერი ყოფილა, ხოლო კოპალა ბავშვობაში დევებს ჩავარდნია ტყვედ, შემდეგ გამოქცეულა და უფლის სამსახურში ჩამდგარა. მორიგე ღმერთმა დევებთან საბრძოლველად მათ ძალა და იარაღი მისცა. იახსარი მორიგესაგან³⁶ მშვილდ-ისრით იყო დაჯილდოვებული. კოპალამ და იახსარმა ფშავ-ხევსურეთის მიწა-წყალი დევ-კერაებისაგან განმინდეს. აღნიშნულია, რომ „კოპალასა და იახსარის საომარ მოქმედებათა არეალი ... ფშავ-ხევსურეთისა და ერწო-თიანეთის ტერიტორიას არ სცილდება, თუმცა, დევ-კერპთა ნამოსახლარ-ნაბინაერებზე დიდი რაოდენობით მიუთითებენ როგორც მთიულეთში, გუდამაყარში, ასევე ჩქინეთ-ინგუშეთში“.³⁷

გურიამი ჩანერილი ლეგენდის მიხედვით, სოფ. აჭი დევმა შეანუხა. მოსახლეობამ დახმარებისთვის წმ. გიორგის მიმართა, რომელმაც დევი შუბით განგმირა და გააქვავა. მაღლიერმა მოსახლეობამ წმ. გიორგის სახელზე ეკლესია ააშენა. ადგილობრივები, მდ. აჭისწყლის ნაპირზე, დღესაც მიუთითებენ ერთ დიდ ლოდზე, რომელსაც ქვადქცეულ დევად მიიჩნევენ. მეგრული ფოლკლორის მიხედვით მაშუფა/მაშუბა ბოროტ ძალებთან/დევებთან (ნდემი, დემი) მებრძოლი გმირია.³⁸ დევებთან და ბოროტებასთან მებრძოლია დევგმირი ქუთარია.³⁹

ქართულ ზღაპრებში (შავლა, ტარიელი, ვაშლადიმი, თეთრცხენა მონადირე, ირმისილი, ცხრა ძმა, ლომკაცა გოლიათი, ჩეთვრიანი ქალი, მენახირე და წითელი თევზი, რო-

30. ცანავა ა. 1992, გვ. 8,9.

31. ოჩიაური თ. 1967, გვ. 170.

32. კერპისტის განკუთვნილი ადგილი.

33. ცანავა ა. 1992, გვ. 9-11,17,19-20.

34. ქართული წარმართული ლეგენდები — იახსარი, კოპალა, კვირია, პირქუში.

35. ანდრეზი — რელიგიურ-მითოლოგიური ზეპირი გადმოცემები ფშავ-ხევსურეთში.

36. მორიგე ღმერთი — უმაღლესი ღვთაება, ქართული წარმართული მითოლოგიის მიხედვით.

37. ნიკოლაური ი. 2001, გვ. 27-28.

38. ლომია მ., გერსამია რ. 2012, გვ. 53,97.

39. სამუშია კ. 1971, გვ. 95-96; გუდავა ტ. 1975, გვ. 173,174.

კაპის ქალი), ადამიანის და დევის (მდევი) ურთიერთობის არაერთი ეპიზოდია აღწერილი. მათ შორის, უმეტესწილად, მტრული დამოკიდებულება, თუმცა მშვიდობიანი თანაცხოვრების ეპიზოდებიც გვხვდება.⁴⁰

ქართული თქმულებებისა და ლეგენდების მიხედვით, გამორჩეული არქიტექტურა გმირებს უკავშირდება. მაგ. ბროლის ქვის კოშკი, რომელშიც ყველანაირი განძი მოიპოვება, მოხსენიებულია თქმულებაში ამირანის შესახებ: სანადიროდ ნასულ ამირანს და მის ძმებს შეხვდათ ოქროსრქიანი ირემი, რომელმაც ისინი ბროლის ქვის კოშკთან მიიყვანა. ძმებმა შემოუარეს კოშკს, მაგრამ კარი ვერ იბოვეს. ბოლოს კოშკმა პირი გააღო და მონადირეებმა კოშკში იბოვეს ოქრო-ვერცხლი, სასწაულებრივი იარაღი, რაში და მზეთუნახავი ქალი.⁴¹ ლეგენდის მეორე ვერსიით, სანადიროდ გამოსული ამირანი და მისი ძმები, ირემმა ბროლის ქვით აგებულ უკარფანჯრო კოშკთან მიიყვანა. ამირანმა კოშკი მუხლის დარტყმით შელენა.⁴² აბესალომ და ეთერის⁴³ თქმულებაში, ბროლის ციხედ იწოდება მიუდგომელი ციხე.⁴⁴ მსგავსი სიუჟეტი გადმოცემული ქართულ ზღაპარში „ამირანის შვილი“. ზღაპრის გმირი სამ, ხუთ და ათთავიან დევებს (მდევი) ებრძვის. მზეთუნახავის საძებრად ნასულმა ამირანის შვილმა „იარა და ერთ ციხეს მიაღდა. ცხრა დღე და ღამე უარა გარშემო და კარები ვერ უშოვა.“⁴⁵

საქართველოში გავრცელებული თქმულებების თანახმად, „ბროლის კოშკებში“ ღმერთები, ან ღმერთების სწორი არსებები ცხოვრობენ. სევანური ხალხური ლექსის მიხედვით, კასლედლის⁴⁶ თეთრ ციხეში, რომელიც დგას კლდეზე, ცხოვრობს „ციცკრის თეთრი ვარსკვლავი“. კასლედლის ციხის პატრონი, ციცკრის ვარსკვლავის მამაა, რომელიც, სავარაუდოდ, ძველი ღმერთების თაობას მიეკუთვნება და შესაძლოა, ნადირთ პატრონია. მის ადგილ-მამულს გარეული ცხოველები - ჯიხვები, არჩვები, ირმები ამუშავებდნენ.⁴⁷ როგორც ჩანს, ამ თქმულებებში მოხსენიებულ „ბროლის ციხეებსა“ და „გმირთ-ნაკვეთ“ სიმარგარებში იგულისხმება დიდი ლოდებით, უდულაბოდ აშენებული მეგალითური ნაგებობები, რომელთა ნანგრევებიც ასე მრავლადაა საქართველოში.

შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე გავრცელებული მეგალითური ნაგებობების — დოლმენების მშენებლობა ზოგიერთი კავკასიელი ხალხის ფოლკლორის თანახმად, მიენერება ჯუჯებს. 1818 წელს ოდესის ისტორიის და სიძველეების საზოგადოების წევრმა დე მარინიმ მდ. ფშადთან აღმოაჩინა დოლმენების ჯგუფი. მანვე პირველად ჩანერა ჩერქეზული ლეგენდა, რომ ეს არის ჯუჯა ხალხის სახლები, რომლებიც მათთვის გოლიათებმა ააშენეს. აფხაზური ფოლკლორის მიხედვით, ჯუჯა აცანები ცხოვრობენ დიდ და მაღალ ქვის სახლებში, რომლებიც გარშემოვლებულია ქვის გალავნით.⁴⁸

40. ლლონტი ალ. 1948, გვ. 11-219.

41. ხალხური სიბრძნე 1964, გვ. 11.

42. ჩიქოვანი მ. 1947, გვ. 282.

43. ხალხური თქმულების პერსონაჟები.

44. მელიქსეთ-ბეგილ. 1938, გვ. 15.

45. ლლონტი ალ. 1948, გვ. 11-15.

46. ადგილი სევანური მითოლოგიის მიხედვით.

47. ხატაური, 2001, გვ. 25.

48. Инал-Ипа Ш. 1977, стр. 97,164.

აფხაზეთში ჩანერილი ნარტების⁴⁹ ეპოსის მიხედვით, გოლიათების მიერ აგებულ, აულებელ ციხე-სიმაგრეში იზრდებოდა სხვადასხვა ჯიშის მცენარეები, რომელიც სას-რიკვამ და ცვიცვამ⁵⁰ ადამიანებისთვის მოიპოვეს.⁵¹ თქმულებების თანახმად, ოდესღაც აფხაზეთის მთებში ცხოვრობდნენ ცანების ტომის ჯუჯები — აცანები. ისინი იმდენად პატარა ტანის იყვნენ, რომ გვიმრის ფოთლებზე ისე ადიოდნენ, როგორც ხეზე და ჩეხავდნენ მას. მიუხედავად ამისა, ისინი დიდი ძალით გამოირჩეოდნენ. თითოეულ მათგანს, სანადიროდ წასულს, შეეძლო მხრებზე მოეგდო და სოფელში მიეტანა ნებისმიერი ნანადირევი — ირემი, ჯიხვი, ან გარეული ხარი.⁵² აცანები ცხოვრობდნენ ქვის გალავნით შემოზღუდულ სახლებში, თავიანთი ცხვრები და თხები კი ეყენათ აცანგუარებში - უდუღაბოდ აშენებულ ქვის სადგომებში. ლეგენდის თანახმად, აცანები მთლიანად ამოწყდნენ. თუმცა, აფხაზეთში დღემდე შემორჩა მათი ქვის სადგომები - აცანგუარები. აღსანიშნავია, რომ, აცანებთან დაკავშირებული ტოპონიმი და ჰიდრონიმი გურიისშიც არის დადასტურებული. ლანჩხუთის მუნიციპალიტეტში არის სოფელი აცანა, რომელსაც ჩამოუდის მდინარე აცაურა.

აფხაზეთში, მეგალითური დასაკრძალავი ნაგებობები, დოლმენებიც გვხვდება. აფხაზები დოლმენებს უწოდებენ „ფსაუნს“ (სულის სახლი, ან ადამიანის სული), ადილეველები „ისპიუნს“ („ისპ“ — ჯუჯა, „უნე“ — სახლი). კავკასიაში საკმაოდ გვიან მოხვედრილი რუსი კაზაკები დოლმენებს უწოდებენ „გოლიათების სახლებს“.⁵³ მიცვალებულთა სახლებს აგრეთვე წარმოადგენს ყორღანული სამარხების ის ჯგუფი, რომლთა დასაკრძალავი დარბაზების კედლები დიდი ქვებითაა ამოყვანილი.

49 . კავკასიის ხალხთა გმირული ეპოსი.

50 . ნართული ეპოსის გმირები.

51 . *Инал-Ипа Ш. 1977, стр. 23.*

52 . *Инал-Ипа Ш. 1977, стр. 156.*

53 . *Джанхот И. 2006, стр. 15-16.*

მეგალითური ნაგებობანი დიდი ხანია იქცევენ მოგზაურთა და სიძველის მოყვარულთა ყურადღებას, მათი მეცნიერული აღწერა კი პირველად XVII საუკუნეში სცადეს.

მეგალითებმა არქეოლოგების ყურადღება XIX საუკუნეში მიიპყრო, პირველი სამოყვარულო არქეოლოგიური გათხრები კი კუნძულ მალტაზე ჩატარდა 1840 წელს.

1884 წელს ტირინთოსის ციკლოპური ნაქალაქარის გათხრა დაიწყო ჰაინრიხ შლიმანმა. არქეოლოგიური კვლევის შედეგად დადგინდა, რომ გამაგრებული ნამოსახლარი არსებობდა ადრე ბრინჯაოს ხანიდან, ხოლო აყვავებას მიაღწია გვიანბრინჯაოს ხანაში - ძვ.წ. 1400-1200 წლებში. ეს უძველესი ქალაქი მიკენური ცივილიზაციის უმნიშვნელოვანეს ცენტრს წარმოადგენდა. მიკენური ცივილიზაციის შემქმნელი ხალხის ეთნიკურ წარმომავლობას ნათელი მოეფინა მ. ვენტრისის და ჯ. ჩედვიკის მიერ ხაზოვანი B დამწერლობის გაშიფრვის შემდეგ. საბოლოოდ გაირკვა, რომ მიკენური ცივილიზაცია აქაველებს, ერთ-ერთ ძველბერძნულ ტომს ეკუთვნოდა.

XX საუკუნის 20-იან წლებში კუნძულ მალტაზე პირველი მეცნიერული არქეოლოგიური გათხრები დაიწყო, რომელსაც წარმოებდა მალტის არქეოლოგიური მუზეუმის დირექტორი სერ თემისტოკლეს ზამიტი. მან გამოიკვლია ისეთი მნიშვნელოვანი მეგალითური კომპლექსები როგორიცაა პალ საფლიენი, ტარშენი, ჰაგარ ქიმი და მნაიდრა. XX საუკუნის 50-იან წლებში მალტის ნეოლითური ხანი ძეგლების ქრონოლოგია რადიონახშირბადის მეთოდის გამოყენებით შეიმუშავა დევიდ ტრამპმა. ამ კვლევის შედეგად მეგალითური ტაძრების მშენებლობა ძვ.წ. 4100-2500 წწ-ით განისაზღვრა.

მალტის მეგალითური ტაძრების მშენებელთა ვინაობა დღესდღეობით გარკვეული არ არის. თუმცა, ცნობილია, რომ მალტის უძველესი მოსახლეობა სიცილიიდან დაახლოებით ძვ.წ. 7000 წელს ზღვით მოვიდა. ისინი სახლობდნენ ღარ-დაღამის გამოქვაბულში, სადაც ნაპოვნია სხვადასხვა ცხოველის, მათ შორის ჯუჯა სპილოს და ბეჰემოტის ძვლები. დაახლოებით ძვ.წ. 5000 წ. იმ ადგილას, სადაც ათასი წლის შემდეგ ააშენეს მეგალითური ტაძარი სკორბა, გაჩნდა ნამოსახლარი. ტვიფრული ორნამენტით შემკული კერამიკა (იმპრესოს კულტურა) სიცილიაზე აღმოჩენილი სენტინელოს ტიპის კერამიკის ანალოგიურია. ახალი ეტაპი მალტის ისტორიაში იწყება ძვ.წ. V-IV ათასწლეულებში და ასევე დაკავშირებულია სიცილიასთან. სწორედ ამ ეპოქაში იწყება მეგალითური ტაძრების მშენებლობა. დაახლოებით ძვ.წ. 2400 წ. მალტის არქიპელაგი უეცრად ცარიელდება, მიუხედავად იმისა, რომ იქ არც საბრძოლო მოქმედებების და არც სტიქიური უბედურებების კვალი არ დადასტურდა. მოსახლეობის ახალი ნაკადი მალტაზე მოვიდა დაახლოებით ათასი წლის შემდეგ და კვლავ სიცილიიდან. ამჯერად, ახალმოსახლეებს უკვე ბრინჯაოს იარაღი ჰქონდათ და ისინი აშენებდნენ ქვის მაღალი გალავნებით გარშემორტყმულ სოფლებს.⁵⁴ მეცნიერთა ნაწილი თვლის, რომ ისინი იყვნენ სიკანები — სიცილიაზე მოსახლე უძველესი ტომი.

54. Trump D.H. 1972, pp. 19-20; Korn W. 2005, pp. 90-98.

მეგალითური კულტურების ნიშნებს ატარებს ცნობილი არქეოლოგიური ძეგლი, ლოს მილიარესი, რომელიც აღმოჩნდა 1891 წელს ესპანეთში, ანდალუსიაში. ლოს მილიარესში ცხოვრება ათას წელზე მეტ ხანს გრძელდებოდა. ძეგლი რადიოკარბონული დათარიღებით ძვ.წ. 3200-2300 წლებში არსებობდა. ლოს მილიარესი წარმოადგენს დიდ გამაგრებულ ნაქალაქარს, რომლის ფართობი თითქმის 2 ჰა-ს შეადგენს. ნამოსახლარი შემოზღუდულია სამი კონცენტრული გალავნით და ოთხი ბასტიონით. რადიონახშირბადულმა დათარიღებამ უჩვენა, რომ ერთ-ერთი კედელი დაინგრა და ხელახლა აშენდა ძვ.წ. 3025 წელს. ნაქალაქარის გარეთ მოწყობილი იყო სამაროვანი, რომელიც წარმოადგენილია მინაყრილიანი თოლოსის ტიპის მეგალითური სამარხებით. ლოს მილიარესში გათხრები დღესაც მიმდინარეობს.

კავკასიაში მეგალითური ძეგლების შესწავლა XIX საუკუნის 70-იანი წლებიდან დაიწყო. დოლმენებმა, ყორღანებმა და ციკლოპურმა ნაგებობებმა მკვლევართა ყურადღება კვლევის დასაწყისშივე მიიქცია ყურადღება.

საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული მენჰირების შესახებ ინფორმაციები XIX ს-ის მიწურულს გაჩნდა, ინტენსიური შესწავლა კი, XX ს-ის 20-30-იან წლებში მიმდინარეობდა. კვლევის შედეგები შეჯამდა ლ. მელიქსეთ-ბეგის მონოგრაფიაში, რომელიც 1938 წელს გამოიცა.⁵⁵

სომხეთის ტერიტორიაზე არსებულ მეგალითებს პირველად გერმანელმა მოგზაურმა ა. ჰაქსტაუზენმა მიაქცია ყურადღება. 1909 წელს გელამის მთებში მიკვლეული მენჰირების შესახებ ნ. მარისა და ი. სმირნოვის გამოკვლევა მოგვიანებით გამოქვეყნდა.⁵⁶ ი. მუშჩანიონმა კავკასიის მეგალითურ ძეგლებს სპეციალური ნაშრომები უძღვნა,⁵⁷ რომელსაც მალე მოჰყვა ბ. პიოტროვსკის მონოგრაფია.⁵⁸ საქართველოს ტერიტორიაზე განლაგებული მენჰირების არქეოლოგიური შესწავლა არც მელიქსეთ-ბეგის 1938 წელს გამოქვეყნებული მონოგრაფიის⁵⁹ შემდეგ განხორციელებულა. მენჰირების კვლევა ძირითადად ეთნოგრაფებმა განაგრძეს.⁶⁰ მოგვიანებით მ. ჩხაიძემ დაიცვა დისერტაცია მეგალითური კულტურის ძეგლებზე.⁶¹ 2007 წლიდან მენჰირების შესახებ რამდენიმე სტატია ჩვენც გამოაქვეყნეთ.⁶²

საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული მეგალითური დასაკრძალავი ნაგებობების — დოლმენების შესახებ სამეცნიერო საზოგადოებისთვის ცნობილი გახდა XX საუკუნის დასაწყისში.

შავიზღვისპირეთში დოლმენების არსებობის შესახებ პირველი ინფორმაცია გაჩნდა

55. მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1938.

56. Март Н., Смирнов И. 1931.

57. Мещанинов И. 1926; Мещанинов И. 1932.

58. Пиотровский Б. 1939.

59. მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1938.

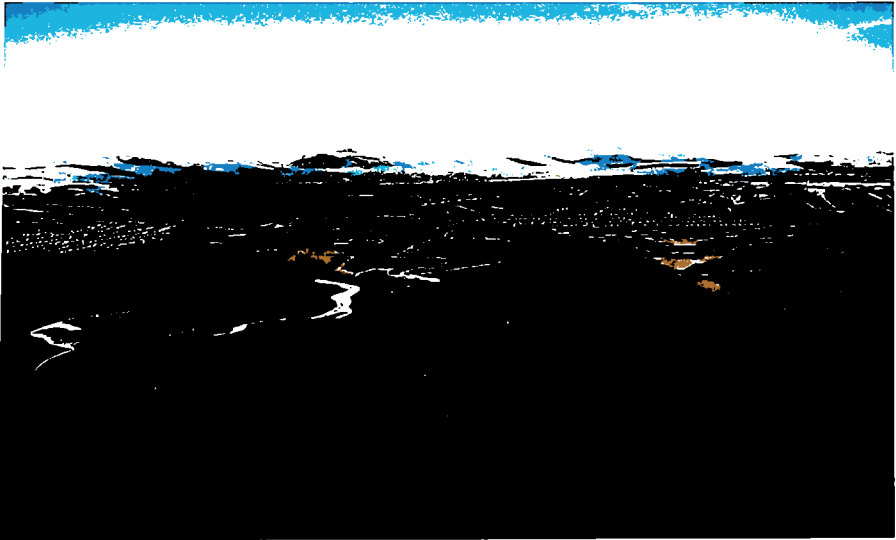
60. სიხარულიძე ა. 1970.

61. ჩხაიძე მ. 1997.

62. Нариманишвили Г., Шаншашвили Н. 2007, стр. 164,165; Narimanishvili G., Shanshashvili N., Narimanishvili D. 2015; ნარიმანიშვილი გ., შანშაშვილი ნ., ნარიმანიშვილი დ. 2013.

XVIII საუკუნის ბოლოს, როცა 1794 წელს ნატურალისტმა და მოგზაურმა, პეტერბურგის აკადემიის აკადემიკოსმა პ.ს. პალასმა პირველად აღმოაჩინა და აღწერა დოლმენები ტამანის ნახევარკუნძულზე, ადგილ ჩოკრაქ-კოიში. XIX ს-ის პირველ ნახევარში დოლმენების ახალ ჯგუფებს მიაკვლიეს და აღწერეს ჟ., -ვ. ტიბუ დე მარინი, ჯ. ბელიმ, მ. -ფ. დიუბუა დე მონპერემ. შემდგომ პერიოდში მრავალი დოლმენი აღმოჩნდა ტამანის ნახევარკუნძულზე და მდინარე ყუბანის აუზში. თუ რამდენად მნიშვნელოვანი იყო დოლმენების შესწავლა, მეტყველებს ის ფაქტი, რომ XIX საუკუნის ბოლოს, 1871 წელს არქეოლოგთა II ყრილობაზე განხილული იქნა დოლმენების საკითხი; აღინიშნა, რომ მეცნიერებმა განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიაქციონ დოლმენების შესწავლის აუცილებლობას.⁶³

1907 წელს შავზღვისპირეთში ჩატარებულმა დაზვერვებმა აჩვენა, რომ შავი ზღვის სანაპიროზე, დოლმენების გავრცელების სამხრეთი საზღვარი ქ. გაგრამდე აღწევდა. 1925 წელს დოლმენები აღმოჩნდა სოფ. აზანთასა და აჭანდარაში. 1930 წელს დოლმენებს მიაკვლიეს სოფ. ეშერაში, რომელთა შესწავლა 1934 წელს დაიწყო. 1946 წელს სოფ. აზანთაში გაითხარა 3 დოლმენი. 1955-1956 წლებში სოფ. ზემო ეშერაში (სურ, 42,43) სამი და აჭანდარაში კი, ორი დოლმენი გაითხარა. 1964-1965 წლებში სოფ. ხაბიუში ორი დოლმენი იქნა შესწავლილი. 1975 წლიდან არქეოლოგიური ექსპედიცია, წვინარიას ხელმძღვანელობით, მუშაობდა გუდაუთის რაიონის სოფ. ოთხარასა და ხუაპში, სადაც გაითხარა 10 დოლმენი.⁶⁴

სურ. 13. თრიალეთის პლატო.

63. Марковин В. 1978.

64. ჯაფარიძე თ. 1959; Марковин В. 1978; Стражев В. 1926; Воронов Ю. 1969; Цвинария И. 1990.

საქართველოს ტერიტორიაზე პირველი ყორლანი 1903 წელს თრიალეთში სოფ. წინ-წყაროსთან დაფიქსირდა, რომლის თავზე ეკლესიის ნანგრევები იდგა.⁶⁵ პირველი არქეოლოგიური გათხრები კი 1910 წელს ჩატარდა, როდესაც ე. თაყაიშვილმა საჩხერეში შეისწავლა ყორლანული სამაროვანი და თავისი აღმოჩენის შესახებ სტატია გამოაქვეყნა.⁶⁶

განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა XX საუკუნის 30-40-იან წლებში ჩატარებულ სამუშაოებს, რომელიც სამხრეთ საქართველოში ხრამქისის მშენებლობასთან იყო დაკავშირებული. 1936 წელს შეიქმნა თრიალეთის (ნალკის) არქეოლოგიური ექსპედიცია, რომელიც სავსე სამუშაოებს აწარმოებდა 1936-1940 და 1947-1948 წლებში.⁶⁷ პირველ რიგში აღსანიშნავია ტომის ბელადთა თუ მეფეთა დასაქრძალავი გრანდიოზული ყორლანები, რომელთა დარბაზებში მანამდე უცნობი, მდიდრული და უნიკალური მასალა აღმოჩნდა. ძვ.წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრით დათარიღებული ყორლანებიდან მომდინარე ოქროს და ვერცხლის სამკაულებმა, შტანდარტებმა, ჭურჭლებმა, ვერცხლის და ბრინჯაოს იარაღმა, შავპრიალა და მოხატულმა კერამიკამ საფუძვლიანად დაიმკვიდრა ადგილი არა მხოლოდ კავკასიის, არამედ მსოფლიო კულტურის საგანძურში.

1938-1940 წწ. გორის რაიონში, სოფ. ტყვიაეთან, გაითხარა სამი ყორლანი, რომლებიც ადრე ბრინჯაოს ხანის ეპოქით დათარიღდა.⁶⁸ XX საუკუნის მეორე ნახევარში ინტენსიურად დაიწყო ყორლანების კვლევა. 1956-1971 წწ. ბედენის პლატოზე გაითხარა სხვადასხვა სიღრმის 11 ყორლანი, რომლებიც ძვ.წ. III ათასწლეულის მიწურულით და ძვ.წ. III-II ათასწლეულების მიჯნითაა დათარიღებული.⁶⁹ 1957-1965 წლებში თრიალეთში მუშაობდა ექსპედიცია, რომელმაც ნალკაში, ტაბანყურისაკენ მიმავალი გზის პირას, ადგილ საბიდახაზე ხუთი, ხოლო ზურტაქეტში⁷⁰ ცხრა ყორლანი გათხარა.⁷¹ 1965-1968 წწ. ქვემო ქართლის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ მარნეულის ველზე ცხრა ყორლანი შეისწავლა, რომლებიც ადრე და შუა ბრინჯაოს ხანით დათარიღდა.⁷² 1978 წელს სოფ. მარტყოფთან რამდენიმე ყორლანი გაითხარა.⁷³ 1973-1975 წწ. კახეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ალაზნის ველზე ორი დიდი ყორლანი გათხარა, ხოლო კიდევ რამდენიმე ყორლანი სოფ. ნუკრიანთან, ანაგასთან, ბაკურციხესთან, ადგილ ზეიანში, ფურცელწყალზე, კაჭრეთთან და სხვა.⁷⁴ 2003-2005 წწ.ში ფარავნის ტბის ნაპირზე სოფ. ტამბოვკასთან თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ექსპედიციამ გათხარა ძვ.წ. III ათასწლეულის ყორლანი.⁷⁵ 2012 წელს სოფ. ანანაურთან საქართველოს ეროვნული მუზეუმის არქეოლოგიის კვლევის ცენტრის ექსპედიციამ ორი ყორლანი გათხარა, რომლებიც ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრით დათარიღდა.⁷⁶

65. Такашвили Е. 1913, стр. 22; ნარიშკინილი გ. 2009, გვ. 12.

66. Такашвили Е. 1913а. стр. 167.

67. Кухтин Б. 1941; Кухтин Б. 1936-40, 1947-48; Кухтин Б. 1948.

68. მირცხულავა გ. და სხვ. 1992, გვ. 190.

69. გობეჯიშვილი გ. 1980.

70. ადგილი ისტორიულ თრიალეთში.

71. ჯაფარიძე ო. 1969.

72. მირცხულავა გ. და სხვ. 1992, გვ. 202.

73. მირცხულავა გ. და სხვ. 1992, გვ. 210-211.

74. მირცხულავა გ. და სხვ. 1992, გვ. 206-211.

75. Kvavadze E., Kakhiani K. 20106, p. 470.

76. მახარაძე ზ., კალანდაძე ნ., მურვანიძე ბ. 2016.

„ციკლოპური“ ნაგებობები პირველად სამხრეთ საქართველოში, თრიალეთში დაფიქსირდა. 1881 წელს სოფ. ავრანლოს სკოლის მასწავლებელმა ა. იოაკიმოვმა სოფლის მახლობლად ციკლოპური ნაგებობა დააფიქსირა.⁷⁷ მეგალითური ძეგლების მეცნიერულ შესწავლას სათავე დაუდო V არქეოლოგიურმა ყრილობამ, რომელიც 1881 წელს თბილისში გაიმართა. მრავალ საკითხთან ერთად თრიალეთში არსებული ე.წ. ციკლოპური ნამოსახლარების შესწავლის აუცილებლობის საკითხიც დადგა.⁷⁸ მიუხედავად ამისა, მეგალითური ძეგლების შესწავლა დიდი ხნით გადაიდო. ნალკაში პირველი სტაციონარული არქეოლოგიური გათხრები 1896 წელს ე. თაყაიშვილმა ჩაატარა, რომელმაც სოფ. კარიკში, ხაჩკოვში, ბაიბურთში, სარვანსა და ბეშთაშენში სხვადასხვა ეპოქის რამდენიმე სამარხი გათხარა.⁷⁹ შემდგომში მან არაერთხელ მოაწყო ექსპედიცია ნალკაში. 1913 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში „Археологические экскурсии, разыскания и заметки“, ე. თაყაიშვილმა ნარდევანის ციხე აღწერა, როგორც „настоящая циклопическая постройка“.⁸⁰ 1903 წელს სოფ. წინწყაროსა და სოფ. გუნია ყალასთან „ციკლოპური“ ნაგებობის ნაშთები დაფიქსირდა⁸¹.

XX საუკუნის 20-იანი წლებიდან თრიალეთის მეგალითური ძეგლების კვლევას იწყებს ლ. მელიქსეთ-ბეგი. 1924 წელს იგი ექსპედიციას აწყობს ალბულახსა (თეთრინყარო) და ნალკაში; 1929 წელს – ჯავახეთსა და ნალკაში; 1932 წელს – ტაბანყურის რაიონსა და ნალკაში; 1935-36 წლებში აგრძელებს სამუშაოებს ნალკის რაიონში. კვლევის შედეგები საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული „ციკლოპური“ ნამოსახლარების პირველ მონოგრაფიულ გამოკვლევას დაედო საფუძვლად. მასში მეგალითური ძეგლების შესწავლის ისტორია და მათი კლასიფიკაციაა მოცემული.⁸²

მიუხედავად ამისა, საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული „ციკლოპური“ ძეგლების შესწავლას არასისტემატური ხასიათი ჰქონდა და დიდი ხარვეზებით მიმდინარეობდა.⁸³ პირველი, ვინც „ციკლოპური“ ნამოსახლარების არქეოლოგიური შესწავლა სცადა, იყო ბ. კუფტინი.⁸⁴ მან ბეშთაშენის „ციკლოპურ“ სიმაგრეზე ოთხი თხრილი გაავლო, სადაც დადასტურდა მტკვარ-არაქსული, გვიან ბრინჯაოს ხანის და შუა საუკუნეების ფენები. ამ მონაცემების საფუძველზე „ციკლოპური“ ნამოსახლარების ქვედა თარიღად ძვ.წ. III ათასწლეული განისაზღვრა. XX საუკუნის 50-იანი წლების დასაწყისში, ბ. კუფტინის გარდაცვალების შემდეგ, რეგიონში არქეოლოგიური სამუშაოები რამდენიმე წლით შეწყდა. 1989 წლიდან დღემდე ნალკის მუნიციპალიტეტში სამუშაოებს აწარმოებს არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია. ექსპედიციის ძირითად მიზანს წარმოადგენს რეგიონის ტერიტორიაზე არსებული „ციკლოპური“ ნამოსახლარების და სიმაგრეების აღნუსხვა, ფიქსაცია, ქრონოლოგიის და ტიპოლოგიის გარკვევა.

77. Уваров А. 1887.

78. Труды ... 1887, стр. VII.

79. Такайшвили Е. 1896; ჩარკიანი 2002.

80. Такайшвили Е. 1905; Такайшвили Е. 1913 стр. 36,37.

81. Грен А. 1907.

82. მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1938.

83. მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1938; ციციშვილი ი. 1998; Цицашвили И. 1955; Джанберидзе Н., Цицашвили И. 1976.

84. Куптин Б. 1941; Куптин Б. 1948; Куптин Б. 1949.

სომხეთის „ციკლოპური“ ნამოსახლარების და სიმაგრეების მეცნიერული კვლევა XIX საუკუნეში დაიწყო და დღემდე გრძელდება.⁸⁵

აზერბაიჯანში „ციკლოპური“ ნამოსახლარებისა და სიმაგრეების შესწავლას გეგმა-ზომიერი ხასიათი არ ჰქონია, ამიტომაც მონაცემები ამ ტიპის ძეგლების შესახებ მეტად მცირეა. ცნობილია, რომ „ციკლოპური“ ძეგლები ძირითადად სამხრეთ-დასვლეთ აზერ-ბაიჯანშია გავრცელებული.⁸⁶

„ციკლოპური“ ნამოსახლარების და ციხე-სიმაგრეების თარიღის და რაობის შესახებ აზრთა სხვადასხვაობაა. მეცნიერთა ნაწილი⁸⁷ მათ წარმოშობას ძვ.წ. III ათასწლეულიდან ვარაუდობს. ს. ესაიანის მიერ ჩრდილო-აღმოსავლეთ სომხეთში შესწავლილი „ციკლოპური“ სიმაგრეების ნაწილში მხოლოდ ერთი, ძვ.წ. III ათასწლეულის ფენა დადასტურდა.⁸⁸ ამ ეპოქის ფენები თრიალეთში ბექქენაშენის და თეზის „ციკლოპურ“ ნამოსახლარებზეც გამოვლინდა.⁸⁹ ბედენური კულტურის ნამოსახლარის მძლავრი ფენა ბექთაშენის „ციკლოპურ“ ნამოსახლარზე გაითხარა.⁹⁰ თუმცა ამ ფენებისა და „ციკლოპური“ წყობით აგებული სასიმაგრო სისტემების თანადროულობის საკითხის გადაწყვეტა გარკვეულ სირთულეს წარმოადგენს. ნამოსახლარების „ციკლოპური“ კედლით შემოზღუდვა, როგორც ჩანს, ძვ.წ. XVI-XIV სს. იწყება (ბექქენაშენი). მომდევნო ეპოქაში კი „ციკლოპური“ ტექნიკით ნამოსახლარებისა და სიმაგრეების შენება დიდ მასშტაბებს აღწევს.⁹¹ თუმცა, აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ „ციკლოპური“ ძეგლების ასეთი ადრეული ხანით დათარიღებისათვის მონაცემები მეტად მცირეა. ჩვენს მიერ სამხრეთ საქართველოს მეგალითურ ძეგლებზე ჩატარებული სამუშაოების მიხედვით⁹² შეიძლება ითქვას, რომ „ციკლოპური“ სიმაგრეები და ნამოსახლარები ძვ.წ. XVI საუკუნიდან არსებობენ, ძვ.წ. XIII-VII საუკუნეში კი გაბატონებულ მდგომარეობას იკაებენ.

85. Аджаян А., Гюзялян Л., Пиотровский Б. 1932; Пиотровский Б., Гюзялян Л. 1933; Пиотровский Б. 1949; Кушнарёва К. 1960, стр. 139; Мартиросян А. 1964, стр. 23; Ханзаян Е. 1969, стр. 23; Микаелян Г. 1968; Чилингарян С. 1968, стр. 224; Есаян С. 1976.

86. Гурко-Кряжун В. 1926; Мещанинов И. 1932; Джафарзаде А. 1956; Алиев В. 1983; Ахундов Д. 1986.

87. Ханзаян Э. 1969, стр. 23; Есаян С. 1976, стр. 7-18.

88. Есаян С. 1976, стр. 17-18.

89. Куптин Б. 1941, стр. 108; შანშაშვილი ნ., ნარიმანიშვილი გ. 1996.

90. Куптин Б. 1941, стр. 115-117.

91. შანშაშვილი ნ., ნარიმანიშვილი გ. 1996; ნარიმანიშვილი გ., მახარაძე ზ. და სხვ. 1996; ნარიმანიშვილი გ., შანშაშვილი ნ. 1997; შანშაშვილი ნ., ნარიმანიშვილი გ. 1998; Хазадян Э. 1969; Есаян С. 1976; Нариманишвили Г., Шаншашвили Н. 2000; Narimanishvili G., Shanshashvili N. 1997; Narimanishvili G., Schanschaschvili N. 2001; Narimanishvili G., Shanshashvili N. 2001a.

92. 1990-1997 წწ. საბეჭდავი; 2002-2003 წწ. ელი-ბაბა; 1990-1991 წწ. ენოლე; 1990-1995 წწ. ბექთაშენი; 1998-2002 წწ. აო-ლილი; 1992 წ. სანთა; 1998-2006 წწ. აგრანლო; 1998-2002 წწ. შაორი; 1998-2002 წწ. აბული; 1998-2002 წწ. კარიკი. 1998 წლისათვის ცნობილი ამ ტიპის ყველა ძეგლი (ბარეთი, კარიკი, საბეჭდავი, ენოლე, ბექქენაშენი, ზემო ბექქენაშენი, ლიპი, უწყლო, კოხაჯი, თეზი, ცრიცი, ხეღერმა, ლოშო) აიგემა და აიზომა არქიტექტურულად და ტოპოგრაფიულად, გამოყენებული იქნა აეროარქეოლოგიური მეთოდები. 2000 წელს აიგემა შაორისა და აბულის კომპლექსები.

მეგალითური ძეგლები მრავალფეროვნებით გამოირჩევიან. შესაბამისად, მეცნიერები მათ ტიპოლოგიას სხვადასხვაგვარად წარმოადგენენ. თუმცა, ყველა თანხმდება, რომ მეგალითური ძეგლი არის დიდი ქვით, ან ქვებით შექმნილი ხელოვნური სტრუქტურა ან კომპლექსი.

საქართველოში არსებულ მეგალითურ ძეგლებს მიეკუთვნება: 1. მენჰირები; 2. მიცვალებულთა მეგალითური სახლები (დოლმენები და ყორღანები); 3. მეგალითური სამლოცველოები. 4. მეგალითური არქიტექტურული კომპლექსები (საცხოვრებელი და თავდაცვითი);

§ 1. მენჰირები

მენჰირი (სახელწოდება მიიღო ბრეტონული (საფრანგეთი) სიტყვისგან *maen* ქვა და *hir* - გრძელი) ვერტიკალურად დაყენებული ქვის სვეტია, რომლის ზედაპირი ხშირად ადამიანის მიერ არის დამუშავებული. მენჰირების რიგები ზოგჯერ ჰქმნიან ხეივანს, რომელიც რამდენიმე ათეული ქვისაგან შედგება. ყველაზე ცნობილი ქვის ხეივანი სამხრეთ ბრეტონულ (საფრანგეთი) კარნაკშია, სადაც 2935 მენჰირი 3900 მ სიგრძის ხაზზეა განლაგებული.

უძველესი ქვის სტელები ცნობილია სამხრეთ თურქეთიდან, გობეკლი-თეფეს და ნევალი ჩორის საკულტო კომპლექსებიდან, რომლებიც ძვ.წ. IX-VIII ათასწლეულებით თარიღდება.⁹³

ქვის სქემატური ანთროპომორფული გამოსახულებები გავრცელებულია ჩრდილო მე-სოპოტამიასა და სირიაში (ტელ-ბრაკი, ჯაბლ ალ-ბაიდა, ბოსრა, ტელ ნები მენდი). ყველა ეს გამოსახულება ძალზე არქაული იერისაა. თუმცა ფრანგი მეცნიერის ა. პუადეზარის აზრით, ქვის ქანდაკებები ტელ ბრაკიდან და ტელ ნები მენდიდან ხეთური სკულპტურის ადგილობრივ მინაბაძებს წარმოადგენენ.⁹⁴ ანთროპომორფული იერის ქვის მენჰირი აღმოჩნდა სირიაში, უძველეს ქალაქ მარის მახლობლად, ჯაბლ ალ-ბაიდაში. ის იდგა მთის მწვერვალზე, სამლოცველოში, ღია ცის ქვეშ. იქვე ნაპოვნია სხვა, უფრო მცირე ზომის მენჰირები. კომპლექსი ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანებით თარიღდება.⁹⁵ ბიბლოსში, ძვ.წ. II ათასწლეულით დათარიღებულ ტაძარში, იდგა მრავალი ქვის სტელა/მენჰირი, რომლებიც გარკვეულწილად იჩენენ მსგავსებას ეგვიპტურ ობელისკებთან.⁹⁶ ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი სტელა/მენჰირი საკულტო ადგილებში იდგა და თავადაც კულტის ობიექტს წარმოადგენდა. მრავალი ცალკე მდგომი, თუ კომპლექსში არსებული მენჰირია ცნობილი ევროპაში.

93. Schmidt K. 2006, pp. 243-258; Schmidt K. 2011, pp. 64-68, 78, 82; Hauptmann 1993, p. 37.

94. Poidebard A. 1930, p. 364.

95. Bunat D. et al. 1999, p. 77.

96. Carter T. et al. 2004, p. 283.

ყველგან, სადაც კი დადასტურებულია მენჰირები, ადგილობრივ მოსახლეობას ბოლო დრომდე სჯეროდა, რომ ეს არის წმინდა ქვები, რომლებსაც შეუძლიათ ზემოქმედება მოახდინონ ადამიანების ჯანმრთელობასა და გამრავლებაზე, რაც დაფიქსირებულია ეთნოგრაფიულ გამოკვლევებში.

მენჰირებს გამორჩეულ, განსაკუთრებულ ზებუნებრივ ძალას და სასწაულთმოქმედ ბუნებას მიაწერდნენ როგორც დიოფიზიტი და მონოფიზიტი ქრისტიანები, ასევე ისლამის მიმდევრები. მენჰირები დღესაც რჩებიან კულტის ობიექტებად. თუმცა, ადგილობრივი მოსახლეობისათვის მათი თავდაპირველი ბუნების შესახებ არაფერია ცნობილი. იმის გამო, რომ ძველი მენჰირები დიდ მონუმენტებს წარმოადგენდნენ და მათ გამორჩეული მდებარეობა ჰქონდათ, ისინი დიდი ხნის განმავლობაში გამოიყენებოდნენ მყარი აღნიშვნის წერტილად. საყურადღებოა, რომ სამხრეთ კავკასიის მთელ რიგ რეგიონებში ვერტიკალურად მდგარი ქვები კულტის ობიექტად რჩებოდა დიდი ხნის განმავლობაში.

სურ. 14. თრიალეთი. ხუცის ტამალია/შეპიაკი. მენჰირი და სამარხები (გ. ტატიშვილის ნახატი).

ამის ნათელი მაგალითია გერმანიაში დაფიქსირებული ერთი შემთხვევა. საინტერესოა საარბრიუკენთან მდგარი მენჰირის ისტორია - მეორე მსოფლიო ომის დროს, გერმანიაში, საარბრიუკენის მახლობლად იდგა მენჰირი, რომლის მიმდებარე ტერიტორიაზე აშენდა აეროდრომი. ოთხმეტრიანი მენჰირი დაჭრეს სამ ნაწილად და სანიშნეებად დააყენეს. მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ კი, ადგილობრივი მოსახლეობის მოთხოვნით, მენჰირის ნაწილები შეაწებეს და დადგეს თავის ადგილას.

თრიალეთის კულტურის ყორღანებზე ხშირად გვხვდება ვერტიკალურად აღმართული ქვები. მათი ნაწილი დღემდეა შემორჩენილი, ზოგიერთზე კი მხოლოდ ზეპირი ცნობაა შემონახული. ზოგიერთი მენჰირი უშუალოდ ყორღანის თავზე იდგა, ზოგიერთი კი — ყორღანების ჯგუფის სიახლოვეს. მენჰირი იდგა თრიალეთის V ყორღანზე (ყორულ-თაში), რომელიც შუა ბრინჯაოს ხანით თარიღდება. ადგილობრივ მოსახლეობას ახსოვდა, რომ ქვა ვერტიკალურად იდგა და ამიტომ უწოდეს ეს სახელი, რაც „დამცველ ქვას“ ნიშნავს.

ნალკის წყალსაცავის ტერიტორიაზე, შუა ბრინჯაოს ხანის ყორღანების სიახლოვეს, სოფ. შეპიასა და სანომერს შორის, იდგა თითქმის 3 მ. სიმაღლის მენჰირი „თეკელი-და-ში“. წყალსაცავის ტერიტორიაზე, ყორღანების სიახლოვეს, კიდევ რამდენიმე მენჰირია დადასტურებული ნალკის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ.⁹⁷

სურ. 15. ჭიჭიანი/თიქმა-დაშის უღელტეხილი და მენჰირი (გ. ტატიშვილის ნახატი).

თრიალეთიდან ჯავახეთში გადასასვლელ უღელტეხილზე, ყორღანების სიახლოვეს დგას მენჰირი „თიქმა-დაში“ ყორღანზეა მოთავსებული მენჰირი თეთრინყაროს შესასვლელშიც.⁹⁸ უნდა აღინიშნოს, რომ დიდი ზომის ვერტიკალურად მოთავსებული ქვები შეინიშნებოდა თრიალეთის XIV ყორღანის ყრილში.⁹⁹

97 ნარიშკინიშვილი გ. 2009, გვ. 37-38.

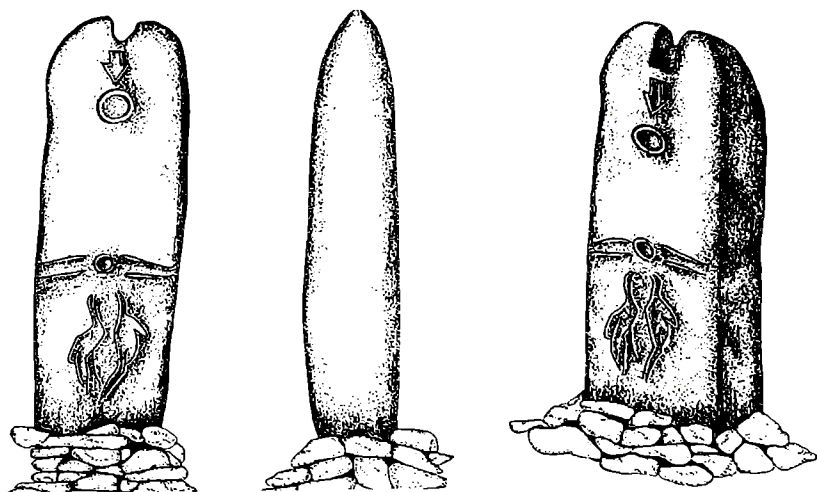
98. მელოქსეთ-ბეგი ლ. 1938, გვ. 87-88.

99. Жоржикашвили Л., Гогодзе Э. 1974, стр. 19, таб. 14-3.

სამხრეთ კავკასიაში, ვერტიკალურად მდგარი ქვების შესახებ, პირველი ინფორმაცია ქართულ საისტორიო წყაროებში მოგვეპოვება. ვახტანგ VI-ის „დასტურლამალი“ შეიცავს ინფორმაციას თრიალეთის სამი მენჰირის შესახებ.¹⁰⁰

სურ. 16. ჯავახეთი. მურჯახეთის მენჰირი (ი. ესვანჯიას ჩანახატი).

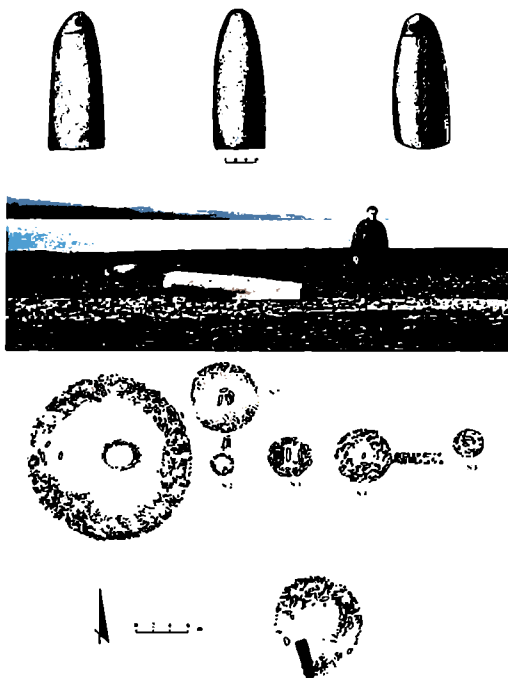

სურ. 17. ჯავახეთი. განძის მენჰირი.

100. დოლიძე ი. (რედ.) 1965, გვ. 324.

საქართველოში მენპირები XIX ს-ის მიწურულს დაფიქსირდა. მკვლევართა განსაკუთრებული ყურადღება მიიქცია სოფ. მურჯახეთის ქვის ობელისკმა (სურ. 16) და სოფ. განძის (სურ. 17) მენპირმა.¹⁰¹

განძის მენპირი პირველად ი. როსტომაშვილმა აღწერა 1898 წელს. მისი აზრით, ქვაზე თევზის ლაყურები და თვალი გამოსახული, რომელთა ქვევით რელიეფურად წარმოდგენილია ფრინველები, ალბათ წეროები; ფასადზე კი ამოკვეთილია ხარის თავ-ფეხი, რომლის ორივე მხარეს ფრინველები დგანან.¹⁰² მურჯახეთის მენპირის სიმაღლე 2.9 მ-ია.

სურ. 18. თრიალეთი. ხუცის ტამალია /შეპიაკის მენპირი (ჩანახატები ი. ესვანჯიასი და გ. ტატიშვილისა).

თრიალეთში, თანამედროვე წალკის წყალსაცავის ტერიტორიაზე, სოფ. სანომერსა და შეპიაკს შორის, მინდორში იდგა მენპირი (სურ. 14, 18).¹⁰³ ქვის სიგრძე 2.85 მ-ს, დიამეტრი კი 1.15 მ-ს უდრიდა.¹⁰⁴ მენპირი დღესაც წალკის წყალსაცავის ფსკერზეა. ის

101. მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1938, გვ. 98-104.

102. Сухарулидзе А. 1970, стр. 13-14.; სიხარულიძე ა. 1970, გვ. 45-48.

103. Кухтин Б. 1936, стр. 48; წარიმანიშვილი გ. 2009, გვ. 38.

104. მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1938, გვ. 104-105, ტაბ. XLI-XLIII.

მდგარა მცირე ყორღანზე, რომლის სიახლოვეს რამდენიმე მცირე ყორღანი, ქვაყრილიანი და კრომლეხიანი სამარხებია გამართული (სურ. 14, 18).¹⁰⁵ მენპირს სიგარის ფორმა აქვს, ზედაპირი კარგადაა გაპრიალებული, ძირიდან თავამდე ზიგზაგი დაუყვება, თავთან თვალისმაგვარი წრეა ამოკვეთილი.

სურ. 19. თრიალეთი. სანთა / უწყლო. სამარხები და მენპირი (გ. ტატიშვილის ჩანახატი).

მეორე საინტერესო კომპლექსი, რომელიც მენპირს (სურ. 19-21) შეიცავს, წყალსაცავის ჩრდილოეთ ნაწილში, სოფ. სანთას სიახლოვეს მდებარეობს. კომპლექსი ხუთი ყორღანისაგან, ორი კრომლეხისაგან, ქვაყუთებისაგან და მრავალი მცირე ზომის წრიული ქვაყრილისაგან შედგება (სურ. 19). ერთ-ერთი კრომლეხის ცენტრში მენპირი დევს (სურ. 20). ბაზალტის მონოლითის სიგრძე 2.1 მ-ია, დიამეტრი 2,0 მ. ქვა ნაკლულია — მოტეხილი აქვს თავი და ძირი. კარგად გაპრიალებულ ზედაპირზე ამოკვეთილია საფეხურებიანი ნაგებობის გამოსახულება, რომლის თავზე სპირალებია დატანილი. ერთ სპირალს გრძელი, სამწვერა ფეხი აქვს.¹⁰⁶ მენპირი მდგარა თრიალეთის V ყორღანზეც.¹⁰⁷

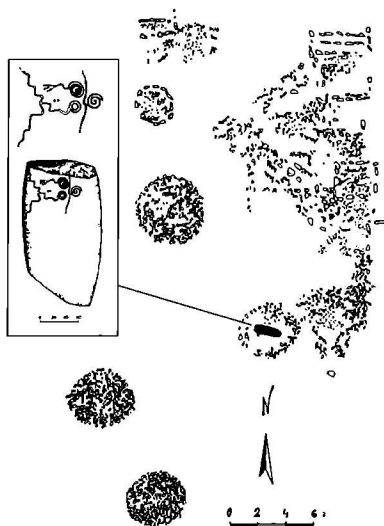
105. ნარიშკინიშვილი გ. 2009, გვ. 37.

106. ნარიშკინიშვილი გ., შანშაშვილი ნ., კვაჭაძე მ. 2018, გვ. 90.

107. Куфтин Б. 1936, стр. 21; ნარიშკინიშვილი გ. 2009, გვ. 37.

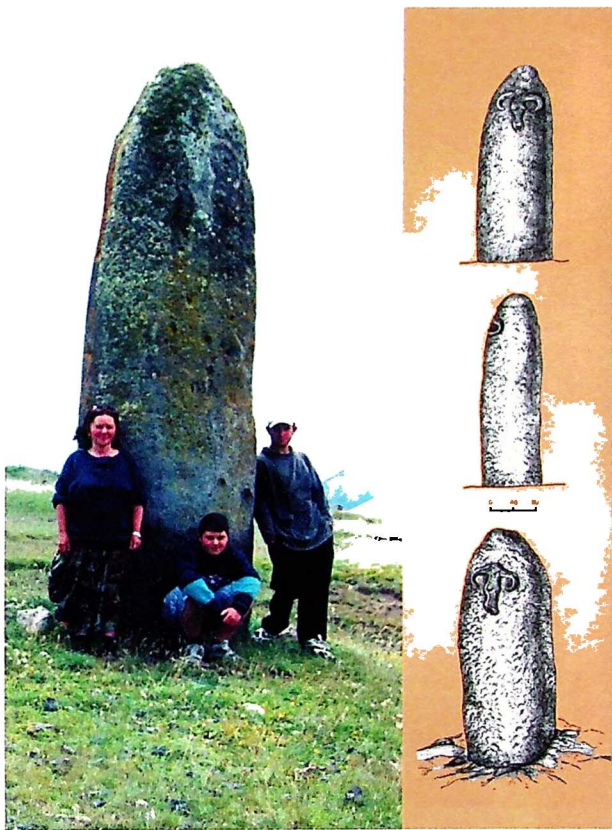
სურ. 20. თრიალეთი. სანთა /უწყლო. მენჰირი.

სურ. 21. თრიალეთი. სანთა /უწყლო. სამარხები და მენჰირი. გეგმა.

თრიალეთიდან ჯავახეთისაკენ მიმავალი გზის პირას, უღელტეხილზე დგას მენპირი (სურ. 22), რომელიც ჭიქიანის სახელითაა ცნობილი.

მენპირზე გამოსახულია ხარის თავი.¹⁰⁸ 3.5 მეტრის სიმაღლის მენპირი ჭიქიანის ობსიდიანის საბადოს ცენტრში დგას, რომლის გარშემო ყორღანებია გამართული. აქ, 1940 წელს, ბრინჯაოს ხანის ოთხი ყორღანი გაითხარა.¹⁰⁹

სურ. 22. თრიალეთი. ჭიქიანის მენპირი.

თრიალეთში, სოფ. აერანლოსა და სოფ. ყიზილ-ქილისას შორის, მინდორში დგას მენპირი (სურ. 23), რომლის ხილული სიმაღლე 2.15 მ-ია. ქვას ოდნავ შესამჩნევი ანთროპომორფული იერი აქვს, რაც გვიანდელი ნამოქმედარი უნდა იყოს.

108. სიხარულიძე ა. 1969, გვ. 42-43, სურ. 3; სიხარულიძე ა. 1970, გვ. 12.

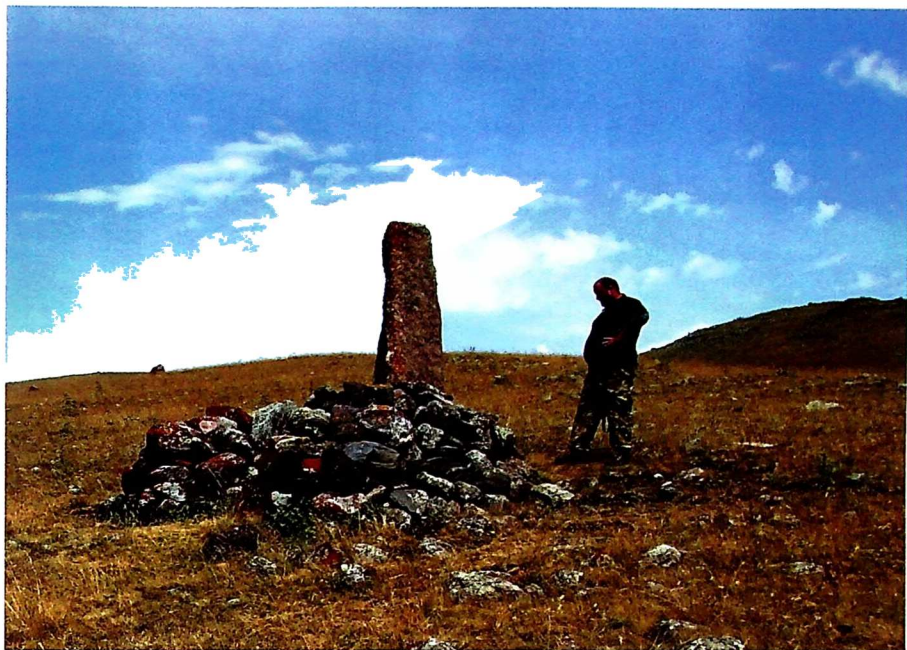
109. გოგაძე ე. 1972, გვ. 16, 38; Жоржикашвили Л., Гогодзе Э. 1974, стр. 26.

სურ. 23. თრიალეთი. ყიზილ-ქილისა /აელადი. მენპირი.

ზემოთ ჩამოთვლილი ყველა მენპირი წაგრძელებული ცილინდრის ფორმისაა, რომელსაც თავი მომრგვალებული აქვს, ძირთან ყველა მათგანი ოდნავ დაკუთხულია, ზევით კი თანდათან ვიწროვდება. სამხრეთ კავკასიაში სხვა ტიპის, მართკუთხა ფორმის მენპირებიც გვხვდება.

მართკუთხა მენპირი დგას ფარაენის ტბასთან, სოფ. ვლადიმეროვკას დასავლეთით, გრუნტის გზის პირას (სურ. 24).

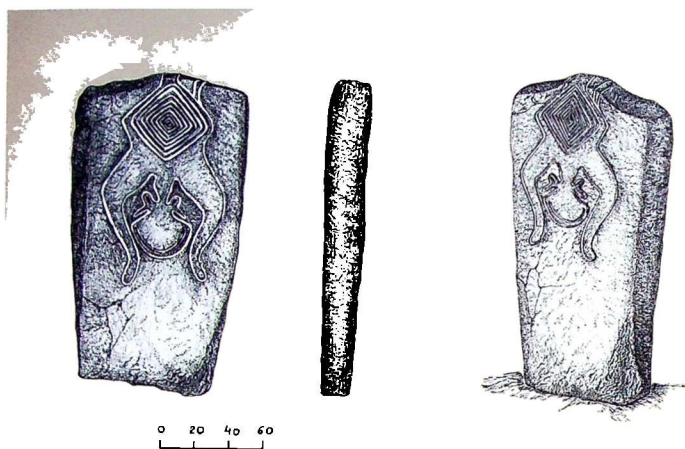

სურ. 24. ჯავახეთი. სოფ. ელადიშიროვკა. მენჰირი.

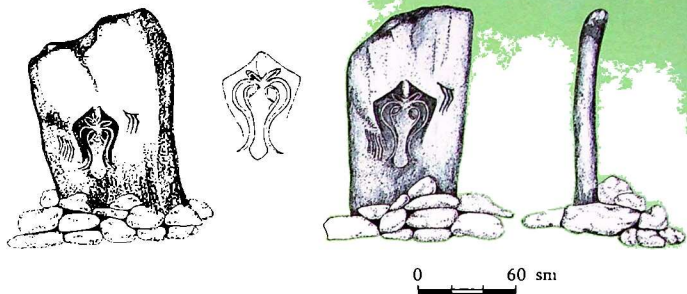
ქვის ამ მონოლითებს აქვთ ბრტყელი ზედაპირი, რომელზეც ფანტასტიკური ცხოველია გამოსახული. ერთი ასეთი მენჰირი სოფ. რეხას სამხრეთით, ეკლესიის ეზოში დევს (სურ. 25).¹¹⁰ ქვის სიგრძე 3.2 მ-ია, სიგანე 1.55 მ-ს, სისქე კი 0.42 მ-ს უდრის. მენჰირის ზედა ნაწილში ფანტასტიკური ცხოველის თავი და ფეხებია გამოსახული. მსგავსი გამოსახულებაა მოცემული ქ. თეთრიწყაროს დასავლეთით, 1.0 კმ-ის დაცილებით მდგარ მართკუთხა მენჰირზეც (სურ. 26). მენჰირი ყორღანზე დგას (სურ. 27), რომლის ქვაყრის ფორმა საფუძვლიანადაა შეცვლილი.¹¹¹

110. ვაჩიშვილი ნ. 2003, გვ. 30-33, სურ. 1, 2.

111. ნარიშკინი გ., მანაშვილი ნ., კვაჭაძე მ. 2018, გვ. 261, CCXCIV-1.

სურ. 25. თრიალეთი. რეზა. მენპირი.

სურ. 26. თეთრიწყარო. გენპირი.

სურ. 27. თეთრიწყარო. მენჰირი (გ. ტატიშვილის ჩანახატი).

სამხრეთ კავკასიის მენჰირების ერთ ნაწილს თევზის ფორმა აქვს. ამ ტიპის მონო-ლითები დიდი რაოდენობით დაფიქსირდა სომხეთში.¹¹² მათი უმეტესობა რეალისტურ ქანდაკებებს მიეკუთვნება და ისინი თევზს გამოსახავენ. თევზის ფორმა აქვს სოფ. ბეშთაშენის სამხრეთით დაფიქსირებულ მენჰირს (სურ. 28), რომელიც ყორღანის ქვაყრილში (დმ. 7.0-8.0 მ) დევს.

112. Пиотровский Б. 1939, стр. 3.

სურ. 28. თრიალეთი. გეშთაშენი. მენჰირი.

მართულებით მენპირები დგას თრიალეთში, მდ. ალგეთის ხეობაში, სოფ. კოდისწყაროს სიახლოვეს (სურ. 29) და სოფ. ახალსოფელთან (სურ. 30).

სურ. 29. თრიალეთი. კოდისწყარო. მენპირები.

მენპირების ზოგადი აღწერა გვიწვევებს, რომ სამხრეთ კავკასიაში დადასტურებული ვერტიკალურად მდგარი ქვის დიდი მონოლითები პირობითად სამ ტიპად შეიძლება დაიყოს: 1. წაგრძელებული მართკუთხედის ფორმის მენპირები, რომელთა სიმაღლე ორჯერ ან მეტჯერ აღემატება სიგანეს, სისქე კი სიგანის ნახევარი ან ერთი მესამედია. 2. წაგრძელებული ცილინდრის ფორმის მენპირები, რომლებსაც წვერი ტანთან შედარებით უფრო შევიწროებული აქვთ. ამ ტიპის მენპირების სიმაღლე რამდენჯერმე აღემატება დიამეტრს. ასეთი ფორმის გამო ამ ტიპის მეგალითებს, „სიგარისებურ“ მენპირებსაც უწოდებენ; 3. მენპირები, რომლებიც თევზის ქანდაკებას წარმოადგენენ.

მიუხედავად იმისა, რომ სამხრეთ კავკასიის მენპირები არაერთხელ გახდა კვლევის ობიექტი და მათ ნაწილზე გარკვეული არქეოლოგიური გათხრებიც ჩატარდა,¹¹³ მათი რომელიმე არქეოლოგიური კულტურისათვის მიკუთვნება, ან რომელიმე კონკრეტულ ისტორიულ ეპოქასთან დაკავშირება მაინც ძნელია. თუმცა, გარკვეული წინასწარული ვარაუდების გამოთქმა მაინც არის შესაძლებელი.

¹¹³ Пуотровский Б., 1939; მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1938, გვ. 105; Narimanishvili G., Shanshashvili N., Narimanishvili D. 2015; ნარიმანიშვილი გ., შანშაშვილი ნ., ნარიმანიშვილი დ. 2013.

სურ. 30. თრიალეთი. ახალსოფელი. მენჰირი.

სამხრეთ თურქეთში (ნევალი ჩორი, გობეკლი-თეფე და ჩაიონიუ თეფესი) ნეოლითური სამლოცველოების PPNB (Pre-Pottery Neolithic-B) აღმოჩენის შემდეგ გაჩნდა შესაძლებლობა სამხრეთკავკასიური მენჰირები მათთან მიმართებაში განვიხილოთ. რეხას და თეთრიწყაროს მართკუთხა მონოლითები ყველაზე მეტად გობეკლი-თეფეს კარგად დამუშავებულ ბრტყელ მონოლითებს ემსგავსება. სამხრეთ კავკასიის მენჰირების და ანატოლიის ნეოლითური სამლოცველოების სტელებს შორის მსგავსება ცხოველთა გამოსახულებებშიც შეინიშნება. სამხრეთკავკასიურ ქვებზე მოცემულია ხარის ტყავი და თავ-ფეხი, ცხვარი, გველი და წერო. ეს ცხოველები გვხვდება ანატოლიის PPNB სამლოცველოების ქვებზეც, რომლებიც ძვ.წ. X-VIII ათასწლეულებით თარიღდება. გობეკლის სტელებზე ფრინველები, გველები, ბუკრანიები, ასევე, ცხოველის ტყავებია გამოსახული.¹¹⁴

114. Schmidt K. 2011, pp. 64-68, 78, 82, pic. 8, 9, 12, 14, 29, 34, 36.

სურ. 31. ხევისურეთი. გველეთი. სამანის ქვები.

სამხრეთ კავკასიის მენპირებზე მოცემული გამოსახულებები სემანტიკურად ახლოს დგას ანატოლიის ნეოლითური ხანის ზომომორფულ სიმბოლოებთან. ჩანს, რომ სამხრეთ კავკასიის და ანატოლიის ძველი მოსახლეობა ერთ სიმბოლურ ენას იყენებდა. ჩვენ არ გამოვრიცხავთ, რომ სამხრეთ კავკასიაში მენპირები იმავე დროს გაჩნდა, როდესაც წარმოიშვა ანატოლიის წინაქერამიკული ნეოლითის პერიოდის სამლოცველოები.

იმის გამო, რომ საქართველოში მენპირები ყორღანებზე, მათ სიახლოვეს ან დასაქრძალავი კომპლექსების მახლობლად დგას, გამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ ისინი წინაპართა კულტთან უნდა იყვნენ დაკავშირებული.¹¹⁵ უკანასკნელ წლებში სომხეთში ჩატარებულმა კვლევებმა აჩვენა, რომ გელამის მთების და არაგანის მენპირებიც ყორღანების ყრილებზე იყო აღმართული.¹¹⁶ თრიალეთში, ელი-ბაბას ადრერკინის ეპოქის სამაროვანზე, №42 სამარხის თავზე, აღმართული იყო ანთროპომორფული სტელა/მენპირი,¹¹⁷ რომელსაც, შესაძლოა, პორტრეტული მსგავსებაც კი ჰქონდა გარდაცვლილთან. მსგავსი ანთროპომორფული სტელა/მენპირი ნაპოვნია თრიალეთში, სოფ. ავრანლოში, სადაც ბ. კუფტინმა გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სამარხები გათხარა.

115. Нариманишвили Г., Шаншашвили Н. 2007.

116. Gilbert A., Bobokhyan A. 2012, p. 61.

117. Нариманишвили Г., Шаншашвили Н. 2018, стр.95, рис.24.

ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მონაცემების საფუძველზე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მენჭირი იყო ღვთაებრივი წინაპრის მატერიალური გამოხატულება. ხშირ შემთხვევაში ქვა იდგა ღვთაებრივი წინაპრის სამარხზე, ან მიმდებარე ტერიტორიაზე. ათასწლეულების განმავლობაში მენჭირების სიახლოვეს ნაყოფიერების კულტთან დაკავშირებული რიტუალები იმართებოდა. მენჭირის აღმართვა ყორღანზე, ან მის სიახლოვეს, დაკავშირებული იყო მეფე-წინაპრის კულტთან.

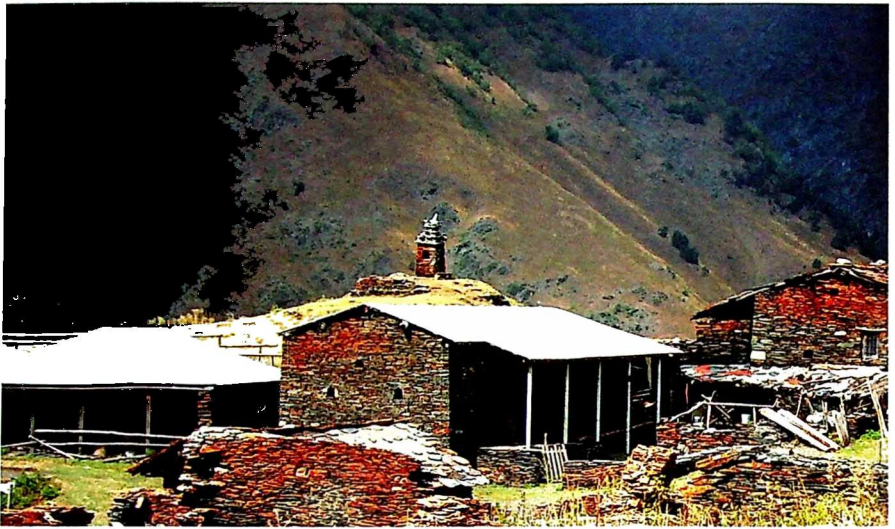
აღსანიშნავია, რომ დღემდე გათხრილი ყველა ყორღანი, რომლებთანაც მენჭირებია დაკავშირებული, შუა ბრინჯაოს ხანას მიეკუთვნება. არ არის გამორიცხული, რომ შუა ბრინჯაოს ხანის მოსახლეობა ძველ მენჭირებს იყენებდა დაკრძალვის რიტუალში. შეიძლება დავუშვათ, რომ სამარხები ადრე აღმართული მენჭირის გარშემო იმართებოდა (მაგ. თიქმა-დაში), უშუალოდ ყორღანის ყრილზე მენჭირის აღმართვის შემთხვევაში კი, გამორჩეული რიტუალის შესრულებასთან უნდა გვეკონდეს საქმე. ვფიქრობთ, რომ ძველი მენჭირების საშუალებით მოსახლეობა ცდილობდა დაემყარებინა კავშირი თავის წინაპრებსა და ძველ ქტონიურ ღვთაებებთან. ამავე დროს ხდებოდა გარკვეულ ტერიტორიაზე თავისი კანონიერი უფლებების ხაზგასმა. კავკასიის მთიელები დღემდე აღმართვენ წაგრძელებული ფორმის ქვებს (სურ. 31), რომელთაც სხვადასხვა დანიშნულება აქვთ. მაგ. მიცვალებულის საფლავზე დადგმული ქვა; ქვის სვეტები, რომლებსაც სამანი ეწოდებოდა, საზღვრის აღსანიშნავად გამოიყენებოდა; წაგრძელებული ფორმის სასაზღვრო ქვები ძვ.წ. III-II ათასწლეულებში ფართოდ იყო გავრცელებული მესოპოტამიაში. ამ სვეტებს ასურეთში კუდურუ ერქვა და შემკული იყო ღვთაებების გამოსახულებებითა და წარწერებით.¹¹⁸

სამხრეთ კავკასიაში მენჭირები დღემდე კულტის ობიექტებს წარმოადგენენ. ადგილობრივი მოსახლეობა თვლის, რომ ეს მონოლითები წმინდა ქვებია და მათ ნაყოფიერების, ჯანმრთელობის და კეთილდღეობის მოტანა შეუძლიათ. მენჭირებზე ყველაზე ხშირად ხარის თავი, ფეხები და ტყავია გამოსახული. ეთნოლოგების აზრით, ხარის მსხვერპლად შეწირვის რიტუალი მაშინ ჩამოყალიბდა, როდესაც ის ჯერ არ იყო მომინაურებული. მეცნიერთა ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ საკულტო ცერემონიებში, სადაც ხარის მსხვერპლად შეწირვა ხდება, არასოდეს ფიგურირებს კასტრატი, ხარი-მინათმოქმედი. ყველა რიტუალში მონაწილეობს მხოლოდ ხარი-მწარმოებელი. როგორც ჩანს, ასეთი საკრალური მნიშვნელობისა და საკულტო ღირებულების ჩამოყალიბება წინ უსწრებს მინათმოქმედების განვითარებას, სადაც ხარი გამწვევ ძალად გამოიყენება.¹¹⁹ კავკასიის არქეოლოგიურ ძეგლებზე შინაური ხარის ნაშთები ნეოლითური პერიოდიდან მოკიდებული ყველა ეპოქაში გვხვდება.¹²⁰ ეთნოგრაფიული მონაცემებით, ხარი დღემდე საკულტო ცხოველს წარმოადგენს. საქართველოს მთიან რეგიონებში შემორჩენილია საკულტო პრაქტიკა, რომელშიც მონაწილეობას იღებენ როგორც გარეული, ისე შინაური ცხოველები (სურ. 32).

118. Buccellati G. 1994, pp. 283-291.

119. სურგულაძე ი. 1993, გვ. 35-44.

120. გოგელია დ., ჭელიძე ლ. 1992, გვ. 34.

სურ. 32. თუშეთი. სოფ. დანო. ცხოველის შენირული რქები საქართველოს მთიანეთის სამლოცველოებში (კ. ხიმშიაშვილის ფოტო).

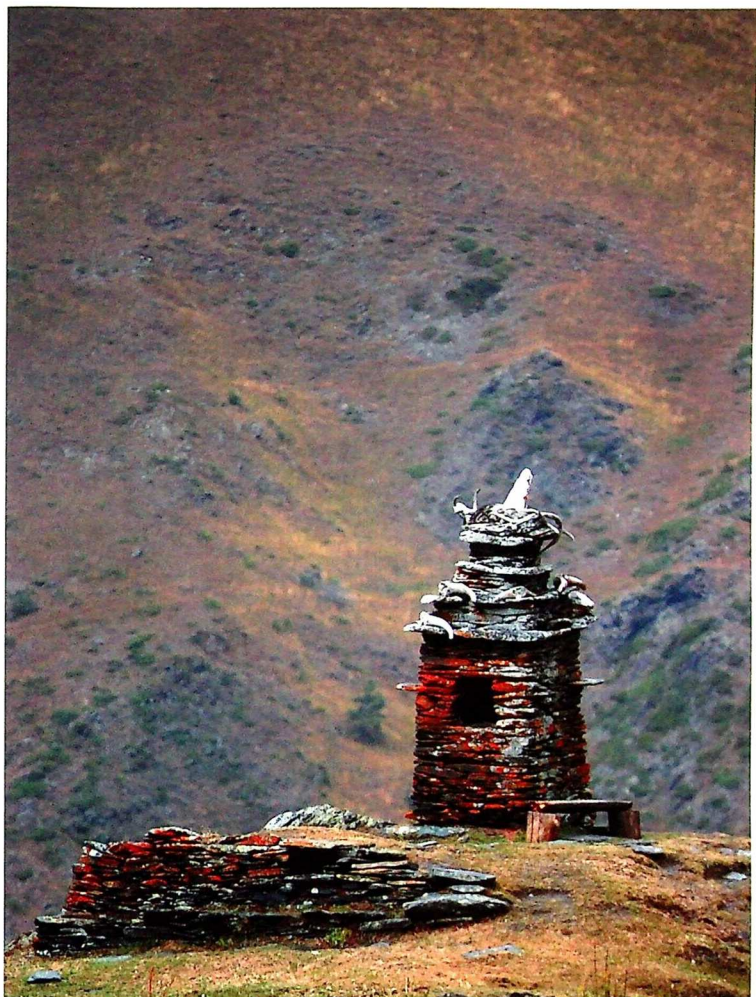
სამლოცველობისათვის შენირული გარეული ცხოველებიდან დომინირებს ჯიხვი და ირემი (სურ. 32-37), ხოლო შინაური ცხოველებიდან ცხვარი და ხარი. მსხველპრშენირვის ძირითად ობიექტს მაინც ხარი წარმოადგენს, რადგან სამლოცველოების მთავარ ღვთაებას მხოლოდ ხარს წირავენ.¹²¹ შენირული ცხოველების თავს, ტყავს და ფეხებს სამლოცველოებში ან მათ ეზოში ტოვებდნენ; ხშირად კი ხეებზე კიდებდნენ (სურ. 35-37).¹²² სამსხვერპლო ტყავეების ან ცხოველთა ფიტულების ხეზე ჩამოკიდება დამონმებულია მთელ საქართველოში და სალოცავეებისადმი ერთ-ერთ აუცილებელ შესანიშნავ წარმოადგენდა.¹²³ გარეული რქოსანი ცხოველის თავის საცხოვრებელში ან საკულტო ადგილზე მოთავსება ადრებრინჯაოს ხანის სათხის (სურ. 38) და შუაბრინჯაოს ხანის ჯინისის (სურ. 39) ნამოსახლარებზე არის დაფიქსირებული. შინაური ცხოველების მსხვერპლად შეწირვა ხშირია ბრინჯაოს ხანის დაკრძალვის რიტუალში.

არ არის გამორიცხული, რომ მენჭირებზე გამოსახული მსხვერპლად შეწირული ხარის თავ-ფეხი, ისევე როგორც თავად საქონლის მსხვერპლშენირვა, წარმოადგენდა ღმერთებთან ურთიერთობის საშუალებას. ამდენად, ქვის სვეტი/მენჭირი, რომელზეც სამუდამოდ იყო აღბეჭდილი მსხვერპლად შეწირული ცხოველი, ქტონიურ, თუ ზეციურ ღმერთებთან დამაკავშირებელი — მედიატორის სიმბოლო იყო.

121. ბარდაველიძე ვ. 1982, გვ. 156.

122. ბარდაველიძე ვ. 1974, გვ. 222, ტაბ. 89.

123. წხაიძე მ. 1997, გვ. 31-33.

სურ. 33. თუმეტი. სოფ. დანო. სამლოცველო. ცხოველის შენირული რქები
(კ. ხიმშიაშვილის ფოტო).

სურ. 34. ხევსურეთი. სოფ. უკანახო. სამლოცველო. ცხოველის შენჩრული რქები (გ. გოგოჭურის ფოტო).

ხარი ძველ ანატოლიაში სიცოცხლისა და მამაკაცური ნაყოფიერების სიმბოლო იყო.¹²⁴ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ სამხრეთ კავკასიის მენჭირებზეც გამოსახულია სამსხვერპლო ხარი, რომელიც ნაყოფიერებისა და ალორძინების მამაკაცურ ლეიფებს განასახიერებს. სამხრეთ კავკასიის უძველეს მოსახლეობაში ჩამოყალიბებული ხარის კულტის საკრალური ძალის რწმენა ადგილობრივ მოსახლეობაში დღემდეა შემორჩენილი. სამხრეთკავკასიურ მენჭირებისა და ანატოლიურ გამოსახულებათა ერთგვაროვნება, შესრულების ტექნიკის მსგავსება, გარკვეული ნორმებისა და პრინციპების დაცვა, ალბათ ერთგვაროვანი ტრადიციების არსებობაზე მიგვითითებს, რაც ერთიანი მსოფლმხედველობის ასახევასაც უნდა წარმოადგენდეს.

მენჭირებს გარკვეული სექსუალური დატვირთვა აქვთ, რაც აისახა კულტურის გარკვეულ დონეზე. ძველ ქართულ ლიტერატურულ ძეგლებსა და ხალხურ ფოლკლორში დაუმუშავებელ, ან ოდნავ დამუშავებულ ვერტიკალურად დაყენებულ ქვებს „ქვა-კაცი/ქვაკაცა“ „ქალ-ქვა“, „ქვათა-რძალი“, „დევის-ქვა“, აგრეთვე „ძუძუს-ქვა“ ეწოდება¹²⁵. ხალხური გადმოცემების თანახმად, „ქალ-ქვებს“ შეუძლიათ მოახდინონ გავლენა ბუნებაზე. მურჯახეთის მენჭირს ქართველები „ძუძუს-ქვა“-ს უწოდებენ. მიაჩნიათ, რომ ამ ქვაზე ამოზრცულად ამოჭრილია მამაკაცის ასო-ფალოსი, რომელსაც სასწაულებრივ ძალას

124. Mellaart J. 1963, p. 52; Gimbutas M. 1992, p. 230.

125. მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1938, გვ. 17

მიანერენ მეძუჭური დედებისათვის რძის მოცემა-მომატებაში; ამიტომ, ქალები მას თაყვანს სცემდნენ, საკმევლს უკმევდნენ და ზედ ქონს ან ზეთს სცხებდნენ. მეორე მენჭირი პირველის მახლობლად, მინდორში, იდგა. მას ადგილობრივი მოსახლეობა პირველის ძმას უწოდებს. სოფ. განძის მახლობლად, მინდორში მდგარ მენჭირსაც ისეთ წესებს უკავშირებენ, რომლებიც ფალოსის კულტის გამოცხადების ნარმოადგენს.

სურ. 35. ხევსურეთი. სოფ. ზეისტეჩო. სამლოცველო. ცხოველის შეწირული რქები (გ. გოგოჭურის ფოტო).

საქართველოში, ჯავახეთის მოსახლეობის გადმოცემით, აბულის მთის წვერზე მდგარ დიდ ქვას სცემდნენ თაყვანს. არსებობს გადმოცემა, რომლის მიხედვით, აბულზე ოდეს-ღაც აპოლონის ქანდაკება იდგა.¹²⁶

მეცნიერთა აზრით, უძველეს საქართველოში მენჭირები ფალოსის კულტთან იყო დაკავშირებული.¹²⁷ ნიშანდობლივია, რომ ქვის ფალოსი უკანასკნელ დრომდე შემორჩა თუშეთში. სოფ. შენაქოში, ნიშტაყოს გორაზე შესწავლილი სალოცავი კომპლექსის შემადგენლობაში შედის „კვრივი, დარბაზი, სასუფეველ-საკურთხეველი, შიდა გალავანი, გალავნის გარეთ სასაფლაო და სამჭედლო, რომელიც X საუკუნით თარიღდება.

¹²⁶ მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1938, გვ. 117

¹²⁷ მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1938, გვ. 98-101.

სურ. 36. ხეესურეთი. სოფ. ამა. სამლოცველო. ცხოველის შენირული რქები (გ. გოგოჭურის ფოტო).

ამავე კომპლექსში შედის აგრეთვე ვერტიკალურად დადგმული ქვის ფალოსი. და მისი არტიბუტები, მრგვალი ქვა ორივე მხარეს" ¹²⁸

სურ. 37. ხეესურეთი. ა). სოფ. ჩირდილი ბ). სოფ. ქალისსოფელი. სამლოცველოები. ცხოველის შენირული რქები (გ. გოგოჭურის ფოტო).

მსოფლიოს სხვადასხვა ხალხებში არსებობს რწმენა სხვადასხვა სახის მეგალითების (მენჰირების, დოლმენების, ერატიპების), როგორც გამანაყოფიერებელი ძალის შესახებ. ეს რწმენა XX საუკუნის დასაწყისშიც არსებობდა ევროპის სოფლის მოსახლეობაში. საფრანგეთში, ზოგიერთ სოფელში, შვილიერების მსურველი ქალები მონოლითზე ჯდებოდნენ, ან მუცლით ეხებოდნენ ქვას. იგივე დატვირთვა აქვს ლონდონში, წმინდა პავლეს ტაძრის სვეტების ჩახუტებას. 1923 წელსაც დადასტურებული ფაქტია, რომ შვილის გაჩენის მსურველი ქალები, სოფლებიდან ჩადიოდნენ ლონდონში, რათა წმინდა პავლეს ტაძრის სვეტებს ჩახუტებოდნენ. სექსუალური რიტუალი დადასტურებულია კარნაკის (ბრეტონი) მენჰირთან. ინდოეთის ზოგიერთ რეგიონში უნაყოფო ქალებს სწამდათ, რომ დოლმენებში წინაპრები სახლობენ, რომლებსაც შეუძლიათ მათთვის შვილიერების მინიჭება. ამიტომ მათ საჩუქრები მიაქვთ დოლმენებთან და ეხახუნებიან ქვას. იგივე რწმენა გავრცელებული იყო საფრანგეთში. კარნაკში ქალები სხდებოდნენ დოლმენ კრებ-მოკემზე, რათა შვილი ჰყოლოდათ. ¹²⁹

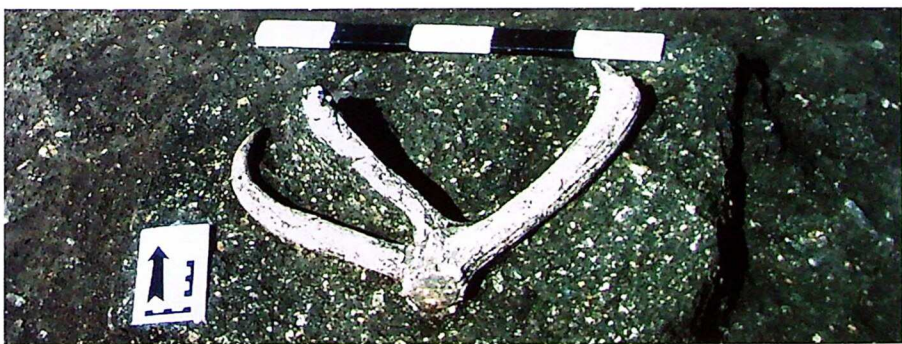
128. დოლაბერიძე რ. 2001, გვ. 32-33.

129. *Михаил М.* 2000, стр. 12, 16-18, 112.

სურ. 38. ჯავახეთი. სოფ. სათხე. ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი. ირმის რქები.

საქართველოში მენჭირებს, როგორც საკრალურ ქვებს, ძირითადად შვილიერებას და ბავშვების ჯანმრთელობას სთხოვდნენ. განსაკუთრებული ძალის ქვებად მიიჩნევდნენ სოფ. მურჯახეთში, განძაში, სანთაში, დიდ აბულში, ავრანლოში, თეჯისში, სანომერში არსებულ მენჭირებს.¹³⁰ აბსოლუტურად ანალოგიური რწმენა-წარმოდგენებია დამონმებული ევროპის და აზიის სხვადასხვა ხალხების (ინგლისელების, ფრანგების, ინდოელების) ეთნოგრაფიულ გამოკვლევებში. ყველგან ვერტიკალურად მდგარი ქვა — მენჭირი ითვლებოდა წინაპრის სულის სათავსოდ. იმ სოფლების მაცხოვრებლები, სადაც დგას მენჭირი, თვლიან, რომ ქვა, რომელშიც ცხოვრობს წინაპრის სული, უზრუნველყოფს მათ შვილიერებით, უხვი მოსავლით და ზოგადად, ნაყოფიერებით.¹³¹

სურ. 39. თრიალეთი. სოფ. ჯინისი /არწივანი. ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი. ირმის რქა.

¹³⁰ . მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1938, გვ. 89-117

¹³¹ . Мисаде М. 2000, стр. 10.

დიდი ზომის გახვრეტილ ქვებთან ე.წ. ერატიკებთან, დაკავშირებითაც არსებობს რწმენა-წარმოდგენები, რომ ქვის ხვრელში გაძრომა ადამიანს განკურნავს, ან ქალების შვილიერებას შეუწყობს ხელს. ერატიკა, ანუ ბავშვთა სულების ქვა, ავსტრალიაში მაღალი კლდის სახელია. ავსტრალიური ტომის არუნდას რწმენით, ამ კლდის ნახვრეტი არის გარდაცვლილი ჩვილების სულების ადგილსამყოფელი, რომლებიც ელოდებიან გამწვლელ ქალებს, რათა ხელახლა გაჩნდნენ.

საქართველოში, თრიალეთის სოფ. სანთის „ციკლოპური“ ნაციხარის მახლობლად მდგარა გახვრეტილი რენახნაგოვანი ქვა. ქვაში არსებულ ხვრელში ქალები სამჯერ ძვრებოდნენ შვილის გაჩენის იმედით. ეს ქვა დღეს აღარ ჩანს. თუმცა, ადგილობრივი მოსახლეობა ერთ ქვაზე (სურ. 40) მიუთითებს, რომელზეც თითქოს მდგარა ერატიკა. გოხნარის მეგალითური კომპლექსის ერთ-ერთ გახვრეტილ ქვაში, გამოჯანმრთელების მიზნით, ძვრებოდნენ ავადმყოფი ადამიანები.¹³² ერატიკა (სურ. 41) დგას თრიალეთის სოფ. განთიადშიც, წმ. ბარბარეს ეკლესიასთან, მთის ძირში, რომელზეც ციკლოპური სიმაგრეა განთავსებული.

სურ. 40. თრიალეთი. სოფ. სანთა /უწყლო. ერატიკას ჩასადგმელი ქვა.

იგივე რწმენა-წარმოდგენებია გავრცელებული ევროპის სხვადასხვა ქვეყანაში. საფრანგეთში, სოფ. ამანსში დგას ე.წ. „გახვრეტილი ქვა“ ქალები მის წინ დგებიან მუხლებზე და ლოცულობენ შვილების ჯანმრთელობაზე, ნახვრეტში კი ფულს აგდებენ. სოფ. ფუვენ ლე-ო-ში კი ახალგაჩენილი ბავშვები მიჰყავდათ „გახვრეტილ ქვასთან“ და ნახვრეტში

132. მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1938, გვ. 126.

აძვრენდნენ, რათა ავი თვალისაგან დაეცვათ და ბედნიერი ცხოვრება დაბედებოდათ. უნაყოფო ქალები საბერძნეთში, კუნძულ პათოსზე ბოლო დრომდე ძვრებოდნენ ე.წ. „გახვრეტილ ქვაში“, რათა შვილი გაეჩინათ. იგივე რწმენა გავრცელებული იყო ინგლისშიც.¹³³

სურ. 41. თრიალეთი. სოფ. განთიადი. ერატიკა.

¹³³ Элиаде М. 2000, сmp, 19.

§ 2. მიცვალებილთა მეგალითური სახლები

საქართველოში არსებულ მეგალითურ ძეგლებს მიეკუთვნება მიცვალებულის დასაკრძალავ ნაგებობათა ნაწილი — დოლმენები და ყორღანები.

დოლმენი (ბრეტონული *tol* – მაგიდა და *maen* ქვა) სამარხი ნაგებობაა, რომელიც დგას მიწის ზევით, აგებულია ვერტიკალურად დაყენებული დიდი ზომის ფილებით და გადახურულია ასეთივე ქვებით (სურ. 42). დოლმენები გეგმაში ტრაპეციის ან ოთხკუთხა ფორმისაა, იშვიათად გვხვდება წრიული ფორმის. არქიტექტურულად შედარებით სრულყოფილი ფორმაა ხუთი, ან ექვსი ქვის ფილისგან შედგენილი ქვის ყუთი. დოლმენს (სურ. 43), წინა კედელში, დატანილი აქვს მრგვალი, ან ოვალური ფორმის ნახევრეტი (ხვრელი).

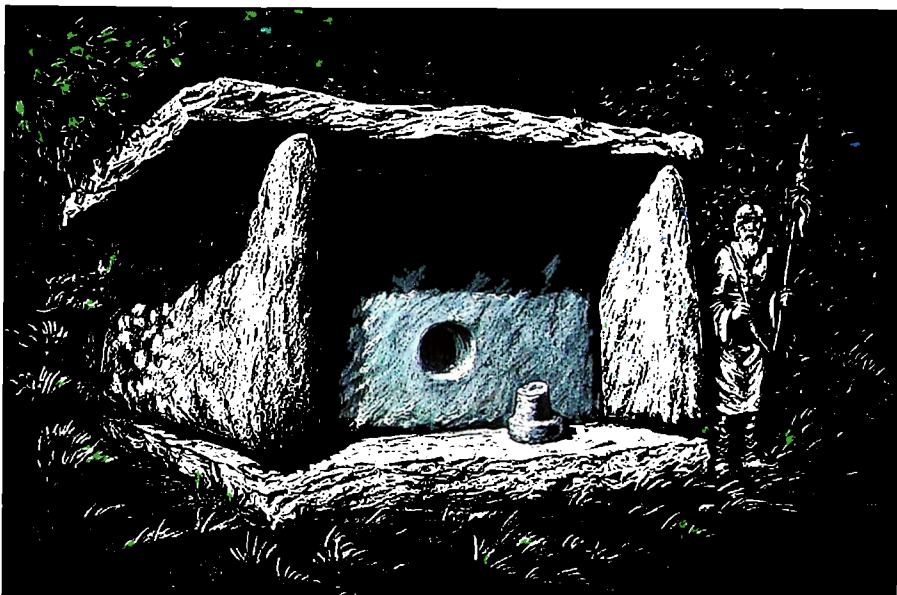
სურ. 42. აფხაზეთი. სოფ. ეშერა. დოლმენი.

დოლმენები გავრცელებულია ევროპისა და აზიის მრავალ ქვეყანაში, ჩრდილოეთ აფრიკის სანაპიროზე. საქართველოში ძირითადად გვხვდება შავი ზღვის სანაპირო ზოლში, იქ სადაც ზღვას მდინარე ერთვის, ხეობების დასაწყისში, ან წყალგამყოფი ქედების კალთებზე.

კავკასიაში დოლმენები პირველად დაფიქსირდა 1794 წელს ტამანის ნახევარკუნძულზე. XIX ს-ის პირველ ნახევარში, შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაპირზე, დოლმენების ახალ ჯგუფებს მიაკვლიეს. შემდგომ პერიოდში მრავალი დოლმენი აღმოჩნდა ტამანის ნახევარკუნძულზე და მდინარე ყუბანის აუზში. თუ რამდენად მნიშვნელოვანი იყო დოლმენების შესწავლა, მეტყველებს ის ფაქტი, რომ XIX საუკუნის ბოლოს, 1871

ნელს არქეოლოგთა II ყრილობაზე განხილული იქნა დოლმენების საკითხი; აღინიშნა, რომ მეცნიერებმა განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიაქციონ დოლმენების შესწავლის აუცილებლობას.¹³⁴

კავკასიის დოლმენები ფორმათა და კონსტრუქციის მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. შესაბამისად სხვადასხვა ტიპოლოგიაც არსებობს. მკვლევართა უმეტესობა დოლმენების ოთხ ძირითად ტიპს გამოყოფს: 1. მასიური ქვის ფილებისაგან აგებული დოლმენები; 2. შედგენილი დოლმენები; 3. ნახევრად მონოლითური დოლმენები; 4. მონოლითური დოლმენები.¹³⁵

სურ. 43. აფხაზეთი. სოფ. ეშერა. დოლმენი (გ. ტატიშვილის ჩანახატი).

საქართველოს ტერიტორიაზე დოლმენები პირველად XX საუკუნის დასაწყისში, აფხაზეთში დაფიქსირდა. 1907 წელს შავი ზღვის სანაპიროზე ჩატარებული დაზვერვების დროს დოლმენები ქ. გაგრის მიდამოებში დაფიქსირდა. 1925 წელს დოლმენები სოფ. აზანთასა და აჭანდარაში (გულრიფშის მუნიციპალიტეტი) აღმოჩნდა.¹³⁶ 1930 წელს ეშერაში მიაკვლიეს თხოუმეტამდე დოლმენს, რომელთაგან უმეტესობა დანგრეული იყო. მოგვიანებით აქ შესწავლილი იქნა დოლმენების ერთი ჯგუფი. ადრეებრინჯაოს ხანის დოლმენი თითქმის სოფ. ბედიასთან დაფიქსირდა.¹³⁷ 1934 წელს დაიწყო ეშერის ყორ-

134. Марковин В. 1978.

135. Лавров Л. 1960; Марковин В. 1978; Фелицин Е. 1904.

136. Стражев В. 1926; Воронов Ю. 1969.

137. Иващенко М. 1935, стр. 14.

ლანების შესწავლა, მოგვიანებით გაითხარა აჭანდარას დოლმენები. დოლმენების შესწავლის ინტერესი არც შემდგომ განელებულა - 1946 წელს სოფ. აზანთაში გაითხარა 3 დოლმენი, 1955-1956 წლებში სამი დოლმენი გაითხარა სოფ. ზემო ეშერაში და ორი კი, აჭანდარაში. 1964-1965 წლებში სოფ. ხაბიუში შესწავლილი იქნა ორი დოლმენი. 1975 წლიდან გუდაუთის რაიონის სოფ. ოთხარაში დოლმენებს სწავლობდა ი. წვინარია.¹³⁸

აფხაზეთის ტერიტორიაზე დოლმენები 30-მდე პუნქტშია დაფიქსირებული: განთიადი, ამმარდა, ოთხარა, ხაბიუ, აჭანდარა, მიქელრიფში, ფსხუ, ყულანურხვა, აბგარხუკი, სანჩარი, დოუს უღელტეხილი, ანუხვა აბხაზსკაია, ახალი ათონი, ეშერა, შრომა, გორანა, ახუპაჩი, აზანთა, სული, ჩხალთა, ახუცა ჯგერთა, ბედია და მდინარეების ტროიციკის, რიშეიუს, მჭითმთას, აგურიფსთას, ბაულის, მადენგას, გულრიფშის, ჯამპალას ხეობებში.¹³⁹

აფხაზეთის დოლმენები (სურ. 42,43) ძირითადად მასიური ფილაქვებისგანაა აგებული. გეგმაში ტრაპეციისებური ფორმისაა, წინა კედელი თითქმის ყოველთვის უფრო განიერია, ვიდრე უკანა. ამვე დროს, წინა კედელი უფრო მაღალია ვიდრე უკანა, ამიტომ სახურავი ძირითადად უკანაა დაფერდებული. დოლმენები აგებულია მასიური, უხეშად გათლილი ხუთი ფილაქისაგან — ოთხი ქვისაგან შედგენილია კედლები, მეხუთე კი სახურავს წარმოადგენს, ზოგჯერ იატაკადაც ერთი მთლიანი ფილაქეა დადებული. კედლებისა და იატაკის ქვებზე ლარებია ამოკვეთილი, რათა კედლის ქვები უკეთ ჩამჯდარიყო ერთმანეთში და იატაკში. დოლმენებს წინა კედელში ხერელი აქვს გაჭრილი, უმეტესობა ოვალური ფორმისაა, გვხვდება წრიული ნახევრეტიც; მხოლოდ ერთ შემთხვევაშია დაფიქსირებული ორი ხერელი, წინა და უკანა კედლებში (სოფ. სული). ზოგადად ეს ნახევრეტი მოთავსებულია კედლის ქვედა ნახევარში, შუა ადგილას. ხერელის შიდა პირი გარეთაზე ოდნავ განიერია ხოლმე. ხერელს გარედან ქვის საცობი უკეთდებოდა. ამ მეგალითური ძეგლების ფასადი, ძირითადად, მიმართულია სამხრეთით, მცირედი გადახრით აღმოსავლეთით ან დასავლეთით, მხოლოდ აზანთის ერთ დოლმენს აქვს ნახევრეტი ჩრდილოეთის მხრიდან.

დოლმენების შიდა სივრცე, ძირითადად, ამოვსებულია მიწით და მასში შერეული ქვიშაქვის ან კირქვის წვრილი კენჭებით. აღნიშნულ მასაში ფიქსირდება მიცვალებულთა თავის ქალები და ჩონჩხის ცალკეული ნაწილები, ასევე დაკრძალვის რიტუალთან დაკავშირებული მასალა. არტეფაქტები აღმოჩენილია დოლმენების წინ და მის მიმდებარე ტერიტორიაზეც.

აფხაზეთის დოლმენებიდან შედარებით უკეთაა შესწავლილი სოფ. ზემო ეშერის დოლმენების ჯგუფი. ისინი ჩრდილოეთ კავკასიის დოლმენებთან შედარებით, უფრო მოზრდილებია. ეშერის დოლმენები ერთ რიგადაა განლაგებული და დამხრობილია ჩრდილო-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ. ყველა სამარხი გეგმაში ტრაპეციისებური ფორმისაა და აგებულია მასიური ქვის ფილებისაგან — ოთხი გამოყენებულია გვერდებდა და ერთი ფილითაა გადახურული; ზოგიერთს, ასევე, ერთი ფილაქა ჰქონდა იატაკად.

138. Марковин В. 1978; Стражев В. 1926; Воронов Ю. 1969; Цвиная И. 1990.

139. პაპუაშვილი რ., ჯიბლაძე ლ., პაპუაშვილი გ. 2006, გვ. 127-129.

ქვედა ეშერაში, კიურ-დერეს დასახლებაში ბ. კუფტინის მიერ შესწავლილი ადრე-ბრინჯაოს ხანის პირველი დოლმენის სიგრძე 3.68 მ-ია, სიგანე 2.93 მ., სიმაღლე — 2.1მ. დოლმენი თარიღდება ძვ.წ. 2400-2200 წწ.¹⁴⁰ ეშერაში ო. ჯაფარიძის მიერ 1955-1956 წწ-ში გათხრილი №1 დოლმენის სიგრძე 3.75 მ-ია, ხოლო სიგანე 2.90 მ; სიმაღლე წინა, სამხრეთ კედელთან 1.80 მ, უკანა, ჩრდილოეთ კედელთან 1.60 მ., კედლის ქვის სისქე 0.35-0.25 მ-ს შორის მერყეობს; ხერელი ოდნავ ოვალური ფორმისაა, მისი ზომებია 0.48 მ X 0.41 მ.; თარიღდება შუაბრინჯაოს ხანის დასასრულით.¹⁴¹

სურ. 44. ყორლანი. საერთო ხედი.

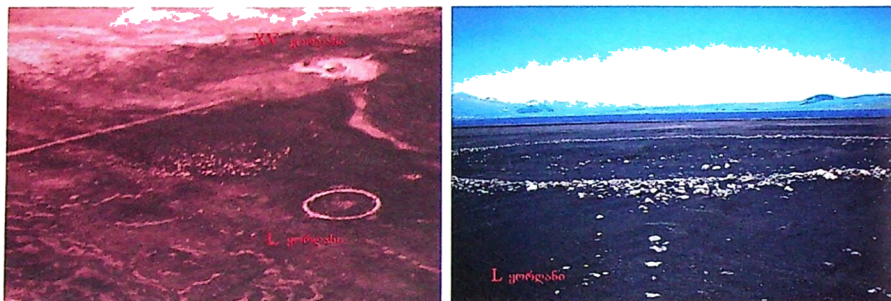
XX საუკუნის 70-80-იან წლებში ი. წვინარიამ შეისწავლა დოლმენების რამდენიმე ჯგუფი სოფ. ოთხარასა და ხუაში. ძალიან საინტერესო მეგალითურ სამარხ ნაგებობას წარმოადგენს ოთხარას დოლმენები, რომლებიც მდ. ძაგერიპის სათავესთან მდებარეობს. 1975 წელს ამ ადგილას გაითხარა ყრილი, რომლის ქვეშ აღმოჩნდა დაზიანებული დოლმენი (№ 1) და მასთან დაკავშირებული ქვანრე. ყრილის ქვეშ, ცენტრში იდგა დოლმენი, რომელიც ორიენტირებულია სამხრეთით. დოლმენს წინამხრიდან აქვს კარგად გათლილი კირქვის კედლით შემოზღუდული სივრცე. ე.წ. ეზო, რომელიც გვერდით ფილებს უერთდება და წრიული ფორმა აქვს. ამ კონსტრუქციას ირგვლივ შემოსდევს ოვალური ფორმის ქვის ნრე. შედგენილი გათლილი კირქვის შედარებით დიდი ზომის ქვებისაგან. ოვალურ ქვანრეს შემოუყვება წრიული ფორმის კრომლები, რომელიც ნაგები იყო დიდი ზომის ქვებისგან. კრომლებზე შორის სივრცე შევსებული და მოსწორებული იყო წერილი ქვით. დოლმენს ჰქონდა შემოვლებული ქვით შედგენილი კიდე ერთი წრე, რომლისაგან შემორჩა სამი დიდი ზომის დამუშავებული ქვის ბლოკი, სამხრეთ-დასავლეთით. დოლმენი ორჯერ დაიფარა ქვის ყრილით, პირველად, როცა დოლმენური კულტურის მატარებელმა ხალხმა დატოვა ეს ადგილი, მეორედ, გვიან შუასაუკუნეებში, როცა შიგნით გამართეს

140. Куптин Б. 1949, стр. 266-277; ჯაფარიძე ო. 1959.

141. ჯაფარიძე ო. 1959; Куптин Б. 1949.

სამარხი. არქეოლოგიური მასალა აღმოჩნდა დოლმენის წინ არსებულ ეზოში, რადგან გვიან შუასაუკუნეებში გამართული სამარხისათვის დოლმენი მთლიანად გამოასუფთავეს საფუძვლამდე. მიცვალებულთა ძვლების გარდა აქ აღმოჩნდა მრავალფეროვანი მასალა, რომელიც ხანგრძლივ პერიოდს, ნეოლითის ხანიდან შუა საუკუნეებამდე, მოიცავს. ოთხარის დოლმენების მასალების შესწავლის შედეგად, მათი თარიღი ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანიდან ძვ.წ. II ათასწლეულის დასასრულამდე განისაზღვრა.¹⁴²

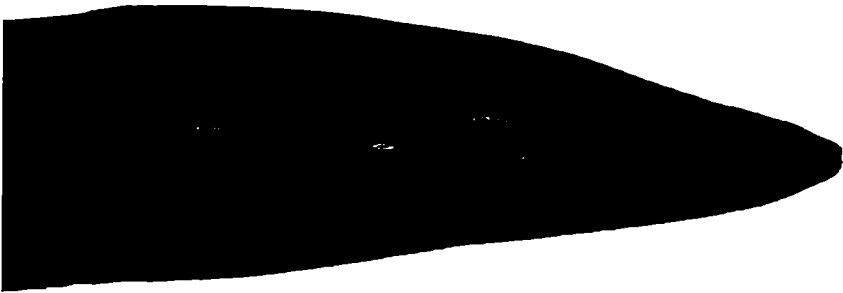
ყორლანი. სამხრეთ კავკასიის შუა ბრინჯაოს ხანის დასაქრძალავი ნაგებობები ძირითადად ყორლანების სახითაა წარმოდგენილი. ყორლანი, ანუ გორასამარხი წარმოადგენს ხელოვნურ ბორცვს, მთას (სურ. 44), რომლის ქვეშ გამართულია დასაქრძალავი ნაგებობა, ან სამარხი კამერა. ყორლანის ყრილს ხშირად დიდი ქვებით შედგენილი კრომლეხი (სურ. 45) შემოუყვება.

სურ. 45. თრიალეთის L ყორლანის კრომლეხი.

საქართველოს ტერიტორიაზე დაფიქსირებული ბრინჯაოს ხანის ყორლანები წარმოადგენს წრიული ან კუთხეებმომრგვალებული ოთხკუთხედის გეგმარების და 1.5 — 12.0 მ სიმაღლის ბორცვებს, რომელთა არქიტექტურული სახე ნაკვეთილი კონუსის ან პირამიდის მსგავსია. ყორლანის ბორცი წარმოადგენს ხელოვნურ ზვინულს, რომელიც ქვის, მიწის ან ქვამიწაყრილისაგან შედგება (სურ. 45, 46).

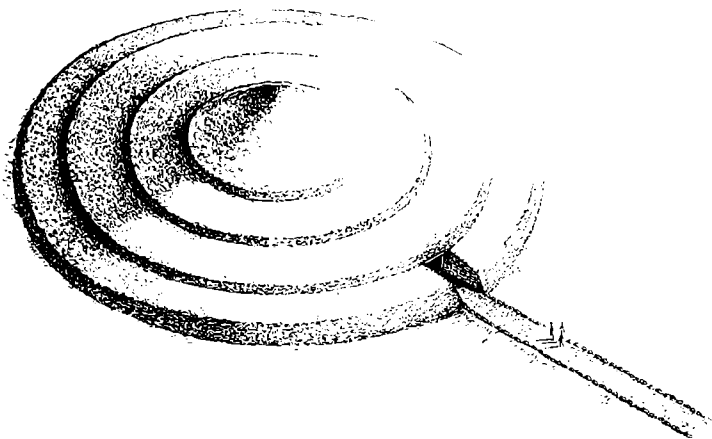
142. Цвинария И. 1990.

სურ. 46. თრიალეთი. კრომლებები.

ყრილის ქვეშ გამართულია დასაკრძალავი კამერა, რომლის ფართობი 6 კვ. მეტრიდან 200 კვ. მეტრამდე მერყეობს. დიდი ზომის დასაკრძალავი კამერები წარმოადგენენ დარბაზებს, რომელთა კედლები უმეტეს შემთხვევაში დიდი ქვების მშრალი წყობითაა ნაგები (სურ. 53). კედლების სიმაღლე 5-8 მ-ს უდრის. ასეთი დარბაზები გადახურულია ხის ძელების კონსტრუქციებით და ქვამინაყრილით (სურ. 47). ამ ტიპის ყორღანებს ალბ მოსაველეთის მხრიდან გრძელი (10-50 მ.) დროშოსები აქვთ, რომელთა სიგანე 4-7 მ-ს შორის მერყეობს. დროშოსის კედლებიც დიდი ქვებითაა ნაგები და გადახურულია. ხშირ შემთხვევაში დროშოსის გაგრძელება წარმოდგენილია ქვით მოგებული სარიტუალო გზის სახით (სურ. 48). ასეთი გზების სიგრძე ყორღანის ზომაზეა დამოკიდებული და 50-დან 800 მეტრამდე მერყეობს (სურ. 49).¹⁴³

143. ნარიმანიშვილი გ. 2009, გვ. 28-44.

სურ. 47. ზურტაქეტი. № 6 ყორლანი
(რეკონსტრუქცია. გ. ნარიშკინიშვილი, შ. მელიქიძე, გ. ტატიშვილი).

სურ. 48. თრიალეთი. LI ყორლანი და სარტყულო გზა.

სურ. 49. თრიალეთი. XV ყორლანი და სარიტუალო გზა.

საქართველოში ყორლანული ყრილის ქვეშ ქვით ნაგები აკლდამებიც გვხვდება. უძველესი აკლდამა მარტყოფის №1 ყორლანული ყრილის ქვეშ დაფიქსირდა. დასაკრძალავი კამერის ქვით ნაგები კედლები თხელი ფილებით არის ამოყვანილი, კედლის წინ კი ქვით მოგებული მოედანია მოწყობილი.¹⁴⁴ ასეთივე ტექნიკითაა ნაგები კავთისხევის (კატრიანი) ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანებით დათარიღებული ყორლანის დასაკრძალავი ნაგებობა.¹⁴⁵ დიდი ზომის დაუმუშავებელი ქვებით აგებული აკლდამები (სურ. 51) სამხრეთ საქართველოში, მესხეთში, გათხრილი ყორლანების ყრილის ქვეშ დაფიქსირდა (სურ. 50).

144. ჯაფარიძე ო. 1998, გვ. 12, სურ. 2, ტაბ. 1.2.

145. Makharadze Z. 2008, p. 67, pic. 35, 33.

სურ. 50. მესხეთი. ბერთაყანები. ყორღანის ყრილი.

ეს აკლდამები იმითაც გამოირჩევა, რომ ქვის დიდი ფილებითაა გადახურული.¹⁴⁶ მესხეთის ქვაყრილიანი ყორღანების დიამეტრი 40 მ-ს აღწევს, სიმაღლე კი 3-4 მ-ია. თითქმის ყველას დიდი ქვებით ნაგები კრომლეხი და დასაკრძალავი კამერა აქვს.¹⁴⁷ მესხეთის ყორღანებს შორის გამოირჩევა ახჩიის №1 დიდი ყორღანი, რომელსაც მაღალი ქვაყრილი ჰქონდა. ყორღანს გარს შემოუყვება 2 მ სიმაღლის ქვამინიანი ფუძე, რომელზეც მოწყობილია დიდი ქვებით ნაგები კრომლეხი. ამ ყორღანის დრომოსის სიგრძე 3.5 მ-ია. ის აშენებულია დიდი ზომის დაუმუშავებელი ქვებით უდულაბოდ. დრომოსის სიმაღლე დასაწყისში 1.1 მ-ია, ხოლო კამერის შესასვლელთან — 2.25 მ. დრომოსიდან კამერაში შესასვლელს ჩამკეტად დიდი ზომის ქვის ფილა ჰქონდა.¹⁴⁸ დიდ ყორღანებში კამერის სიგრძე 6 მ-ს აღწევდა, სიგანე — 3 მ-ს, სიმაღლე კი 3 მ-ს. კამერის ქვედა რიგზე, როგორც წესი ძალიან დიდი ზომის ქვები დევს.¹⁴⁹ სამარხი კამერა აშენებულია დიდი ზომის დაუმუშავებული ქვებით, მშრალი ნყოფით (სურ. 52).

146. ჯაფარიძე ო. კიკვიძე ი. და სხვ. 1981, გვ. 21,24,32, სურ. 1,4,7

147. ჯაფარიძე ო. 1992, გვ. 175.

148. ჯაფარიძე ო., კიკვიძე ი. და სხვ. 1981.

149. ჯაფარიძე ო. 1992, გვ.175; ჯაფარიძე ო., კიკვიძე ი. და სხვ. 1981, გვ. 19, 33-39, სურ. 9.

სურ. 51. მესხეთი. ახჩია. ყორლანის ქვით ნაგები კედლები.

გრძივი კედლები ისეა ნაგები, რომ მათ შორის მანძილი ზევით ვიწროვდება. სახურავად გამოყენებულია დიდი ზომის ფილები, რომელთა სიგრძე 2 მ-ს აღემატება. ყველა ყორლანს აღმოსავლეთის მხრიდან მოკლე დრომოსი ჰქონდა და კამერისაგან მოზრდილი ქვებით მშრალად აშენებული ტიხრით იყო გამოყოფილი. დიდ ქვაყრილიან ყორლანებში კამერა მინის ზემოთ იყო გამართული, დანარჩენ ყორლანებში კამერა ან ორმოში იყო ჩადგმული, ან ტერასაში შეჭრილი.

ქვით ნაგები მინისზედა დასაკრძალავები თრიალეთის კულტურაში უფრო მრავლადაა გამოვლენილი და მრავალფეროვნებითაც გამოირჩევა.¹⁵⁰ როგორც ჩანს, ქვის დიდი ფილებით იყო შემოზღუდული თრიალეთის III ყორლანის დასაკრძალავი მოედანი. XLV ყორლანის მინისზედა სამარხ მოედანს ქვის დიდი ფილებითა და ფლეთილი ქვით ნაგები კედლები ჰქონია.¹⁵¹ ხის ძელებით გადახურული ქვის ზღუდე ჰქონდა სომხეთში გათხრილ ყარაშამბის მდიდრულ ყორლანსაც.¹⁵² ქვით ნაგები კედლები აქვს თრიალეთსა და ზურტაკეტში გათხრილი ყორლანების გრანდიოზულ დასაკრძალავ დარბაზებს (სურ. 53).

150. *Куптин Б.* 1941, стр. 100; *Куптин Б.* 1948, стр. 14,15; *Жоржикашвили Л., Гогадзе Э.* 1974, стр. 15, таб. 3-9.

151. *Куптин Б.* 1941, стр. 83. таб. XIII - 2.

152. *Оганесян В.* 1990; *Оганесян В.* 1993; *Кушнорёва К.* 1993, стр. 116.

სურ. 52. მესხეთი. ახჩია. ყორლანის გადახურვა.

სურ. 53. ზურტაკეტი. ყორლანების დასაკრძალავი დარბაზები (ო. ჯაფარიძის მიხედვით).

ზურტაკეტის № 4 ყორლანის დასაკრძალავი დარბაზის ფართობი 100 კვ. მ-ია, თრიალეთის XLV, ზურტაკეტის № 3 და № 6 ყორლანების დასაკრძალავი დარბაზის ფართობი 150 კვ.მ-ს, თრიალეთის XXXVI ყორლანისა კი 175 კვ.მ-ს უდრის. ამ ყორლანთა ყრილის

სიმაღლე 4.0 — 12.0 მ-ია.¹⁵³ „დასაკრძალავი დარბაზი“ ჰქონდა საბიდახჩას № 1 ყორ-
ლანს.¹⁵⁴ ქვით აშენებული აკლდამები ძირითადად მესხეთის ყორლანებშია დაფიქსირებუ-
ლი.¹⁵⁵ გვხვდება ყორლანის სამარხ ორმოში ჩადგმული ქვის ფილებით შეკრული ქვაყუთიც.¹⁵⁶

საქართველოში ზემოთ აღწერილი ყორლანებისაგან განსხვავებული ტიპის ყორლანე-
ბიც გვხვდება, რომელთა დასაკრძალავი კამერებიც სხვადასხვაგვარად არის მოწყობი-
ლი. ყორლანთა მრავალფეროვნება მიცვალებულთა განსხვავებულ სოციალურ სტატუსზე
უნდა მიუთითებდეს. როგორც ჩანს, სხვადასხვა სოციალურ ფენას განსხვავებული დაკ-
რძალვის წესი შეესაბამებოდა და საზოგადოების რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენებზე იყო
დაფუძნებული.¹⁵⁷

მეცნიერთა ნაწილი ფიქრობს, რომ ზურტაკეტისა და, საერთოდ, თრიალეთის დიდი
ყორლანები ეკუთვნოდათ ტომთა ბელადებს, რომლებსაც უკვე საკმაოდ დიდი ძალაუფ-
ლება უნდა ჰქონოდათ. მომცრო ყორლანები კი, ცალკეული გვარის ბელადების ან დანი-
ნაურებულ წევრთა სამარხებს წარმოადგენდნენ.¹⁵⁸ საქართველოს სხვადასხვა მხარეებში

თრიალეთში, ზურტაკეტში, ჯავახეთში, ქვემო ქართლში, ალაზნის ველზე, მესხეთში
გვხვდება ყორლანული ველები, სადაც, ცალკეულ ჯგუფში, გამოიყოფა ცენტრალური,
დიდი ქვაყრილიანი ყორლანი, რომელშიც, შესაძლოა, ტომის წინამძღვარი იყო დაკრძალუ-
ლი. აღსანიშნავია, რომ ამ ყორლანებში ჩვეულებრივ ერთი მიცვალებულია დაკრძალუ-
ლი და თანაც ხანშიშესული. ცენტრალურ ყორლანთან ქვამინაყრილიანი საშუალო ზო-
მის ყორლანებია განთავსებული, რომლებიც საგარაუდოდ ცალკეული გვარის, თუ თემის
წინამძღვართა სამარხებია. ყორლანების თითოეულ ჯგუფში შედიოდა მომცრო, დაბალი,
თითქმის უყრილო ყორლანები ქვის სარტყელით, რომლებშიც ზოგჯერ სამზე მეტი მიცვა-
ლებული იყო დაკრძალული. საგარაუდოდ, ეს ყორლანები პატარა ოჯახების კოლექტიურ
დასაკრძალავებს წარმოადგენდნენ.¹⁵⁹

საქართველოს ტერიტორიაზე გათხრილი შუა ბრინჯაოს ხანის ყორლანების „და-
საკრძალავი დარბაზების“ ქვით ნაგები კედლების სამშენებლო ტექნიკა ჯავახეთის ზე-
განზე არსებული შაორისა და აბულის „ციკლოპური“ არქიტექტურული კომპლექსების
მსგავსია (ამ ძეგლების შესახებ დანერილებითი ინფორმაცია იხ. ქვემოთ). ხაზგასმით
უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ შაორის კომპლექსის გზა დიდი მსგავსებას იჩენს შუა ბრინ-
ჯაოს ხანის ყორლანებთან დაფიქსირებულ სარიტუალო-საპროცესიო გზებთან.

153. *Куптин Б.* 1941, *стр.* 83, *рис.* 90, *таб.* LXII- 2, LXIII- 1; *Куптин Б.* 1948, *стр.* 13, *таб.* XI;
Жоржикашвили Л., Гогодзе Э. 1974, *стр.* 25, 27, *таб.* 8-2, 3, 9-3, 9, 17- 1, 3; *ჯაფარიძე ო.* 1969, *გვ.*
25, 47, *სურ.* 6, 8, 41; *ტაბ.* IX.

154. *ჯაფარიძე ო.* 1961, *გვ.* 7; *ჯაფარიძე ო.* 1969, *გვ.* 68.

155. *ჯაფარიძე ო., კიკვიძე ი.* და სხვ. 1981.

156. *ჯაფარიძე ო.* 1998, *გვ.* 30, 39; *Makharadze Z.* 2014, *p.* 226, 227, *tab.* I.

157. *Куптин Б.* 1941, *стр.* 100, 148; *გოგაძე ე.* 1972, *გვ.* 93; *ჯაფარიძე ო., კიკვიძე ი.* და სხვ. 1981, *გვ.* 161-
164; *Деденушашвили Ш.* 1979, *стр.* 69, 70; *მინდიაშვილი გ.* 1980, *გვ.* 175-186; *მინდიაშვილი გ.* 1981,
გვ. 27-28; *მინდიაშვილი გ.* 1983, *გვ.* 185-198; *მინდიაშვილი გ.* 2002, *გვ.* 15-21; *მინდიაშვილი გ.* 2003,
გვ. 5-8.

158. *ჯაფარიძე ო.* 1969, *გვ.* 66-67; *ჯაფარიძე ო.* 2003, *გვ.* 158-159.

159. *ჯაფარიძე ო., კიკვიძე ი.* და სხვ. 1981, *გვ.* 161-164.

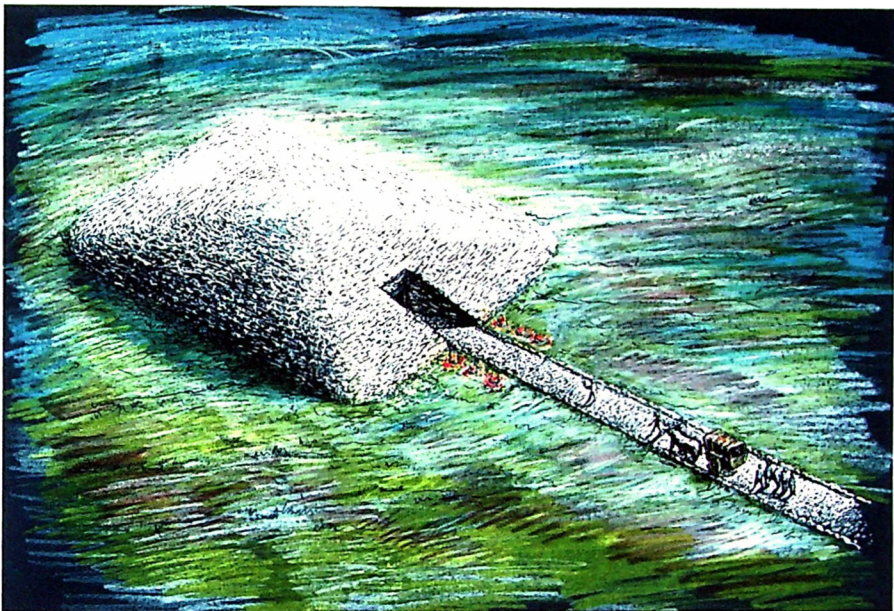
ყორღანებისკენ მიმავალი სარიტუალო-საცერემონიო გზები (სურ. 54) საქართველოში XX ს-ის ბოლოს აღმოჩნდა. 1999-2000 წლებში თრიალეთში ბ. კუფტინის მიერ XX ს-ის 30-იან წლებში გათხრილ ზოგიერთ ყორღანთან (III,VI,VIII,XV,XVII) ბაზალტის ქვებით მოშანდაკებული გზა დაფიქსირდა. ასეთივე გზები დაფიქსირდა ზურტაკეტის, ყარაშამბის და ანანაურის ყორღანებთანაც.¹⁶⁰

სურ. 54. თრიალეთი. LI ყორღანის სარიტუალო გზა.

160. ნარიშკინიშვილი გ. 2009, გვ. 44-45.

გზები უმეტესწილად განსაკუთრებულ, ხელოვნურ სუბსტრუქციებზეა დაფუძნებული, მათი მაქსიმალური სიმაღლე 1.0 მ-ს უდრის. გზის საფალი ნაწილის ქვეშ მოქცეული სუბსტრუქცია უფრო დიდი ზომის ქვებითაა შედგენილი და რამდენიმე ფენას შეიცავს. გზების ზედაპირი წვრილი ქვითაა მოსწორებული, ორივე კიდეზე კი ბაზალტის დიდი ქვებით შედგენილი ბორდიური მიუყვება.

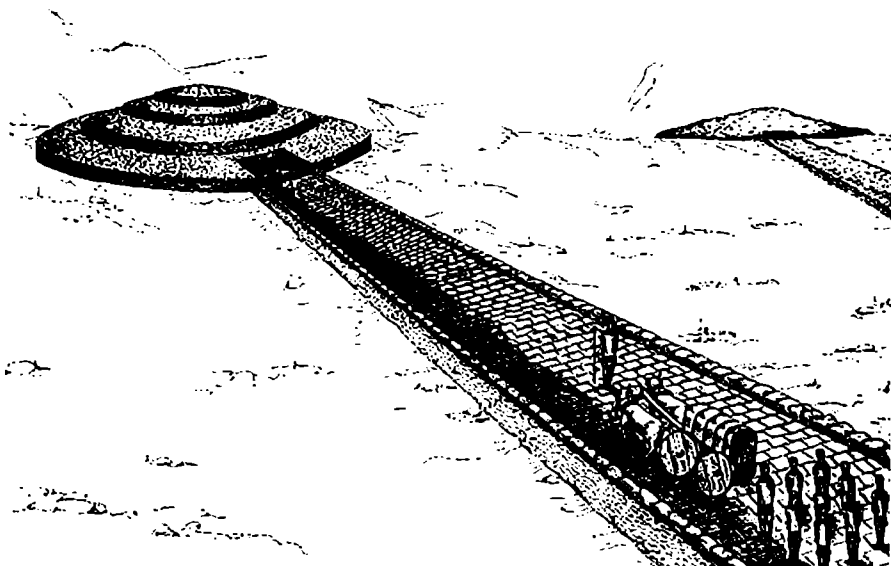

სურ. 55. თრიალეთი. XV ყორღანი

(რეკონსტრუქცია. გ. ნარიშკინი და გ. ტატიშვილი).

სამხრეთ კავკასიის დიდი ყორღანები აშკარად მიუთითებენ, რომ ხდებოდა დაკრძალვის ცერემონიის ორგანიზება. თრიალეთის კულტურის ყორღანების ყველა სარიტუალო-საპბროცესიო გზა აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზეა დამხრობილი და მზებზე ორიენტირებული. ამ გზით მიემგზავრებოდა გარდაცვლილი თავის მარადიულ სასუფეველში. დაკრძალვის ცერემონიის ერთი ნაწილი სარიტუალო გზაზე მიმდინარეობდა. ყველა ყორღანთან, ქვით მოკირწყლული გზა, უშუალოდ ყორღანის ყრილს აღმოსავლეთიდან ებჯინება. მის უშუალო გაგრძელებას, უმეტეს შემთხვევაში, წარმოადგენს გრძელი დროშის, რომელიც გზის დასასრულს, ყორღანის ყრილიდან იწყება და სამარხ ნაგებობაში შედის (სურ. 55). ქვით მოკირწყლული გზები ყორღანთა ორგანული ნაწილია. ისინი, როგორც ჩანს, მიცვალებულის დაკრძალვის რიტუალთანაა დაკავშირებული და საპროცესიო მსვლელობისათვის იგებოდა (სურ. 56).

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ დიდ ყორღანებში მიცვალებული, ეტლში შებმული ხარებით შეჰქონდათ (სურ. 57). ალბათ, ეტლი სარიტუალო გზაზე პროცესიასთან ერთად მიემართებოდა.¹⁶¹ სამარხი კამერის დრომოსები, მათში დაკრძალული ურმები და ხარები აღმოსავლეთით არის მიმართული. ზოგიერთი მდიდრული ყორღანის დასაკრძალავი კამერის ფორმა მიწაში გამოჭრილ ურმის იმიტაციას წარმოადგენს. ისიც არის აღსანიშნავი, რომ შუა ბრინჯაოს ხანის რიგით ყორღანებში თუ სამარხებში დაფიქსირებული ხარის თავები სამარხი კამერის აღმოსავლეთ კედელთან აწყვია ან ბაქანზეა (წინწყაროს ყორღანი) მოთავსებული.

სურ. 56. დაკრძალვის რიტუალი

(რეკონსტრუქცია. დ. ნარიშკინიშვილი, გ. ნარიშკინიშვილი და ი. ესენაჯია).

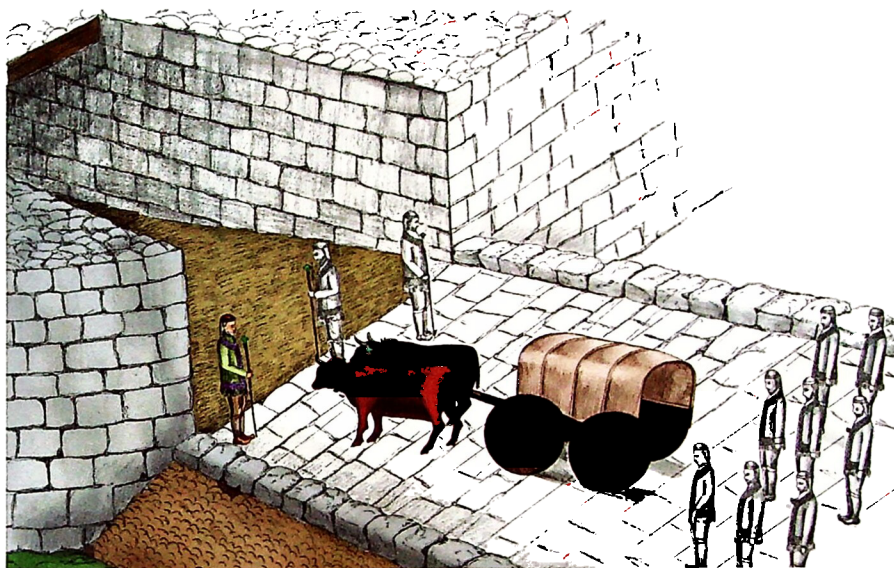
ისევე, როგორც მესოპოტამიის და ანატოლიის „მეფეები“, თრიალეთური ელიტა, სტატუსის აღსანიშნავად, თავის სიმდიდრეს სამარხებში წარმოაჩენდა. საბრძოლო კამპანიებში, თუ შორეულ ქვეყნებში მოვაჭრეების მეშვეობით მოპოვებული ძალაუფლების სიმბოლოებით, ძველი აღმოსავლეთის ელიტა იმყარებდა და იმაღლებდა სტატუსს საკუთარი მოსახლეობის თვალში.¹⁶²

მარადიულ სასუფეველში მიცვალებულს ატანდნენ თიხის და ლითონის ჭურჭელს, ოქრომჭედლობის ბრწყინვალე ნაწარმს, იშვიათად საპარადო იარაღს. თითქმის ყველა

161. ნარიშკინიშვილი გ. 2009, გვ. 44-45, 65.

162. Aruz J. 2003, p. 239.

მდიდრულ ყორღანში შავპრიალა, მდიდრულად ორნამენტირებული კერამიკის გარდა, ნაპოვნია შავი საღებავით მოხატული წითელი ჭურჭელი. ადგილობრივ ნაწარმთან ერთად თრიალეთის კულტურის ყორღანებში აღმოჩნდა შორეული ქვეყნებიდან ჩამოტანილი ეგვიპტიური ნივთები. მაგალითად, როგორცაა ფეხის და გულის ფორმის ეგვიპტური ამულეტები და ეგვიპტური ლურჯი ფაიანსის გოჭის ფორმის საკიდი. კონუსის ტიპის ნიჟარები და თეთრი პასტით ინკრუსტირებული სერდოლიკის მძივები კი, ახლო აღმოსავლეთში ინდოეთიდან და სპარსეთის ყურის სანაპიროდან შემოპყვნდათ.¹⁶³

სურ. 57. დაკრძალვის რიტუალი

(რეკონსტრუქცია. დ. ნარიშკინი, გ. ნარიშკინი და ი. ესენჯია).

გარკვეული სოციალური სტატუსის მქონე პირს განსაზღვრული დასაკრძალავი, რიტუალი და არტეფაქტები შეესაბამებოდა. სწორედ ამით უნდა იყოს გამოწვეული ის მრავალფეროვნება, რაც სამხრეთ კავკასიის შუა ბრინჯაოს ხანის დასაკრძალავების ფორმაში, რიტუალში და არტეფაქტების ჩატანებაში გამოიხატა.¹⁶⁴

ამდენად, თრიალეთის ყორღანებთან აღმოჩენილი სარიტუალო-საპროცესიო გზები, შეიძლება ყორღანის, როგორც ხანგრძლივმოქმედი საკულტო არქიტექტურული ნაგებობის ერთ-ერთ დადასტურებად ჩაითვალოს. თუ რა რიტუალები სრულდებოდა გაღმერხ

¹⁶³ Нариманишвили Д. 2010, стр. 221-224; ნარიშკინი დ. 2015, გვ. 149-156; შანშაშვილი ნ., ნარიშკინი გოდერძი, ნარიშკინი გიორგი 2016, გვ. 61.

¹⁶⁴ ნარიშკინი დ. 2015, გვ. 96.

თებული მეფე-წინაპრის დაკრძალვის ადგილას, დღესდღეობით ძალზე ძნელია საუბარი. თუმცა, ძველი აღმოსავლეთის ხალხების წერილობით ძეგლებში, რომლებიც საკულტო პრაქტიკას ეხება, ეს სიტუაცია კარგად აისახა. „ეს ნათლად ჩანს მეფე-დედოფლის გარდაცვალების ხეთურ გამოთქმაში — ღმერთი გახდა, და ეს უკვე არ იყო ერთი ცალკე ოჯახის კულტის საგანი, არამედ მთელი ქვეყნის, მოცემული საზოგადოების კულტის საგანი, ხეთი მეფე-დედოფლის მავზოლეუმი, ქვის სახლი, ხომ იგივე ტაძარი იყო.“¹⁶⁵

სურ. 58. ზურტაკეტი. № 6 ყორლანი

(რეკონსტრუქცია. გ. ნარიშკინი, შ. მელიქიძე, გ. ტატიშვილი).

სამეცნიერო ლიტერატურაში უკვე გამოითქვა მოსაზრება, რომ ყორლანები, ანუ ხელოვნური მთები — გორა-სამარხები, წარმოადგენენ კოსმიურ მთას, ლერძს.¹⁶⁶ დიდი ყორლანები იგებოდა მასში დაკრძალულის სიცოცხლეშივე. ის, ასეთივე, საკულტო ნაგებობად მიცვალებულის დაკრძალვის შემდეგაც რჩებოდა.¹⁶⁷

თრიალეთური ყორლანების არქიტექტურა და მათთან დაკავშირებული, თუ გარშემო არსებული, სხვადასხვა სტრუქტურები (სარიტუალო-საპროცესიო გზები, ყორლანის ყრილზე მიდგმული თუ გზასთან განლაგებული ოთხკუთხა და წრიული სტრუქტურები,

¹⁶⁵ ბერიაშვილი მ. 1988. გვ. 189.

¹⁶⁶ ბერიაშვილი მ., თორთლაძე ზ. 2001. გვ. 32.

¹⁶⁷ ნარიშკინი გ. 2009, გვ. 89-90.

ყორღანებთან და ყორღანების თავზე, ან მათ სიახლოვეს აღმართული ქვის სტელა-მენ-ჰირები) საშუალებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ ის იყო საკულტო ადგილი, სადაც ხანგრძლივი დროის განმავლობაში მიმდინარეობდა საკულტო ცერემონიები.

თრიალეთის ყორღანებთან დაკავშირებულ სარიტუალო გზებს სამხრეთ კავკასიის გარდა ყორღანული კულტურების არეალში ანალოგები არ მოეძებნება. ისინი დიდ მსგავსებას იჩენენ ძველ სამყაროში დადასტურებულ სარიტუალო-საპროცესიო გზებთან, რომელთაგან განსაკუთრებულ სიახლოვეს ეგვიპტის პირამიდებთან არსებულ „აღმავალ გზებთან“ ამჟღავნებენ.¹⁶⁸ ამდენად, თრიალეთის ყორღანების სარიტუალო-საპროცესიო გზები შეიძლება ყორღანის, როგორც ხანგრძლივმოქმედი საკულტო არქიტექტურული ნაგებობის ერთ-ერთ დამადასტურებლად ჩაითვალოს.

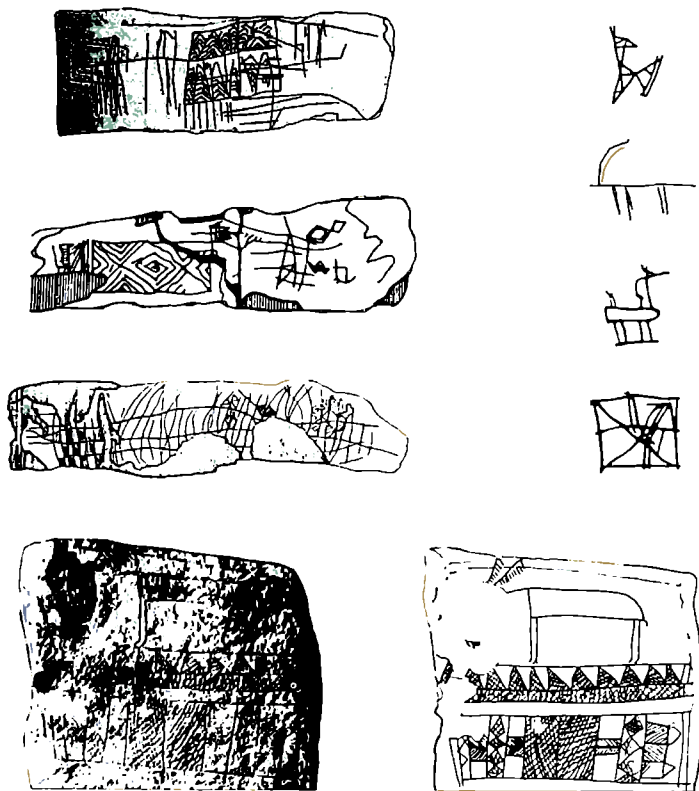
არქიტექტურული ფორმით და იდეური დატვირთვით საქართველოში გათხრილი ყორღანების ერთი ნაწილი მსგავსებას იჩენს ეგვიპტურ პირამიდებთან და მესოპოტამიურ ზიკურატებთან. ამ მხრივ განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ზურტაკეტის №6 ყორღანი, რომლის დასაკრძალავ დარბაზზე საფეხურებიანი ნაგებობაა დადგმული (სურ. 47,58). ნაგებობა წრიულია. მისი ქვედა, პირველი საფეხურის სიმაღლე 3.0 მ-ს აღწევს. ზედა საფეხურებისა სიმაღლე კი 1.0-1.5 მ-ს შორის მერყეობს. ყორღანის საერთო სიმაღლე 9-10 მ უნდა ყოფილიყო. კედლები ნაგებია საშუალო და მოზრდილი ბაზალტის დაუმუშავებელი ქვებით. დასაკრძალავი დარბაზის და დრომოსის კედლები კი ქვის ფილებითაა ამოყვანილი. ზურტაკეტის №6 ყორღანი შუაბრინჯაოს ხანის უნიკალურ არქიტექტურულ ნაგებობას წარმოადგენს. ის ერთადერთია და მას სამხრეთ კავკასიაში ანალოგი არ მოეპოვება. დიდი ყორღანები იგებოდა მასში დაკრძალულის სიცოცხლეშივე და შეიძლება გარკვეული კულტმსახურების ობიექტიც იყო. როგორც ჩანს, ის საკულტო ნაგებობად მიცვალებულის დაკრძალვის შემდეგაც რჩებოდა. საკულტო ცერემონიების გამართვის პერიოდულობაზე სარიტუალო გზები, გზებზე და მათი კრომლებთან, თუ დრომოსთან მიერთების ადგილზე, აღმოჩენილი ნივთები მიუთითებენ. ყორღანი ხანგრძლივი დროის განმავლობაში საკულტო ცერემონიების ადგილი რომ იყო, ამაზე სარიტუალო-საპროცესიო გზების გარდა ყორღანებთან და ყორღანების თავზე, ან მათ სიახლოვეს აღმართული ქვის სტელა-მენჰირებიც მიუთითებენ.¹⁶⁹

საქართველოში გათხრილი ყორღანების დასაკრძალავი დარბაზების და დრომოსის კედლებში ჩაშენებულ ქვებზე გვხვდება ამოკანრული გამოსახულებები (სურ. 59). მაგბ ალითად, ზურტაკეტის №3 ყორღანში 70 ნიშნისანი ქვა აღმოჩნდა. №4 ყორღანში — 117, ხოლო №6-ში — 78. ო. ჯაფარიძე აღნიშნავს, რომ „დასაკრძალავი დარბაზების“ კედლებში ამ ქვების განლაგების არავითარი კანონზომიერება არ შეინიშნება. ქვები სხვადასხვა ზომისაა, განლაგებული არიან სხვადასხვა დონეზე და ერთმანეთისაგან სხვადასხვა მანძილით არიან დაშორებულნი. გამოსახულებები ძირითადად ფილაქვებზეა მოცემული, რიყის ქვებზე კი შედარებით იშვიათია. ო. ჯაფარიძის აზრით, ნიშნები ქვებზე კედლის

168. Stadelmann R. 1991, pp. 123-126, 136-138, 150-178, 189-214, pic. 42-43, pic. 29, 52-68; Замаровский В. 1986, сmp. 111, 285-296, 313-325.

169. ნარიშკინიშვილი გ. 2009, გვ. 67, 89-90.

ნყოფის ამოყვანამდე უნდა ყოფილიყო შესრულებული. გამოსახულებები ძალზე აბსტრაქტული და სქემატურია. ხშირად ერთ ქვაზე სხვადასხვა რთული გეომეტრიული მოტივია გამოსახული. ყველაზე ხშირად ურთიერთგადამკვეთი ხაზებია გამოსახული.

სურ. 59. ზურტაკეტი. ყორღანებში დაფიქსირებული ნიშნისანი ქვები (ო. ჯაფარიძის მიხედვით).

ორ ქვაზე სხვადასხვა ტიპის ნაგებობაა გამოსახული. ოთხ ქვაზე აშკარად ცხოველია ამოკვეთილი.¹⁷⁰ მსგავსი ნიშნებია დატანილი გომარეთის პლატოზე, სოფ. სარკინეთთან მდგარი ეკლესიის კედელში ჩაშენებულ ქვაზეც (სურ. 60). თრიალეთის ყორღანებში აღმოჩენილი კერამიკის ორნამენტული მოტივები ზურტაკეტის ყორღანების ქვებზე დაფიქსირებული გამოსახულებების იდენტურია.

170. ჯაფარიძე ო. 1969, გვ. 178-184, ტაბ. XXVIII, XXX, სურ. 68, 69, 70, 72.

სურ. 60. ზურტაკეტი. სოფ. სარკინე. ნასოფლარი.
ეკლესიის კედელში ჩაშენებული ნიშნიანი ქვა.

ზურტაკეტის ქვებზე, ისევე როგორც თრიალეთის კულტურის კერამიკაზე, გვხვდება ჭადრაკული მოტივი, ერთმანეთში ჩაახაზული რომბები, სამკუთხედები, ბადისებური ორნამენტი, ნერტილებით შევსებული მართკუთხედები, წინვოვანი ორნამენტი, ვერტიკალური კლანკილი ხაზები და სხვა. აღსანიშნავია, რომ ყველა ეს პრიმიტიული ფიგურა არქაულ დამწერლობებში (შუმერული, პროტოელამური, ეგვიპტური, ხეთურ-ლუვიური) დაახლოებით ერთსა და იგივე ცნებას გამოხატავდა. მაგალითად, კლანკილი ხაზი წყლის აღნიშვნელი იყო, წინვოვანი მოტივი — მარცვლეულს, ჭადრაკული და ბადისებური ორნამენტი — დამუშავებულ მიწას აღნიშნავდა. იგივე მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ამ ნიშნებს თრიალეთის კულტურის მატარებელი საზოგადოებისათვის. ო. ჯაფარიძის აზრით, „შესაძლოა, რომ ზურტაკეტის ყორღანების ზოგიერთ ნიშნიან ქვაზე უკვე აზრის გადმოცემის, დამწერლობის ცდასთან გვექონდეს საქმე“, თუმცა, არც იმის შესაძლებლობას გამოორიცხავს, რომ ზურტაკეტის ნიშნებიდან ზოგიერთს რიტუალური, მაგიური მნიშვნელობაც ჰქონდა.¹⁷¹

აღსანიშნავია ირმის გამოსახულება ქვაზე ზურტაკეტის №8 ყორღანიდან¹⁷². ცხოველი გამოსახულია ქვის ზედა ნაწილში. ის დგას სამკუთხედების რიგზე, რომლებიც, საგ

171. ჯაფარიძე ო. 1969, გვ. 196.

172. ჯაფარიძე ო. 1969, ტაბ. XXXII, სურ. 73.

ვარაუდოდ, მთავრეხილს უნდა გამოხატავდეს. სამეუთხეების რიგის ქვეშ გამოსახულია დაშტრიხული მართკუთხედები, რაც არქაულ დამწერლობით სისტემებში დამუშავებულ მინას აღნიშნავს. ირემი თითქოს ყველაფრის ზემოთ, ადამიანის მიერ ათვისებული მიწის, მთებს ზემოთ დგას და რქებით ცას გზავნება. შესაძლოა, ირემი, ამ შემთხვევაში, კოსმიზური ლერძის ერთ-ერთი გამოხატულებაა, ხოლო მთლიანად გამოსახულება წარმოადგენს სამყაროს სივრცობრივ სტრუქტურას, რომლის ურყეობის გარანტი გაღმერთებული მეფე-წინაპარია.¹⁷³ სამარხი კამერების მხატვრობით შემოკბა დამახასიათებელია ეგვიპტის ძველი სამეფოსათვის (ძვ.წ. 2686 - 2181 წწ.). კედლების მოხატულობაში გაღმოცემული იყო ეგვიპტელების რეალური სამყარო. ამ გამოსახულებებს სხვა დანიშნულება ჰქონდათ. მათ უნდა უზრუნველყოთ გარდაცვლილისათვის მოწესრიგებული არსებობა, სიცოცხლე სიკვდილის შემდგომ. ძველი სამეფოს მეოთხე დინასტიიდან სამარხებში ჩნდება ცალკეული ამონაწერები „მიცვალებულთა წიგნიდან“.¹⁷⁴ შესაძლოა, ისევე, როგორც თანადროულ ეგვიპტეში, თრიალეთის მმართველებისთვის, რომლებიც ზურტაკეტის ყორღანებში იყვნენ დაკრძალულნი, სამარხების კედლებზე გამოსახავდნენ მათი სიმდიდრის სიმბოლოებს: ვრცელ დამუშავებულ მინდვრებს, მდინარეებს, მთებს, ცხოველების ჯოგებს და რაც მთავარი იყო — მოწესრიგებულ სამყაროს, რომლის გარანტი მეფე-წინაპარი იყო.

ამოკანრული ნიშნები ჩრდილოეთ კავკასიის დოლმენების კედლებზეც არის აღმოჩენილი.¹⁷⁵ სამარხების კედლებზე ამოკანრული ნიშნები დადასტურებულია აზერბაიჯანსა და სომხეთში.¹⁷⁶ თუმცა ეს სამარხები გვიანი ბრინჯაოს ხანისაა.

სხვადასხვა სახის სიმბოლური გამოსახულებებით შემკულია ნეოლით-ბრინჯაოს ეპოქის მეგალითური დასაკრძალავების კამერები საფრანგეთიდან და ბრიტანეთიდან. განსაკუთრებულად მდიდრული შემკულობა ახასიათებს ყორღანებს ლოქმარიაკში, მორბიჰანში, კნოქმანსა და ნიუგრენიჯში.¹⁷⁷ ირლანდიაში, მდ. ბოინის დაბლობში, ბრუგ-ნა-ბოინის კომპლექსში შემავალი ყორღანები იყო ნიუგრენიჯი, კნოუტი და დოუტი. მეგალითური დასაკრძალავი კნოუტი უმდიდრესია დასავლეთ ევროპაში მეგალითური ხელოვნების ნიმუშების მხრივ.¹⁷⁸ 200-ზე მეტი ორნამენტირებული ქვა იყო ნაპოვნი ამ სამარხის გათხრებისას. ყველაზე ხშირია სპირალების, რომბების და გველისებური ფიგურების გამოსახულებები. არქეოლოგების აზრით, ყორღანის ტერიტორია დიდი ხნის განმავლობაში გამოიყენებოდა როგორც საკულტო სივრცე.¹⁷⁹ აღსანიშნავია, რომ ნიუგრენიჯის და კნოუტის გამოსახულებებში ხშირად ფიგურირებს რელიგიური სპირალი, რაც ასე დამახასიათებელია საქართველოში დადასტურებული ადრე ბრინჯაოს ხანის კერამიკისათვის.

ირლანდიური თქმულებების მიხედვით, ნიუგრენიჯში, ისევე როგორც სხვა ხელოვნურ ბორცვებში, ანუ უძველეს მეგალითურ სამარხებში, ცხოვრობენ ძველი თაობის ღმერთ-

173. ნარიმანიშვილი დ. 2015, გვ. 220.

174. Бадж Э. А. У. 2003, стр. 31.

175. ჯაფარიძე ო. 1969, გვ. 189.

176. ჯაფარიძე ო. 1969, გვ. 189; Мухомов Ф. 1993, таб. СIII-CXV.

177. Reden S. von, 1989, pp. 225, 282, 286.

178. Monaghan P. 2004, pp. 62, 113-114, 419.

179. May J. 2003.

ბი. კელტური მითები მოგვითხრობენ, რომ მოკვდავებმა დაამარცხეს ძველი ღმერთები, რის გამოც ისინი საცხოვრებლად ქვესკნელში უნდა ჩასულიყვნენ. თუმცა ზოგიერთი ძველი ღმერთი არ დარჩა სამშობლოში და გაემგზავრა ზღვის გაღმა, შორეულ დასავლეთში, სადაც ეგულებოდათ მარადიული სიტკბოს კუნძული, რომელსაც სხვადასხვა წყაროს თანახმად, ეწოდებოდა მაგ მელ (განცხრომის დაბლობი), ტირ-ნამ ბეო (მარადიული სიცოცხლის ქვეყანა), ტირ-ნა-ოგ (სიჭაბუკის ქვეყანა), პაი-ბრეზალ (ბრეზალის კუნძული). პაი-ბრეზალი ხშირად იყო გამოსახული ძველ რუკებზე, როგორც რეალური კუნძული, ამიტომ, ამერიკის აღმოჩენისთანავე, ზოგიერთი მეზღვაური დარწმუნებული იყო, რომ იპოვა მითიური კუნძული და ახლადაღმოჩენილ ქვეყანას ბრაზილია უწოდა.

იმ ძველ ღმერთებს კი, რომლებმაც არ მიატოვეს სამშობლო, მეფე დაგდამ უბოძა სიდჰი, ანუ ხელოვნური ბორცვი/ყორღანი. ყველა სიდჰს ჰქონდა განსაკუთრებული კარი, საიდანაც იყო გასასვლელი უსასრულო სიტკბოს და ფუფუნების მიწისქვეშა სამეფოში.¹⁸⁰ სიდჰებში მცხოვრებ ღმერთებს აეს სიდჰი ეწოდება, ანუ „ხალხი ბორცვიდან“, ან სიდი. ირლანდიაში სიდჰების ადგილმდებარეობა დღესაც კარგადაა ცნობილი. დღემდე მათ შე-მოინახეს ძველი კელტური ღვთაებების სახელები.¹⁸¹ კელტური მითოლოგიის თანახმად, ნიუგრენიჯში ცხოვრობდა მდინარის ქალღმერთი ბოანდი, მისი ქმარი დაგდა და მათი ვაჟი აონგუსი.

კელტური მითოლოგიის თანახმად, ძველ ღმერთებს არ დაუქარგავთ თავიანთი ღვთაებრივი ატრიბუტები და შეეძლოთ დახმარებოდნენ ადამიანებს, ან ევნოთ მათთვის. მოკვდავებმა და ძველმა ღმერთებმა დადეს ურთიერთშეთანხმება, რომლის მიხედვით, ტუატა დე დანანის ღმერთები საცხოვრებლად ქვესკნელში ჩადიოდნენ, მაგრამ მემკვიდრეებისაგან უნდა მიეღოთ შეწირულობები. შუასაუკუნეების ირლანდიელმა პოეტმა მაკ ნიამ ნიუგრენიჯს მიუძღვნა ლექსი: შეხედ სიდჰს, რომელიც შენს წინაშეა და შენ მიხედები, რომ ეს არის მეფის სახლი.¹⁸²

როგორც ჩანს, საქართველოში, ისევე როგორც ირლანდიაში და ყველგან, სადაც მეგალითური დასაკრძალავებია, გავრცელებული იყო წინაპრის, ან მეფე-წინაპრის კულტი, რომლის ნებაზე იყო დამოკიდებული მემკვიდრეების კეთილდღეობა. მისი დასაკრძალავი და მიმდებარე ტერიტორია კი, დიდი ხნის განმავლობაში საკულტო არეალს წარმოადგენდა. ყორღანებთან დაკავშირებული არტეფაქტების ორნამენტის სიმბოლოცა მაგიურ-აპოტორპეული ხასიათის იყო. ტრადიციული საზოგადოების ადამიანისათვის „წინაპრის სამარხი იყო წმინდა ადგილი, საიდანაც მისი მფარველი წინაპარი ღვთაება ავრცელებდა თავის ძალას და ამ ზრით ეს წინაპარი-ღვთაება იყო მიკროსამყაროსეული კულტურის ნესრიგის დამამყარებელი.“¹⁸³

180. *Геддес Д., Гроссерт П. 2002.*

181. *Monaghan P. 2004, pp. 50-51, 62, 176.*

182. *Геддес Д., Гроссерт П. 2002.*

183. *ბერიაშვილი მ. 1988, გვ. 190.*

სურ. 61. თრიალეთი. თეჯისი /ლიპი.

§ 3. მეგალითური სამლოცველოები.

საქართველოს სამხრეთ რეგიონებში მდებარეობს ძალზე შთამბეჭდავი მეგალითური კომპლექსები, რომლებსაც, ჩვენი აზრით, საკულტო-სარიტუალო დანიშნულება ჰქონდა. მეგალითების ამ ჯგუფს მივაკუთვნებთ „ციკლოპური“ მშენებლობის ტექნიკით ნაგებ კომპლექსებს, რომლებიც მალალი მთის მწვერვალზე მდებარეობენ და აქვთ გამაგრებული, ცენტრალური ნაწილი. ამ კომპლექსების დიდ სასიმაგრო სისტემებთან დაკავშირებულია მცირე ზომის, წრიული გეგმარების სენაკები. აქ დაფიქსირებული ათეულობით ნაგებობებია იმდენად მცირე ზომისაა (1.5-4 კვ.მ.; სიმაღლე 1.0-1.2 მ-ია), რომ მათი საცხოვრებლად ან სამეურნეო მიზნებით გამოყენება, ჩვენი აზრით, გამორიცხულია.¹⁸⁴

უძველეს სამლოცველოებს წარმოადგენდა, ასევე, მცირე კომპლექსები, რომლებიც შედგებოდა დიდი კრომლეხისა და მის ცენტრში მდგარი მალალი მენპირისაგან.

184. ნარიშკინილი გ., შანშაშვილი ნ., კვაჭაძე მ. 2018, გვ. 274.

სურ. 62. თრიალეთი. თეჯისი/ლიპი. კარიბჭეები.

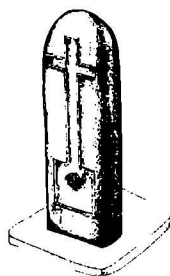
სამლოცველოთა ამ ჯგუფს მიეკუთვნება სამხრეთ საქართველოში, თრიალეთში, სოფ. თეჯისის (ძველი სოფ. ლიპი) დასავლეთით, მაღალ პლატოზე განლაგებული მცირე კომპლექსი, რომელიც შედგება კრომლებისა და მენპირისაგან (სურ. 61).

კრომლები შედგენილია ბაზალტის დიდი, დაუმუშავებელი ქვებით (სურ. 65). მისი დიამეტრი 27-28 მეტრია, მაქსიმალური სიმაღლე 2.2 მ-ს უდრის. კრომლებს ორი შესასვლელი აქვს, სამხრეთიდან (სურ. 62) და ჩრდილოეთიდან (სურ. 63). ორივე შესასვლელი გადახურულია უზარმაზარი ქვის ფილით.

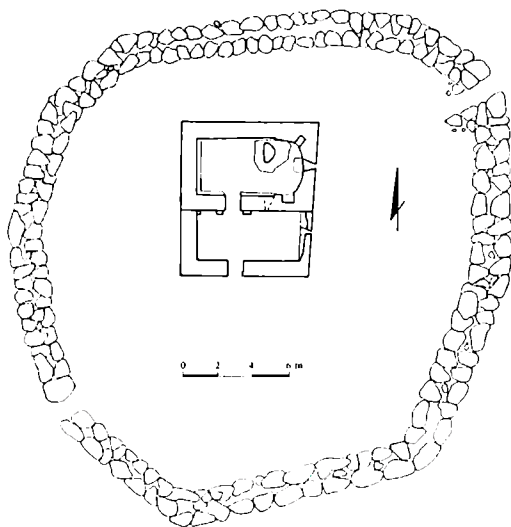

სურ. 63. თეჯისი /ლიპი. ჩრდილო-აღმოსავლეთი კარიბჭე. ხედი გარედან.

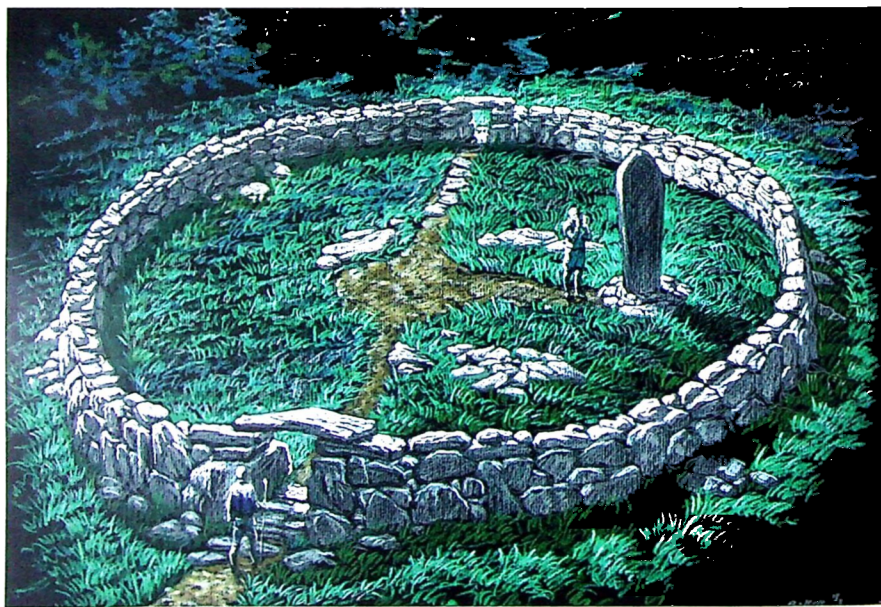
კრომლეხის ცენტრში დგას დიდი მენპირი (სიმაღლე 3.8 მ, ძირის გარშემოწერილობა 2.5 მ). მენპირი ჩასმულია კლდეში ამოკვეთილ ღრმულში (სურ. 64). IX-X საუკუნეებში, მენპირზე ეკლესია დაუშენებიათ, მოგვიანებით კი ჯვარი ამოუკვეთიათ. ეკლესია არაერთხელაა გადაკეთებული, დღეს ნმ. კონსტანტინეს სახელზეა ნაკურთხი. უკანასკნელად XX საუკუნეში შეუკეთებიათ. აღსანიშნავია, რომ კრომლეხის სიახლოვეს არანაირი ნაგებობის ნაშთი ან სამარხი არ დასტურდება. დღეს არსებული მონაცემებით ჩანს, რომ ეს სამლოცველო ძველი დასახლებებისაგან მოშორებით, განცალკევებით იდგა და ის რამდენიმე სამოსახლოს კულტის ობიექტი იყო.

სურ. 64. თეჯისი/ლიპი. მენპირი.

სურ. 65. თრიალეთი. თეჯისი /ლიპი. სამლოცველოს გეგმა (შ. მელიქიძის ანაზომი).

სურ. 66. თრიალეთი. თეჯისი /ლიპი. სამლოცველოს რეკონსტრუქცია (გ. ტატიშვილის ჩანახატი).

თეჯისის მცირე კომპლექსისაგან განსხვავებით, მეორე, მცირე სამლოცველო კომპლექსი ბარეთის „ციკლოპური“ ნამოსახლარის ტერიტორიაზე დგას (სურ. 69).

ბარეთის ნამოსახლარი თრიალეთშივე, სოფ. ბარეთსა და სოფ. ლივადს შორის მდებარეობს. ის შედგება ციხე-სიმაგრის, ციტადელისა და დასახლებისაგან. ნამოსახლარი რამდენიმე ფენისაგან შედგება. თუმცა, მოპოვებული მასალები მხოლოდ ბრინჯაოს ხანას მიეკუთვნება. ნამოსახლარის ცენტრალურ ნაწილში გამართულია ოვალური ფორმის კრომლეხი (აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ 64 მ, ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ 56 მ), რომელიც ნაგებია დიდი ზომის ბაზალტის ქვებით (სურ. 67).

სურ. 67. თრიალეთი. ბარეთის საკულტო კომპლექსის რეკონსტრუქცია (გ. ტატიშვილის ჩანახატი).

კედლების შემორჩენილი მაქსიმალური სიმაღლე 1.5 მ-ს უდრის. მასიურ კედელში ორი კარის ლიობია გაჭრილი, ერთი აღმოსავლეთით, მეორე სამხრეთით. კრომლეხის ცენტრში დგას 2.2 მ. სიმაღლის მენპირი (სურ. 68), რომლის გვერდით დევს ბაზალტის დიდ ლოდი. ლოდის ცენტრში სითხის მოსაკავებელი ღრმულია ამოკვეთილი.

სურ. 68. თრიალეთი. ბარეთი, მენჰირი.

სურ. 69. თრიალეთი. ბარეთი, საკულტო კომპლექსი.

თრიალეთის მთებში განლაგებულია კიდევ ერთი მცირე სამლოცველო კომპლექსი, რომელსაც გამორჩეული გეგმარება აქვს (სურ. 70). არქიტექტურული კომპლექსი მდებარეობს სოფ. გედაქლარის (კლდეკარი) განაპირას. კომპლექსი გამართულია შემადგენელი, რომლის კლდეოვანი მასივის მოხსნორებულ ფართობზე (600 — 700 კვ.მ.) ექვსი სათავისოა აგებული (სურ. 72).

სურ. 70. თრიალეთი. კლდეკარის (სოფ. გედაკლარი) საკულტო კომპლექსის საერთო ხედი.

ოთხი მათგანი ერთმანეთს ებჯინება და ერთ ხაზზეა განლაგებული. მათ გასწვრივ იმავე ხაზზე, ოდნავ მოშორებით კი, კიდევ ორი სათავსო მდებარეობს. სათავსოები კლდეში ჩაკვეთილ მოედნებზეა ნაგები, ისე რომ ნახევრად მიწურებს წარმოადგენენ. კედლების შემორჩენილი სიმაღლე ჩაკვეთილი კლდის მასივის სიმაღლეს შეესაბამება და 1.0-2.8 მ-ს აღწევს. სათავსოების კედლების ეს ნაწილი ამოყვანილია ბაზალტის ოდნავ დამუშავებული ქვებით. კედლების გასწვრივ, მათგან 0.5 მ-ის დაცილებით, ქვის მონოლითებია ჩამწკრივებული (სურ. 71). ზოგიერთი მათგანი მიწაზე გდია. ისინი წარმოადგენენ კარგად გათლილ, ოთხკუთხა ფორმის სტელებს. ყველა მათგანს ეტყობა, რომ ნაკლულია, თავი აქვს მოტეხილი. მათი შემორჩენილი სიმაღლე 1.1-1.6 მ-ს აღწევს. ასეთი სტელები მხოლოდ ორ სათავსოში ფიქსირდება ვიზუალურად.

სურ. 71. თრიალეთი. კლდეკარი/გედაკლარი. სტელები საკულტო კომპლექსის სენაკებში.

ძეგლი არქეოლოგიურად არ არის შესწავლილი, ამდენად მისი დანიშნულებისა და აგების თარიღზე საუბარი ძნელია. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ქვის საკმაოდ მასიური და მდგრადი კედლების გასწვრივ აღმართული ქვის სტელები თრიალეთის არცერთი ეპოქის ნაგებობის შიდა სივრცეში დღემდე დადასტურებული არ ყოფილა. სწორედ ამის გამო მიიქცია ჩვენი ყურადღება გედაკლარის კომპლექსმა.

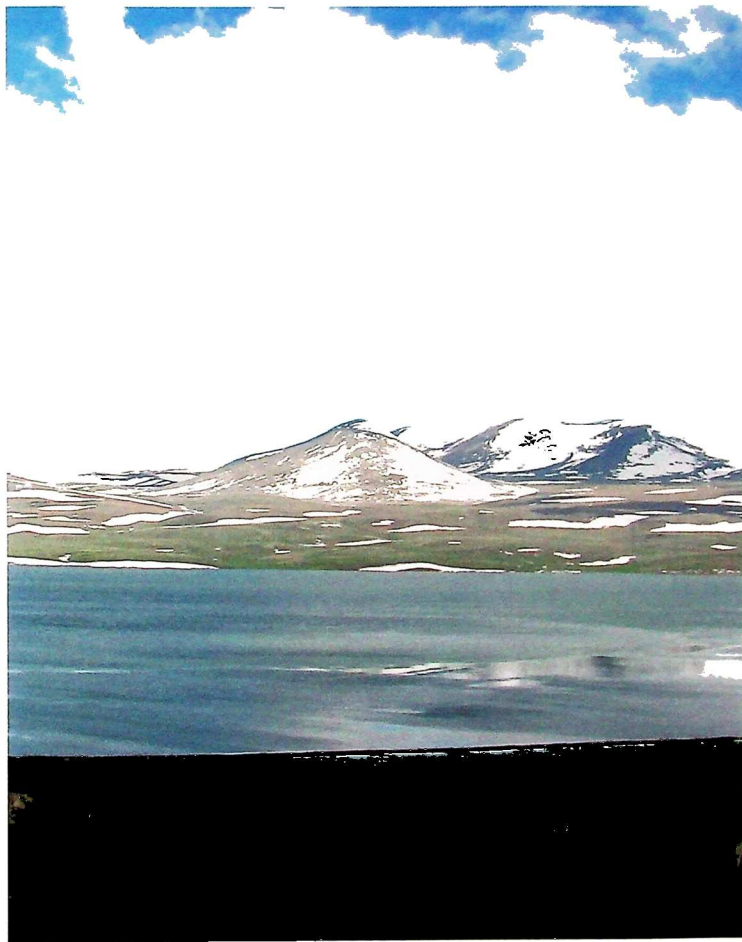

სურ. 72. თრიალეთი. კლდეკარი/გედაკლარი. საკულტო კომპლექსის სენაკების ხედი.

ჩვენი აზრით, ქვის სვეტები გადახურვის კონსტრუქციას არ ეკუთვნის, რადგან კლდეში ჩაკვეთილ სივრცეში ამოყვანილი მყარად ნაგები ქვის კედლები და სათავსოთა ზომები ასეთ მასიურ საყრდენებს, მით უმეტეს ამგვარი განლაგებით, არ ითხოვს. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ თრიალეთში (და არა მხოლოდ აქ) გათხრილ ბრინჯაოს ხანის სახლებსა და ყორღანებში დაფიქსირებულია გადახურვის კონსტრუქციები, რომლის შემადგენელი ნაწილია კედლის გასწვრივ ჩამწკრივებული, კედელზე მიბჯენილი სვეტები. თუმცა, თავისუფლად მდგარი საყრდენი ბოძები შიდა სივრცეშიც არის განთავსებული და ისინი თავხეების ზომებზე ისეა მორგებული, რომ ინტერიერს თანაბარ ნაწილებად ყოფს. აღსანიშნავია ისიც, რომ გადახურვის კონსტრუქციის ძირითადი ნაწილი და საყრდენი ბოძები ყველა შემთხვევაში ხისაა. ქვის ფილებით ნაგებობათა გადახურვა შაორის და აბულის კომპლექსებისა და მათი ტიპის ძეგლებისთვისაა დამახასიათებელი, მაგრამ არცერთ შემთხვევაში კედლის გასწვრივ ან თავისუფლად მდგარი საყრდენი ბოძები არ არის დაფიქსირებული. გედაკლარის კომპლექსი იმითაც იქცევს ყურადღებას, რომ ვერტიკალურად მდგარი მონოლითები (სტელა, მენპირი და ვეშაპი) სამხრეთ კავკასიაში ძირითადად კონკრეტულ დასაკრძალავ ნაგებობას ეკუთვნის და მის ყრილზე დგას, ან სამარხთა გარემოცვაშია აღმართული. ჩვენ მხოლოდ ორი შემთხვევა ვიცით, როდესაც სამარხს კამერაში იდგა სტელა//მენპირები. ორივე ყორღანი (XIV და XVIII) თრიალეთშია და უორმოო ყორღანების ჯგუფს მიეკუთვნება. XIV ყორღანის სამარხი კამერაში დაახლოეჲ ბით 1.5 მ-ის სიმაღლის ოთხი (?) მენპირი იდგა. XVIII ყორღანის ქვის ფილებით შემოსაზღვრული ოთხკუთხა სამარხი კამერის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში ორი, დაახლოებით 1.0 მ-ის სიმაღლის მონოლითი დგას.¹⁸⁵

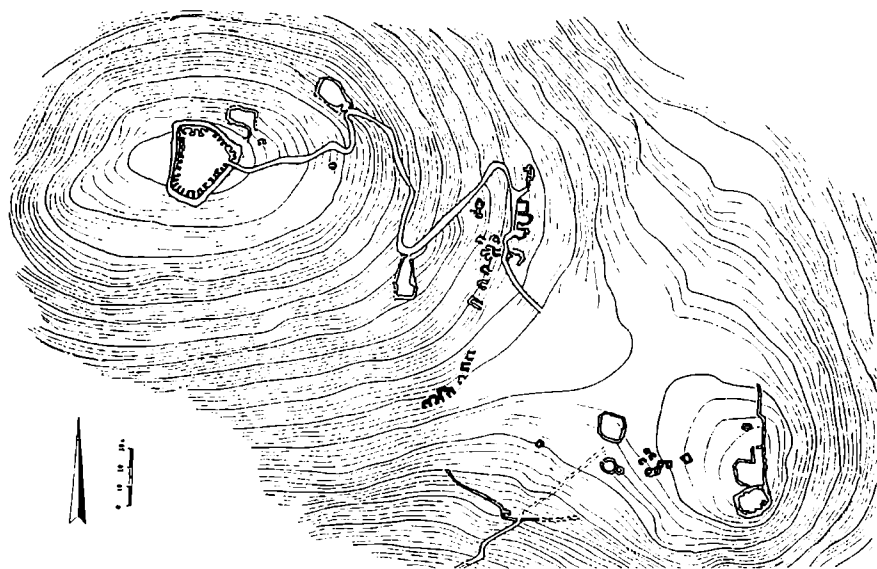
185. Куптин Б. 1941, таб. LXIII-2; Жоржикашвили Л., Гозаძе Э. 1974, таб. 8-2, 14-3, 15-3, 19-22.

შაორი. ყველაზე დიდი საკულტო კომპლექსი თრიალეთის მეზობლად, ჯავახეთის პლატოზე, ფარავნის ტბის პირას, შაორის მთის (2775 მ) წვერზეა გაშენებული (სურ. 73).

სურ. 73. ჯავახეთი. შაორის მთის საერთო ხედი.

შაორის კომპლექსი დიდი ხანია იქცევა მკვლევართა ყურადღებას. ჯერ კიდევ ვახუშტი ბაგრატიონი აღნიშნავდა „ფარავნის ტბას ერთვის წყარო შაორისა, მდინარად გამომდინარე კლდიდამ და სავსე არს კალმახითა, ხოლო შაორის მთის თხემსა ზედა დგას ციხე დიდროვანისა ლოდითა ნაშენი“.¹⁸⁶ საყურადღებოა 1895 წელს ჩანერილი გადმოცემა, რომლის მიხედვით, ციხის სამხრეთ კედლის ერთ-ერთ კამაროვან უბეში მოთავსებული იყო ადამიანის ქანდაკება. მამაკაცის ფიგურას არ ჰქონია იარაღი, არც ქუდი ხურები, ტანსაცმელი კი მუხლებამდე სწვდებოდა თურმე. ქანდაკებას ორივე მხარეს ჰქონია წარწერა, რომელიც ვერ წაუკითხავთ. სამწუხაროდ, ქანდაკება დღეს აღარ ჩანს.¹⁸⁷

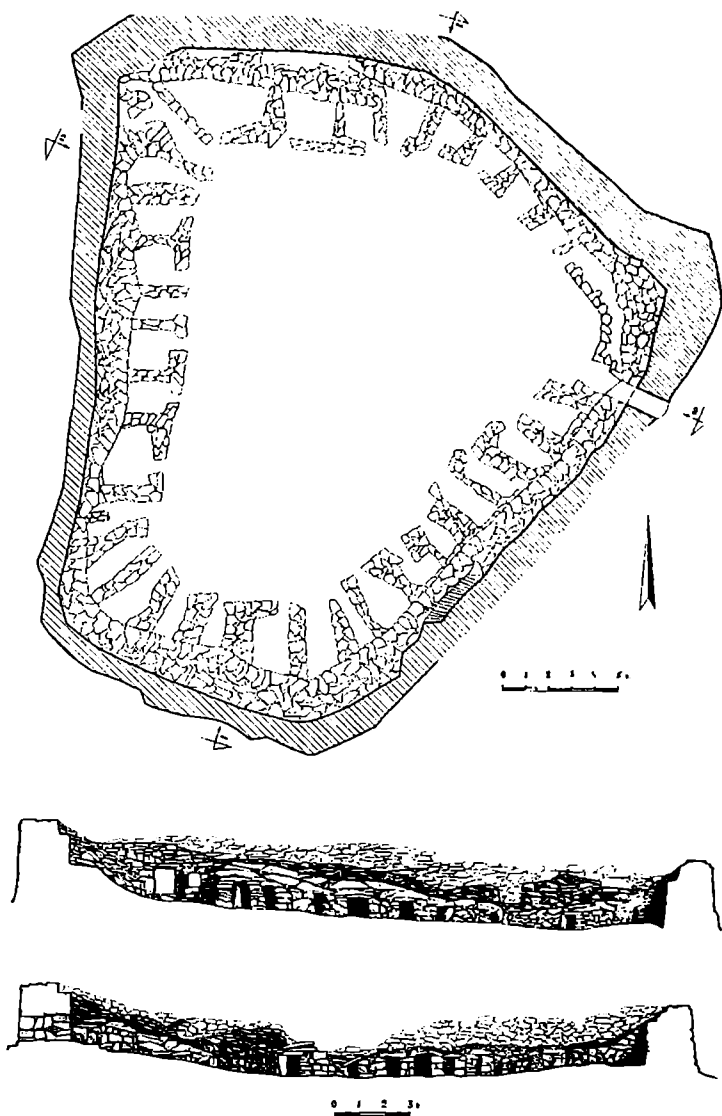

სურ. 74. ჯავახეთი. შაორის კომპლექსი. გენგემა
(შეადგინეს ა. თევზაძემ, შ. მელიქიძემ, გ. ნარიშკინიშვილმა).

შაორის კომპლექსი ორი ნაწილისგან შედგება და მთის ორ, მაღალ და დაბალ წვერზეა გაშენებული (სურ. 74). თვით მთა გამოყოფილია სამსარის ქედისაგან და განმზოლოებულია დგას. კომპლექსის ცენტრალური, ძირითადი ნაწილი, კი, მთის ყველაზე მაღალ წვერზეა განლაგებული (სურ. 75). იგი წარმოადგენს არანესიერი ოთხკუთხედის ფორმის, მძლავრი კედლით შემოზღუდულ ადგილს (შიდა ფართობი 28 X 36 მ-ს უდრის). კომპლექსის კედლები ნაგებია ადგილობრივი (შაორის მთა წარმოადგენს ბაზალტის ქანებისგან შედგენილ მასივს) ბაზალტის ფიქალისაგან, მშრალად.

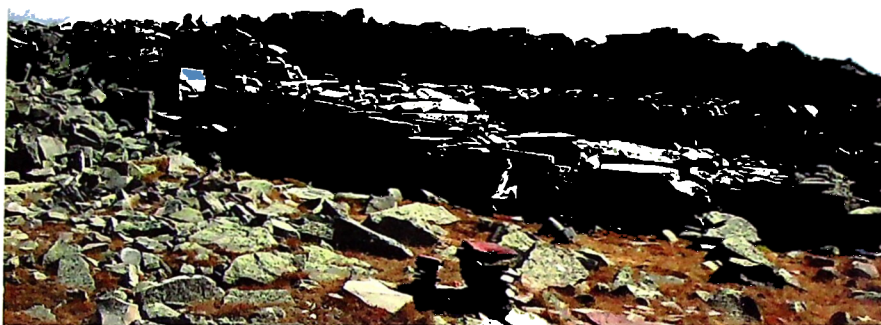
186. ქართლის ცხოვრება 1973, გვ. 43.

187. მელიქიძეთ-ბეგი ლ. 1938, გვ. 71, 72.

სურ. 75. ჯავახეთი. შაორის კომპლექსის ცენტრალური ნაწილის გეგმა
(შეადგინეს ა. თევზაძემ, შ. მელიქიძემ, გ. ნარიშკინიძემ).

კედლის სიგანე ქვედა ნაწილში 3-4.5 მ-ს, ზედა ნაწილში 1-2 მ-ს უდრის. კედლის შემორჩენილი მაქსიმალური სიმაღლე 5 მ-ია. შიდა სივრცის უდიდესი სიგრძე ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზე 49 მეტრია, აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე 40 მ. კედელზე, შიდა მხრიდან, მთელ პერიმეტრზე მიდგმულია მცირე ზომის (სურ. 76-78) სენაკები (უმცირესის ფართობია 1.5 კვ.მ. უდიდესის 5 კვ.მ.). არცერთი სენაკის სიმაღლე 1.2 მეტრს არ აღემატება, რომლებიც ორ სართულად ყოფილა განლაგებული. სიმაგრის ჩრდილოეთ ნაწილში მეორე სართული კარგადაა შემორჩენილი (სურ. 75, 76).

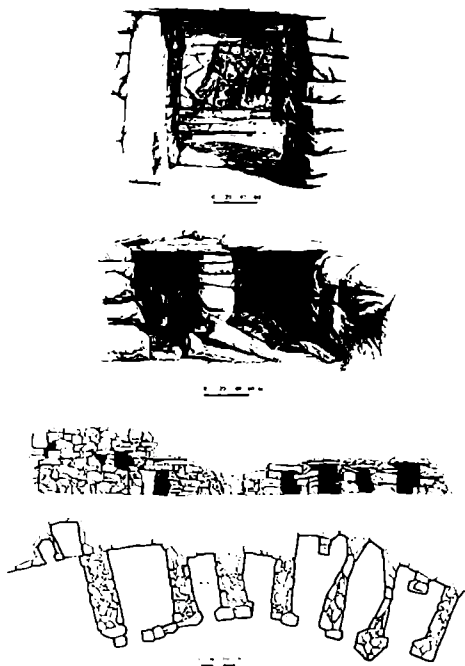

სურ. 76. ჯავახეთი. შაორის კომპლექსის ცენტრალური ნაწილის ქვის ზღუდე.

სურ. 77. ჯავახეთი. შაორის კომპლექსის ცენტრალური ნაწილის კარიბჭე.

სიმაგრეში დღეისათვის 31 სენაკი აღირიცხება. პირველი სართულის სენაკები ბაზალტის ბრტყელი ფილებითაა გადახურული, რაც თავისთავად მეორე სართულის სენაკების იატაკი იყო. სიმაგრეს ერთი, 1.0 მ სიგანის შესასვლელი აქვს აღმოსავლეთის მხრიდან (სურ. 75-77). მისი სიმაღლე 1.3 მ-ს უდრის.

სურ. 78. ჯავახეთი. შაორი. მცირე ზომის სენაკები ზღუდის შიგნით (გ. ტატიშვილის ჩანახატი).

ცენტრალური კომპლექსის კარიბჭეს უშუალოდ ებჯინება ბაზალტის დიდი ფილებით მოგებული გზა (სურ. 80), რომელიც შაორის მთის ორ მწვერვალს შორის არსებული ტაფობიდან იწყება. გზის დასაწყისი და ზედა კომპლექსის შესასვლელი აღმოსავლეთითაა მიმართული. გზა სერპანტინისტურად მიემართება აღმოსავლეთისკენ, ცენტრალური კომპლექსის კარიბჭისაკენ. მისი სიგრძე 310-315 მ-ია, სიგანე 2-4.5 მ-ს შორის მერყეობს. გზა ბაზალტის დიდი ლოდებითაა მოგებული. მისი ზედაპირი ადგილ-ადგილ სწორია, ზოგან კი საფეხურებია შექმნილი. გზის ორივე მხარეს სამი მოედანია გამართული, რომელთა იატაკები ბაზალტის ფილებითაა მოგებული. სამივე მოედანზე (სიგრძე 22-25 მ, სიგანე 12-14 მ) მენპირია (სურ. 81) აღმართული.

სურ. 79. ჯაფახეთი. შაორი. მცირე ზომის სენაკები ზღუდის შიგნით.

სურ. 80. ჯავახეთი. შაორი, კომპლექსის ცენტრალური ნაწილისაკენ მიმავალი გზა. დეტალები.

ერთი მენჰირი გზის პირზე დგას, ერთიც ცენტრალური კომპლექსის შესასვლელთან ყოფილა აღმართული (სურ. 85). ეს უკანასკნელი დღეს არ ჩანს, ყველა დანარჩენი კი დღესაც ადგილზეა. გზის დასაწყისში, ტაფობთან, მის ორივე მხარეს მცირე ზომის 15 სენაკია (№№ 3-17) გამართული.

სურ. 81. ჯავახეთი. შაორი. მენჰირი № 1 საკულტო მოედანზე.

შაორის მთის წვერზე ასასვლელი გზის დასაწყისი მთის ძირშია შემორჩენილი. როგორც ჩანს, კომპლექსისაკენ ორი გზა ადიოდა. ერთი იწყებოდა მთის ჩრდილოეთი ფერდის ძირში, სადაც ბაზალტის ქვებით შემოზღუდული მცირე მოედანია გამართული. მოედნიდან გამოდის ქვის ფილებით გამართული ბილიკი, რომელიც ფერდობს მიუყვება. თუმცა, 50 მ-ის შემდეგ იკარგება და მის კვალს ვეღარ მივაკვლიეთ. ამ გზის გასწვრივ, ჩრდილოეთით კიდევ ერთი, დიდი მენჰირი დგას (სურ. 84).

მეორე გზა სამხრეთი ფერდის ძირში იწყება და ზიგზაგურად მიემართება მთის წვერისაკენ. ეს გზა უფრო ვიწროა ვიდრე პირველი. მისი სიგანე 1.2 — 1.5 მ-ს შორის მერყეობს. ეს გზაც ქვის ფილებითაა მოგებული. გზა ალაგ-ალაგ იკარგება, თუმცა, მისი კვალი მაინც კარგად იკითხება. გზის კარგად შემორჩენილი ნაშთები მთის ფერდობის შუა ნაწილში ჩნდება. აღმართის დასასრულს კი ქვით მოგებული ვიწრო ბილიკია გამართული, რომელიც მშრალი წყობით აგებულ კედელში გაჭრილ 1.1 მ სიგანის კარიბჭეში გადის და მთის ორ წვერს შორის მოქცეულ ტაფობზე სრულდება. მინდვრის აღმოსავლეთით ქვედა „სიმაგრეა“ გამართული, დასავლეთ კედესთან კი ზედა სიმაგრისაკენ მიმავალი გზა იწყება.

მიუხედავად იმისა, რომ ძეგლი არქეოლოგიურად არ არის შესწავლილი და ამდენად, მისი დათარიღება ჭირს, მაინც შესაძლებლად მიგვაჩნია ზოგიერთი შეხედულება გამოთქვათ.

შაორის კომპლექსის სამშენებლო ტექნიკა და არქიტექტურა დიდ მსგავსებას ამჟღავნებს ზურტაკეტში გათხრილი ყორღანების დასაყრდელად დარბაზებთან, რომლებიც ძვ.წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრით თარიღდება. შაორის კომპლექსს და თრიალეთის ყორღანების (თოფ-კარი 1 და 2, ზურტაკეტის ყორღანები) დასაყრდელად დარბაზებს¹⁸⁸ მშენებლობის ტექნიკის და სამშენებლო მასალის იდენტურობის გარდა, საერთო არქიტექტურული სახეც აკავშირებს. ახლა ძნელია მათ ქრონოლოგიურ თანხვედრაზე საუბარი, მაგრამ საერთო ნიშნები არ გამოირიცხავს ამ შესაძლებლობას.

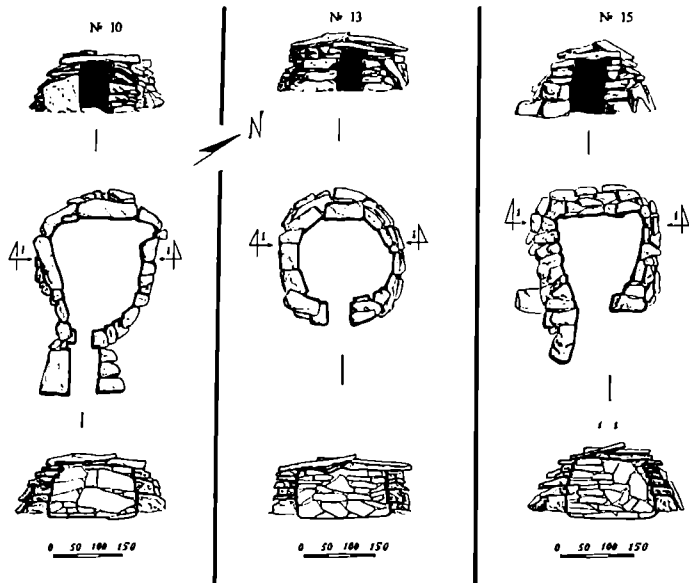

სურ. 82. ჯვავახეთი. შაორი. № 1 საკულტო მოედანი და მენჰირი. რეკონსტრუქცია (გ. ტატიშვილის ჩანახატი).

შაორის კომპლექსის მდებარეობა, აგებულება, არსებული სათავსების იმდენად მცირე ზომები, რომ მათი საცხოვრებლად და სამეურნეოდ გამოყენება ეჭვს იწვევს, ასევე, სარიტუალო გზის, „საკულტო“ მოედნებზე და ცენტრალური კომპლექსისაკენ მიმავალი გზის პირას აღმართული მენჰირები ამ ძეგლის საკულტო ხასიათზე მიუთითებს. შაორის კომპლექსის ქვის ფილებით ნაგები გზა, ისევე როგორც თრიალეთის ყორღანებთან დაფიქსირებული გზები¹⁸⁹, სარიტუალო პროცესიისათვის უნდა ყოფილიყო განკუთვნილი.

188. Куптин Б. 1948, стр. 11-15, таб. XI; ჯაფარიძე ო. 1964; ჯაფარიძე ო. 1969, გვ. 24-30, 45-47, ტაბ. I, II, IV-VI, VIII, IX, XVIII, XXII, XXIII, სურ. 2, 4, 28, 40.

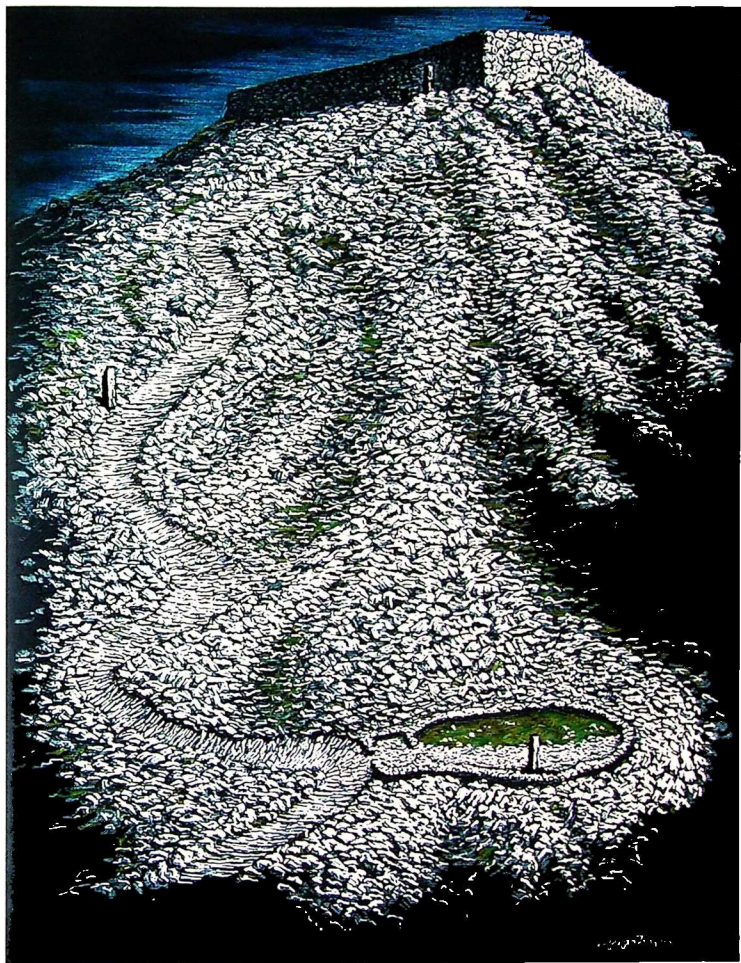
189. ნარიშკინიშვილი გ. 2000; ნარიშკინიშვილი გ. 2003, Narimanishvili G. 2004.

სურ. 83. ჯავახეთი. შაორი. გზის გასწვრივ არსებული მცირე ზომის სენაკები (შ. მელიქიძის ჩანახატი).

სურ. 84. ჯავახეთი. შაორი. ქვედა დასახლება. მენჰირი.

სურ. 85. ჯაეახეთი. შაორი. მენშირების განლაგება კომპლექსის ცენტრალური ნაწილისაკენ მიმავალი გზის გასწვრივ (რეკონსტრუქცია. გ. ნარიშკინიშვილი და გ. ტატიშვილი).

აბული. სამლოცველოს უნდა წარმოადგენდეს მეორე მეგალითური კომპლექსი, რომელიც შაორის კომპლექსიდან პირდაპირი ხაზით 15 კმ-ით, ხოლო გრუნტის გზით 35 კმ-ით არის დაშორებული.¹⁹⁰ აბულის „ციკლოპური“ კომპლექსი (სურ. 86) ფარავნის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მცირე აბულის მთის ფერდობზე მდებარეობს (სურ. 87).

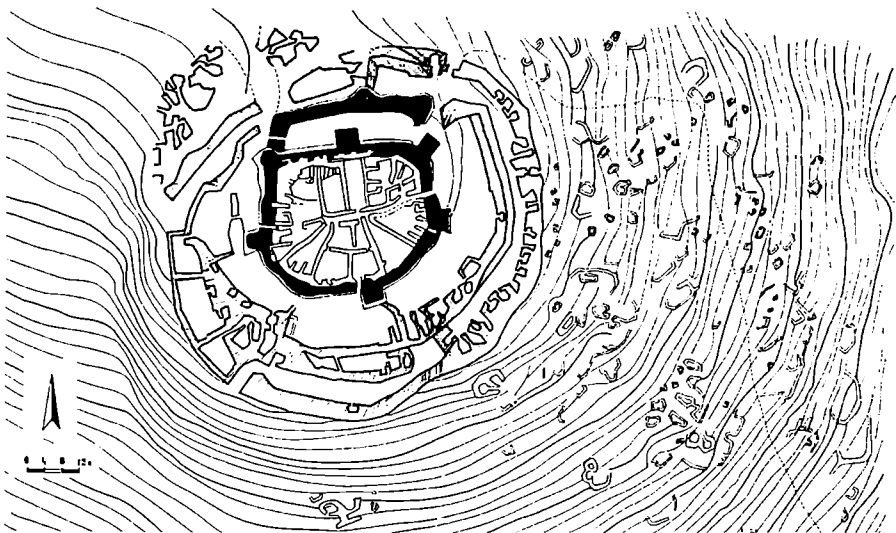

სურ. 86. ჯავახეთი. აბული. ციკლოპური კომპლექსის საერთო ხედი.

აღსანიშნავია, რომ აბულის კომპლექსის ტერიტორიაზე, შაორის საკულტო კომპლექსისაგან განსხვავებით, მკვეთრად გამოხატული რელიგიური ნიშნები არ შეინიშნება. თუმცა, უნდა ითქვას, რომ აბულის კომპლექსისაკენ მიმავალ სამივე გზაზე (ფოკა-ფარავანი-აბული; განძა-აბული; ეშტია-აბული) აღმართულია მენპირები, რაც შეიძლება აბულის საკულტო დანიშნულებაზე მიუთითებდეს.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ კასტორიუსის რუკაზე (Tabula Peutingeriana) დატანილი პუნქტი Apulum, დღევანდელი აბული უნდა იყოს. „Tabula Peutingeriana“ სამხრეთ კავკასიაზე გამავალი სავაჭრო-სატრანზიტო გზების, სავაჭრო ცენტრების და გადამანაწილებელი პუნქტების შესახებ უმნიშვნელოვანეს წყაროა. ეს არის საგზაო რუკა, რომელიც ახ.წ. IV საუკუნის II ნახევარშია შედგენილი რომაელი გეოგრაფოსის კასტორიუსის მიერ და წარმოადგენს ამ ეპოქის მსოფლიოს რუკას. მასზე დატანილია საგზაო ბადე ბრიტანეთიდან ჩინეთამდე გეოგრაფიული პუნქტების და მათ შორის მანძილის აღნიშვნით. კასტორიუსის რუკაზე სამხრეთ კავკასიაში ორი საგზაო მაგისტრალია დატანილი. ორივე მათგანის შეერთების ადგილად ანტიკური ხანის ქალაქი არტამატიკა აღნიშნული. აქედან ერთი გზა მიემართება ჩრდილო-დასავლეთისაკენ. გზაზე შემდეგი პუნქტებია აღნიშნული: Artaxata (არტამატიკა) – Strangira (აშტარაკი) – Condeso (კონდაქსაზი) – Misium (კულიჯანი) – Gaulita (კალინჯა) – Pagas (ფოკა) – Apulum (აბული) – Caspiae (ხოსპია) – Ad mercurium (ახალციხე) – Ad fontem felicem (როდოპოლისი-ვარციხე) – Sebastopolis (სოხუმი ნ. ლომოურის მიხედვით. ფაზისი-ფოთი ი. მანანდიანის და ს. ერემიანის მიხედვით).

190. ამ წაშრომის ერთ-ერთი თანავეტორი დ. წარიმანიშვილი ფიქრობს, რომ აბულის კომპლექსი წარმოადგენს ციხე-ქალაქს.

სურ. 87. ჯავახეთი. აბული. კომპლექსის გეგმა
(შეადგინეს ა. თევზაძემ, შ. მელიქიძემ, გ. ნარიმანიშვილმა).

ყურადღებას იქცევს ის, რომ "Tabula Peutingeriana"-ს Apulum-ი დღესაც ცოცხალი ტოპონიმია ფარაენის ტბასთან. ძველი სავაჭრო გზის მარშრუტი ამ გეოგრაფიული პუნქტის აბულის მთისა და სოფ. აბულის მიდამოებში ლოკალიზებაზე ეჭვსგარეშე მიუთითებს.

აბულის „ციკლოპური“ კომპლექსი ი. როსტომაშვილმა აღწერა: „მცირე აბულზე აქამომდე დაცულია კარგა მოზდრილი ციხე, უქვითკიროდ ნაგები“. რუსულად გამოქვეყნებულ ნაშრომში იგი აღნიშნავს: „მცირე აბულის სამხრეთ კალთაზე აქამდე შემონახულია ძველი, დიდი სიმაგრე რომელიც შესახედავად სრულიად განსხვავდება ყველა სხვა სიმაგრისაგან“. ციხე-სიმაგრეს კი ასე აღწერს: „Сложена она вся из огромных плитневых саженных камней и достигает высоты до 3-х саженьей, при толщине стен до 5-6 аршин. ... Как стены крепости, так и стены самых домиков сложены без всякого цемента и глины. ... Кругом крепости, как о том свидетельствует множество жилищ, искусно сложенных и крытых плоскими камнями, со множеством ходов, переходов и улиц, существовало обширное поселение. Это поистине киклопическая постройка“.

სიმაგრის გარშემო არსებულ ქვების მასას როსტომაშვილი „კარნალ“-ს უწოდებს და მიუთითებს, რომ ქვების გროვების ქვეშ მეგალითური სისტემის შენობებია დამარხული. ამ დადილს ასევე მოიხსენიებს ლ. მელიქსეთ-ბეგი. კომპლექსს კი მცირე აბულის „ქოროლის“ უწოდებს. მისი ზრით, კომპლექსი ციხე-სიმაგრეს წარმოადგენს, რომელსაც სამი შესასვლელი აქვს. ამასთან აღნიშნავს, რომ „ციხე-სიმაგრე ისევე, როგორც მასში და მის გარშემო ნაშენი ბინები მხოლოდ ვეებერთელა ლოდებით არ არის აგებული, არამედ ნატეხი ქვებითაც, რაიც მაინცა-და-მაინც ამ სადგომს ციკლოპურ ნაგებობათა სისტემას ამორებს“.

სურ. 88. ჯავახეთი. აბული. ცენტრალური კომპლექსი.

დასახლებას შუაზე კვეთს ბილიკი, რომელიც კომპლექსის სამხრეთ აღმოსავლეთით, მცირე აბულის მთის ძირში არსებული ღელის პირას იწყება. ბილიკი დასახლებას სამხრეთ-ჩრდილოეთის ხაზზე კვეთს და კომპლექსისაკენ მიმავალ მთავარ გზას კომპლექსის ცენტრალურ ნაწილში შესასვლელის წინ უერთდება. ბილიკი ბაზალტის ნაშალშია გამართული. ადგილ-ადგილ, ბილიკის ორივე მხარეს ყორეებია ამოყვანილი, რომელთა შემორჩენილი მაქსიმალური სიმაღლე 1.2 მ-ს არ აღემატება. ბილიკს არაერთი განშტოება აქვს, რომლებიც კონკრეტულ სახლებთან მთავრდება.

მთავარი გზა კომპლექსს ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან ადგება. ის იწყება აბულის მთის ძირში არსებული ღელის პირას, მიუყვება ქედის ფერდს და კომპლექსის ცენტრალურ შესასვლელთან სრულდება. მისი სიგრძე ღელედან კომპლექსამდე დაახლოებით 2.0 კმ-ია. გზას, შუა ნაწილში, უერთდება განძა-ახალქალაქის დამაკავშირებელი ძველი გზიდან მომავალი კიდეე ერთი გზა. ეს უკანასკნელი სერპანტინად ადის მცირე პლატოზე, რომლის სამხრეთ კიდეზე პირველად აღწერილ გზას უერთდება.

აბულის კომპლექსის სახლები ბაზალტის ნაშალშია გამართული. ყველა ნაგებობის კედლები მშრალი წყობითაა ამოყვანილი. სახლებს ძირითადად ნახევარწრიული გეგმარება აქვთ. ასევე გვხვდება წრიული სახლები, ოთხკუთხა გეგმარებისა კი - იშვიათია. გადახურვა ძირითადად ცრუთაღოვანია, გვხვდება ბანურსახურავიანი ნაგებობებიც. იშვიათია ცალკე მდგომი ერთსენაკიანი სახლები. ისინი ძირითადად მრავალსენაკიანია. ყველა სენაკი მცირე ზომისაა. სახლის წინ ღია ეზოებია, რომლებიც ლიობით ბილიკთან არიან დაკავშირებული.

სურ. 89. ჯავახეთი. აბულის კომპლექსი. რეკონსტრუქცია (გ. ტატიშვილის ჩანახატი).

აბულის „ციკლოპური“ კომპლექსის ცენტრალური ნაწილი რთული გეგმარებისაა. ძირითადი ნაწილი მძლავრი კედლითაა შემოსაზღვრული. ნაგებია ბაზალტის ფილებით, მშრალად. კედლების შემორჩენილი მაქსიმალური სიმაღლე 7.0 მეტრია. კედლის სიგანე საფუძველთან 3.5 — 5.0 მ-ია, ზედა ნაწილში 2.0 — 2.5 მ-ს აღწევს. ცენტრალური კომპლექსის გრანდიოზულობის, გეგმარების და მშენებლობის ტექნიკის მიხედვით ის თითქმის თავდაცვით ნაგებობას მოგვაგონებს. თუმცა, მნიშვნელოვანი დეტალები თითქმის ამ ვარაუდს გამორიცხავს.

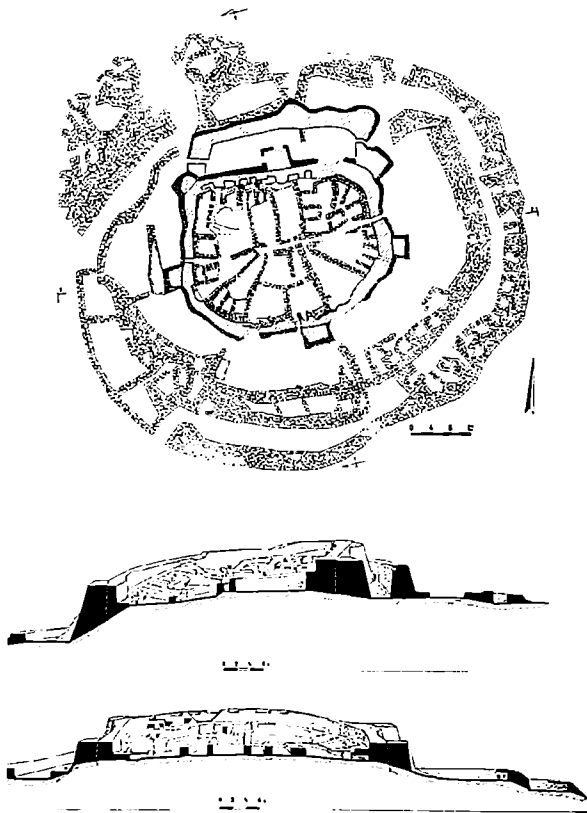
პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს, რომ ცენტრალურ კომპლექსს სამი შესასვლელი აქვს აღმოსავლეთიდან, დასავლეთიდან და სამხრეთიდან. კედლები შესასვლებთან მძლავრი ბურჯებითაა გამაგრებული.

სურ. 90. ჯავახეთი. აბული. ციკლოპური კომპლექსის ცენტრალური ნაწილის ზღუდე. ქვის კედლების წყობა.

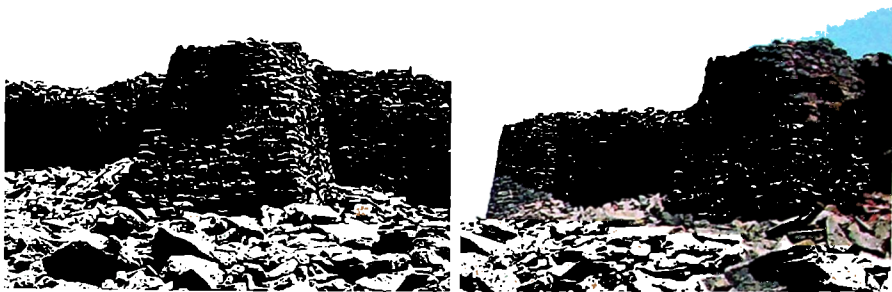
ცენტრალური კომპლექსის შიდა ტერიტორია მთლიანად ნაგებობებს უკავია, რომლებიც ორ ან სამ სართულადაა განლაგებული. სასიმაგრო კედლის პერიმეტრზე განლაგებული სენაკები მცირე ზომისაა და თავისი ხასიათით შაორის საკულტო კომპლექსის სენაკებს მოგვაგონებს. ცენტრალური ნაწილი შედარებით მოზრდილ ნაგებობებს უკავია. ცენტრალურ კომპლექსს შუაზე კვეთს ვიწრო ქუჩა, რომელიც აღმოსავლეთისა და დასავლეთის კარიბჭეების დამაკავშირებელიც არის.

ცენტრალურ კომპლექსს გარშემოსავლელების ორი სარტყელი აკრავს. ორივე მათგანი კედლითაა გაყოფილი, ისე, რომ მათ შორის გასასვლელი არსად არის დატოვებული. გარშემოსავლელების კედლებში მცირე სენაკებია მოწყობილი.

სურ. 91. ჯავახეთი. აბული. ციკლოპური კომპლექსის ცენტრალური ნაწილის გეგმა (შეადგინა შ. მელიქიძემ).

კომპლექსი ნაგებია ბაზალტის ფილებით, უდულაბოდ (სურ. 88). იგი წარმოადგენს რთულ კომპლექსს, რომელიც შედგება ცენტრალური, გამაგრებული ნაწილისა და მის გარშემო არსებული დასახლებისაგან (სურ. 89). დასახლების ძირითადი ნაწილი კომპლექსის ცენტრალური ნაწილის აღმოსავლეთითაა გამართული. სახლები მცირე ზომისაა და ქვის ფილებით, უდულაბოდაა ნაშენი (სურ. 90). ცენტრალურ ნაწილს ბურჯებით (სურ. 92) გამაგრებული თავდაცვითი კედელი ზღუდავს.

სურ. 92. ჯავახეთი. აბული. კომპლექსის ცენტრალური ნაწილის ზღუდე. დეტალი.

კედელი დიდი ზომის ბაზალტის ქვითაა ნაგები. კედლის სისქე საფუძველთან 4.0 მ-ია, ზევით კი 3.0 მ-მდე იკლებს. კედლის შემორჩენილი სიმაღლე 5.0 მეტრია. ცენტრალურ ნაწილს ორი გარშემოსაველი აკრავს, რომლებიც ჩრდილოეთიდან სიმაგრეზე მიდგმულ მომრგვალებულბურჯებიან, დიდ ნაგებობას ეკვრიან. ცენტრალურ კომპლექსს სამი შესასვლელი აქვს აღმოსავლეთიდან, დასავლეთიდან და სამხრეთიდან. მისი კედლები მძლავრი ბურჯებითაა გამაგრებული, რომლებიც ძირითადად შესასვლელებთანაა აღმართული.

ცენტრალური, გამაგრებული ნაწილის შიდა ტერიტორიაზე მთლიანად ნაგებობებია განთავსებული, რომლებიც ორ ან სამ სართულადაა განლაგებული (სურ. 91).

სურ. 93. ჯავახეთი. აბული. კომპლექსის ცენტრალური ნაწილის ზღუდე. დეტალი. ბურჯი და კარიბჭე.

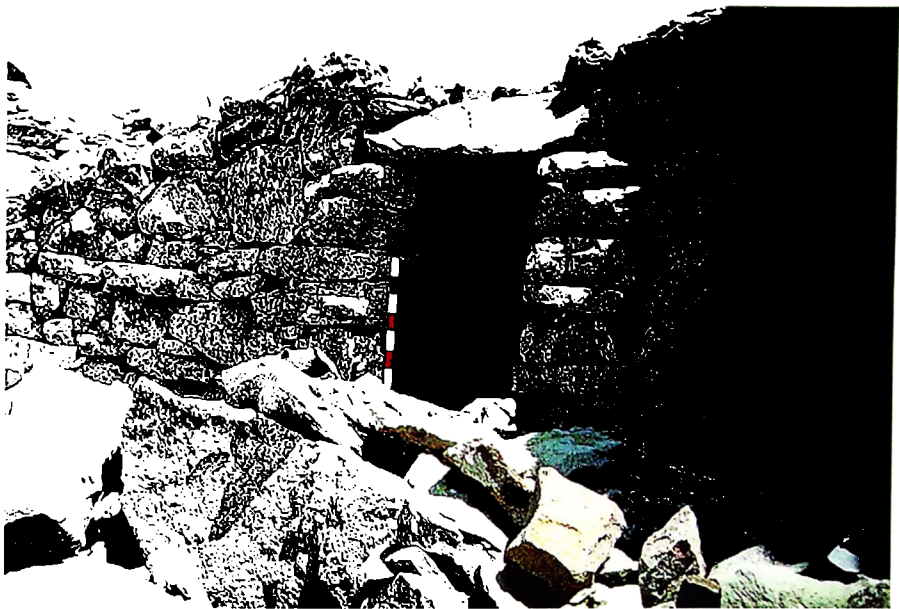
სასიმაგრო კედლის პერიმეტრზე განლაგებული სენაკები მცირე ზომისაა და თავისი ხასიათით შაორის საკულტო კომპლექსის სენაკებს მოგვაგონებს. ცენტრალური ნაწილი შედარებით მოზრდილ ნაგებობებს უკავია. ცენტრალური კომპლექსი ვიწრო გასასვლელით ორ ძირითად ნაწილადაა გაყოფილი. აღმოსავლეთისა (სურ. 97, 98) და დასავლეთის (სურ. 93-98) კარიბჭეების დამაკავშირებელი გზის ცენტრიდან სამხრეთისაკენ გასასვლელია მოწყობილი, რომელიც სამხრეთის კარიბჭესთან მიდის. რაც შეეხება სამხრეთ კედელში გაჭრილ კარიბჭეს (სურ. 119), იგი, როგორც ჩანს, გამოიყენებოდა მხოლოდ ცენტრალური კომპლექსის სამხრეთით მდებარე მოედანზე გასასვლელად, რადგან ამ მოედანს სხვა მხრიდან შესასვლელი არ უჩანს. კომპლექსის ცენტრალური, მძლავრი კედლით გამაგრებული ნაწილის აღმოსავლეთით მდებარე დასახლება (სურ. 100), ამ მონაკვეთში, ბაზალტის ფილებით, მშრალად ნაგები სახლებით ყოფილა გამართული. სახლებს, ძირითადად, კონუსური ფორმა და წრიული გეგმარება ახასიათებს (სურ. 101-102). რითაც, ისინი, შაორის კომპლექსის ცენტრალური ნაწილისაკენ მიმავალი სარიტუალო გზის გასწვრივ გამართულ, წრიული გეგმარების, მცირე ზომის სათავსოებს გვაგონებს.¹⁹¹

სურ. 94. ჯავახეთი. აბული. კომპლექსის ცენტრალური ნაწილი. ჩრდილო-დასავლეთი კარიბჭე.

191. ნარიშკინიშვილი გ. 2009, გვ. 48-49, ტაბ. XLI-2.

ახლა ძნელია იმაზე საუბარი, თუ როდის ჩამოყალიბდა წრიული გეგმარების ქვის არქიტექტურა სამხრეთ კავკასიაში და როდემდე არსებობდა. სამხრეთ საქართველოს მთიანეთში ქვით ნაგები, წრიული გეგმარების სახლების არაერთი ნიმუშია შემორჩენილი.

სურ. 95. ჯავახეთი. აბული. კომპლექსის ცენტრალური ნაწილი. ჩრდილო-დასავლეთი კარიბჭე.

წრიული გეგმარების ნაგებობები ჯავახეთშივე, სამსარის ქედის რამდენიმე მთის წვერზეც დაფიქსირდა. მაგალითად, შავ მთაზე, რომელიც ერთის მხრივ, ტაბანყურის ტბას დაჰყურებს, მეორე მხრივ კი, ფარავანს და რომლის სიმაღლე 3100 მეტრამდეა, უშუალოდ მწვერვალზე აღმოჩნდა ნაყარი ვულკანური ქვების მშრალი წყობით ნაგები 150-ზე მეტი გაურკვეველი დანიშნულების ნაგებობა. ზოგიერთი მათგანი საკმაოდ დიდია — სიმაღლე 2.5 მ. იატაკის დიამეტრი 4.0-4.5 მ. ნაგებობების უმეტესობა წრიული ან ოვალურია, რამდენიმე მათგანს თითქოს შესასვლელი (დროშოსი) გააჩნია, რომელიც ნაწილობრივ ჩაქცეულია. ასეთივე ნაგებობანი, ოღონდ უფრო მცირე მასშტაბის, აღმოჩნდა სამსარის ქედის კიდეც ორ ადგილას, დაახლოებით 3000 მ-ის სიმაღლეზე. ქვის წრიულ ნაგებობებს მიაკვლიეს ჯავახეთის ქედის დასავლეთ ფერდზეც.¹⁹²

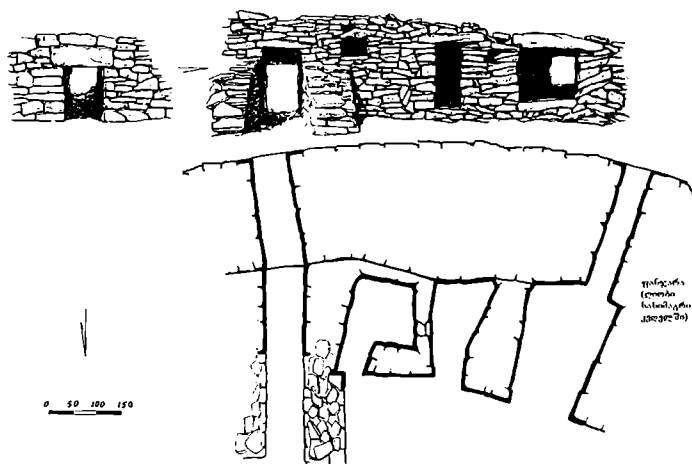
192. ქიქოძე ზ., ქორიძე ი. 1978, გვ. 25-26.

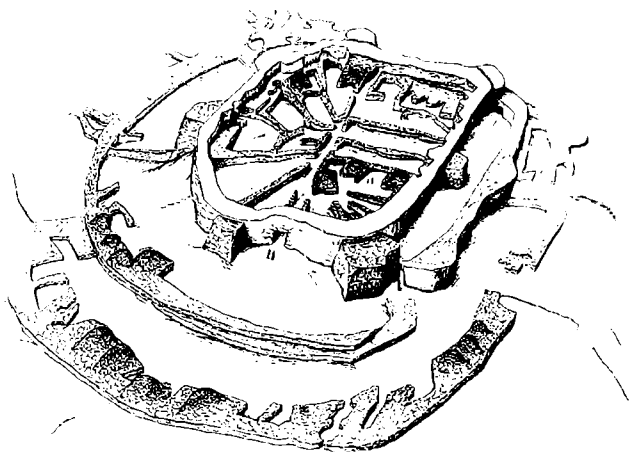
სურ. 96. ჯავახეთი. აბული. კომპლექსის ცენტრალური ნაწილი. დასავლეთი კარიბჭე.

სურ. 97. ჯავახეთი. აბული. კომპლექსის ცენტრალური ნაწილი. აღმოსავლეთი კარიბჭე.

სურ. 98. ჯავახეთი. აბული. კომპლექსის ცენტრალური ნაწილი. აღმოსავლეთი კარიბჭე (ანაზომი გ. ტატიშვილის და შ. მელიქიძის).

სურ. 99. ჯავახეთი. აბული. კომპლექსის ცენტრალური ნაწილი (დ. ფუტყარაძის ჩანახატი).

ერთ-ერთ უნიკალურ მეგალითურ კომპლექსს, რომელიც წრიული გეგმარების ნაგებობებს შეიცავს, გოგიჩანთელე¹⁹³ წარმოადგენს. მეგალითური ნამოსახლარი მდებარეობს ბორჯომის მუნიციპალიტეტში, მდ. მტკერის მარჯვენა ნაპირზე, სოფ. ჭობისხევთან. ძველ ნამოსახლარს დიდი ტერიტორია უკავია და რამდენიმე ნაწილისაგან შედგება, რომელთაგან გამორჩეულია ორი უბანი, ნადიკრები I და ნადიკრები II. გოგიჩანთელეს ნამოსახლარის მრავალრიცხოვანი კომპლექსური ნაგებობები ტერასებზეა განლაგებული (სურ. 104). ნაგებობებს შორის ნამყვანია წრიული გეგმარების კონუსური სენაკები (სურ. 105).

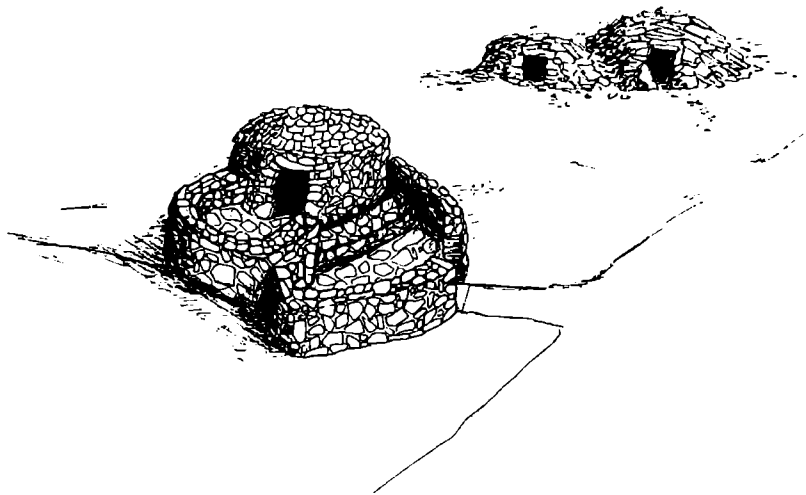
სურ. 100. ჯავახეთი. აბული. კომპლექსის ცენტრალური ნაწილის ზღუდის გარეთ არსებული დასახლება.

გოგიჩანთელეზე სწორკუთხა ნაგებობების კომპლექსიც გაითხარა. ცრუგუმბათიანი ნაგებობები მეორე, ძირითად ტერასაზეა განთავსებული.¹⁹⁴ ნადიკრები I ნამოსახლარის ქვედა ტერასაზე მდებარეობს. ამ უბანზე გაითხარა საცხოვრებელი კომპლექსი, რომელიც შედის ერთმანეთთან კარგად მორგებული ქვის დიდი ლოდებით უდულაბოდ ნაგები ორი, წრიული გეგმარების ცრუთალოვანი ნაგებობა, ორი ოთხკუთხა სენაკი, სამზარეუ-

193. ადგილი სოფ. ჭობისხევთან, მდ. მტკერის ხეობაში.

194. ნასიძე გ. კილურაძე ნ. 1973, გვ. 104-107; ნაცაძე რ. 1976, სრ. 106; ნაცაძე რ. 1976ა, პ. 79; ნაცაძე რ. 1987, სრ. 97.

ლო, ორი მარანი, სატრაპეზო, სამეურნეო ნაგებობა და წინათაბი. ცრუგუმბათიანი სენაკების კედლები დამრეცია (სურ. 106), რადგან საძირკვლის დონიდანვე იწყება ყოველი ზედა რიგის შევიწროვება. ქვების ზომები ზედა რიგებში უფრო და უფრო იზრდება და კონუსის ფორმის ცრუ თალს ქმნის.

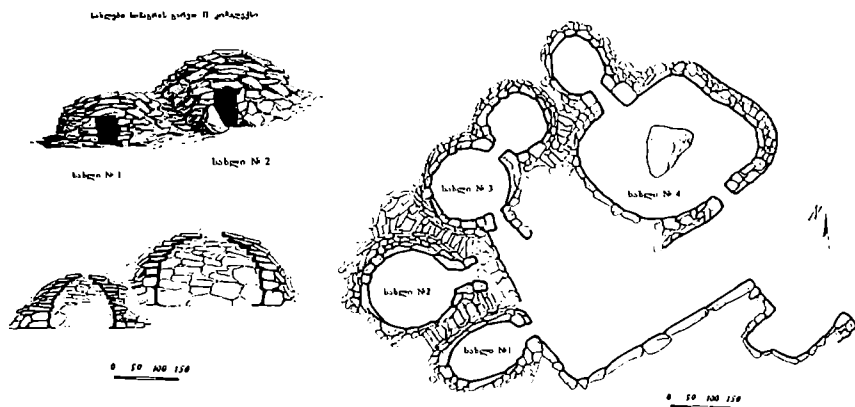
სურ. 101. ჯავახეთი. აბული. სახლები კომპლექსის ცენტრალური ნაწილის ზღუდის გარეთ არსებულ დასახლებაში (გ. ტატიშვილის ჩანახატი).

პირველი წრიული სენაკის დიამეტრი 4.8 მ-ია, სიმაღლე 3.0 მ-ს აღწევს. ამ სენაკის ზედა ფენაში აღმოჩნდა XI-XIII სს მოჭიქული კერამიკა. მეორე ფენა, რომელიც თიხატყეპნილი იატაკითაა წარმოდგენილი VIII-X სს კერამიკას შეიცავს. ქვედა, მესამე ფენაში, წრიული ლუმელი დაფიქსირდა. აქვე აღმოჩენილი კერამიკა კი, IV-V სს. დათარიღდა. ნაგებობის წინ გაითხარა ოთხკუთხა „დარბაზი“, რომელიც III-IV სს დათარიღდა. მეორე ცრუგუმბათიანი სენაკის სიმაღლე 3.5 მ-ია. მის გარშემო განლაგებულია ორი მარანი და სამზარეულო. აქ მოპოვებული მასალა XI-XIII სს განეკუთვნება.¹⁹⁵ ნაღიკრები I უბანზე მდებარე წრიულ-კონუსური ფორმის სენაკი აგებულია დიდრონი, ერთმანეთთან მჭიდროდ მიჯრილი დამუშავებული ქვებით. წყობა მშრალია და ერთი შეხედვით ფსევდო-ციკლოპურ წყობას წააგავს. სენაკის საძირკველიდანვე იწყება სწრაფვა ცრუ კამარის შეკერისადმი, რომელიც ზევით ერდოთი მთავრდება. სენაკი კონუსური ფორმისაა. საძირკვლის ქვების პირველი მწკრივი მცირეა, ხოლო რაც ზევით მიიწევს კედელი, მით უფრო მატულობს ქვების ზომა და წყობაც იცვლება.¹⁹⁶

195. Насиძე Г. 1976ა, სრ. 80-81.

196. ნასიძე გ. 1972, გვ. 57-58, 81.

ნადიკრები II ნადიკრები I-ის სიახლოვეს, შემალეულ ადგილზეა გაშენებული. ამ დასახლებისათვისაც წრიული გეგმარების კონუსური ფორმის სენაკებია დამახასიათებელი. ნადიკრები II დასახლების სენაკები უკეთესი სამშენებლო ტექნიკით გამოირჩევა, ვიდრე ნადიკრები I-ის ნაგებობები. საცხოვრებელი კომპლექსი შედგება 14 სენაკისაგან. ცენტრალურ ნაგებობას წარმოადგენს ცრუგუმბათიანი სენაკი, რომლის დმ 5.8 მ-ია და მისი სიმაღლე 4.3 მ-ს უდრის.¹⁹⁷

სურ. 102. ჯავახეთი. აბული. კომპლექსის ცენტრალური ნაწილის ზღუდის გარეთ არსებული დასახლება. გეგმა (გ. ტატიშვილის ანაზომი).

გოგიჩაანთელეს მეგალითური კომპლექსების დათარიღება მეტად რთულია. ერთი ცხადია, რომ ამ ტერიტორიაზე ინტენსიური ცხოვრება III-IV სს-დან ჩანს და ის სამშენებლო ტექნიკა, რომელიც წრიული გეგმარების სახლებს ახასიათებს, დღეისათვის ცნობილ ყველაზე ძველ ფენაშიც ფიქსირდება.¹⁹⁸ როგორც ჩანს, VIII-XIII საუკუნეებში გოგიჩაანთელეს დასახლებას მასშტაბური რეკონსტრუქცია ჩაუტარდა და ძველმა ნაგებობებმა ახალი ფუნქცია შეიძინეს. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ წრიული გეგმარების სენაკები უფრო ძველია და ისინი შეიძლება დასახლების სიახლოვეს არსებული გვიანი ბრინჯაოს ხანის სამარხების თანადროული იყოს.

აღსანიშნავია, რომ წრიული გეგმარების მშრალი ნყოფით ნაგები ქვის არქიტექტურა ფართოდაა გავრცელებული უძველეს კულტურებში.¹⁹⁹ ეგეოსურ სამყაროში მსგავსი არქიტექტურა (თოლოსი) ნეოლითის ხანიდან გვხვდება. დასავლეთ ევროპაში კი ასეთი ნაგებობები უკანასკნელ ხანებამდე იყო ყოფაში. მეცნიერთა ნაწილი სამხრეთკავკასიური

197. *ნაცაძე გ.* 1976, *სტრ.* 106-107; *ნაცაძე გ.* 1976a, *სტრ.* 81-82; *ნაცაძე გ.* 1987, *სტრ.* 98.

198. *ნაცაძე გ.* 1976, *პ.* 107; *ნაცაძე გ.* 1976a, *პ.* 82.

199. *Джарахашвили А.* 1973, *სტრ.* 348-349.

წრიული გეგმარების სახლებს და თესალიურ ოვალურ საცხოვრებლებს შორის გარკვეულ მსგავსებას ხედავდა და მტკვარ-არაქსის კულტურისა და ხმელთაშუაზღისპირეთის უძველესი კულტურების საერთაშორისო კავშირზეც მიუთითებდა.²⁰⁰

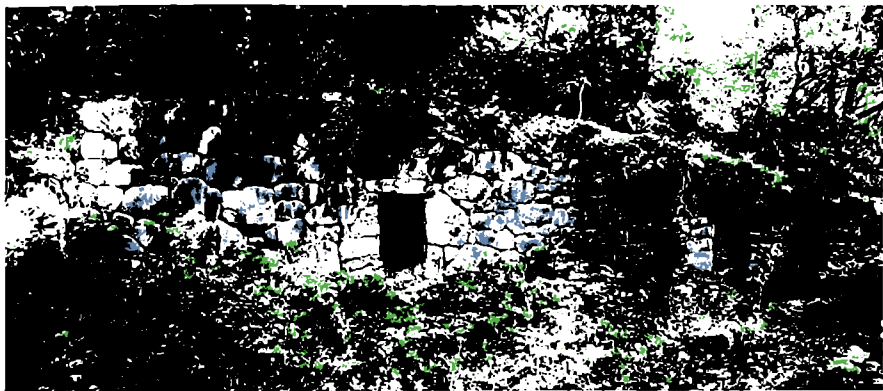
სურ. 103. ჯავახეთი. აბული. კომპლექსის ცენტრალური ნაწილის ზღუდის გარეთ არსებული დასახლება. დეტალი (გ. ტატიშვილის ჩანახატი).

მ. ელიადეს აზრით, ზოგიერთი მეგალითური კომპლექსი, როგორიცაა მაგალითად კარნაკი, ან ემდაუნი, უეჭველია მნიშვნელოვან ცერემონიალურ ცენტრებს წარმოადგენდნენ. დღესასწაულების დროს იმართებოდა მსხვერპლშენიშვნები და სარიტუალო პროცესიები. დღესასწაულების დიდი უმრავლესობა დაკავშირებული იყო წინაპრების კულტთან. სთოუნხენჯის კრომლეხი, ისევე როგორც ინგლისის ანალოგიური მონუმენტები, ყორღანების ველის ცენტრში იდგა. ეს ცნობილი საკულტო ცენტრი, თავის პირვანდელ ფორმაში, იყო სამლოცველო, რომელიც ამჟინებული იყო სპეციალურად წინაპრებთან კავშირის დასამყარებლად.²⁰¹

შესაძლოა, სამხრეთ საქართველოში გამოვლენილი მცირე ზომის მეგალითური სამლოცველოები (თეჯისი, ბარეთი, შავი მთა, სამსარი), ასევე ყორღანულ ველებზე და უშუალოდ ყორღანებზე მდგარი მენჰირები თემის/გვარის სამლოცველოებს წარმოადგენდნენ. რთული მეგალითური კომპლექსები (შაორი, აბული, გოგჩიანთლელე) კი დიდი ცერემონიალური ცენტრები იყო.

200. Кухтин Б. 1948 стр. 27-29.

201. Элиаде М. 2000, стр. 113.

სურ. 104. მესხეთი. გოგიჩანთელე. კომპლექსის ხედი. დეტალი.

მეგალითური სამლოცველოების დათარიღება ჭირს, რადგან არქეოლოგიური გათხრები პრაქტიკულად არ ჩატარებულა. კვლევის დღევანდელ ეტაპზე შეიძლება ითქვას, მეგალითური სამლოცველოები სამხრეთ კავკასიაში მტკვარ-არაქსის ეპოქიდან ფუნქციონირებს. ამის დასტურია საქართველოს მეზობლად, სომხეთში, ერმიადინის მახლობლად გათხრილი ადრე ბრინჯაოს ხანის ძველი მოხრახლური. ამ ნამოსახლარის ცენტრში არქეოლოგებმა გათხარეს ქვით ნაგები „ციკლოპური“ ნაგებობა. ის შედგებოდა 4-6 მ სიმაღლის და 8 მ სიგრძის პლატფორმისა, თუ კომპლექსიდან და მასზე აღმართული 4.0 მ სიმაღლის „ობელისკისაგან“ ეს ნაგებობა ძვ.წ. IV-III ათასწლეულების მიჯნით დათარიღდება. მეცნიერთა აზრით, მონუმენტური საკულტო ნაგებობა წარმოადგენდა სარიტუალო ცენტრს არა მხოლოდ ერთი ნამოსახლარის მოსახლეთათვის, არამედ მეზობელი თემებისათვის. მოხრახლურს დომინანტური პოზიცია ეკავა მტკვარ-არაქსის კულტურის სხვა ნამოსახლარებს შორის, რომლებიც მდ. ყაზახის ნაპირებზე იყვნენ განლაგებულნი (აღბლური, შრეშ-ბლური, კახკუნკი და სხვა). შესაძლოა, ის აკონტროლებდა პოლიტიკური, იდეოლოგიური და სამხედრო თვალსაზრისით ახლომდებარე ნამოსახლარებს.²⁰²

202. Areshian G. 2005. pp. 71-88.

სურ. 105. შესხეთი. გოგირაანთლელე. წრიული გეგმარების სახლი. დეტალი.

საქართველოს საზღვართან, სომხეთის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, მეც სეპასარის მთის (სიმაღლე 2081 მ) თხემზე აღმოჩნდა ძალზე საყურადღებო, ქვით ნაგები საკულტო კომპლექსი. მეც სეპასარის მთის დასავლეთ ფერდობზე 1.5 მ სიმაღლის მენჰირი დგას. მართკუთხა ფორმის (5.5 X 4.7 მ) ნაგებობის დასავლეთ ნაწილში განთავსებულია შავპირ-ალა ჭურჭლისგან გაკეთებული კერა. კარის მოპირდაპირე მხარეს, შვიდი ქვისგან შემდგარი წრის მეოთხედზე, დალაგებული კიდევ ერთი კერა დადასტურდა. ამ უკანასკნელთან შვიდი მგლის ჩონჩხი გამოვლინდა. ყველა თავის ქალა ქვედა ყბის გარეშე იყო. ყბები ცალკე ელაგა იატაკზე, სამლოცველოს სხვადასხვა კუთხეში. მტკვარ-არაქსის კულტურის ეპოქის სამლოცველო ძვ.წ. XXVIII-XXVI სს. თარიღდება.²⁰³

სამხრეთ კავკასიაში გამოვლენილი საკულტო ნაგებობები და სამლოცველოები გარკვეულ მსგავსებას იჩენენ გობელი-თეფეს (თურქეთი) უძველეს მეგალითურ სატაძრო კომპლექსთან, კომპლექსი წარმოადგენს წრიული ფორმის ნაგებობას და ძვ.წ. IX ათასწლეულით თარიღდება. არქეოლოგიური გამოკვლევებით დადასტურდა, რომ სატაძრო კომპლექსის მშენებლობა დაიწყო მეზოლითში და გრძელდებოდა რამდენიმე ათასი წელი. არქეოლოგიური კომპლექსი შედგება სამი ძირითადი ფენისგან, რომლებიც ძირითადად ნეოლითის ეპოქისაა. უძველეს ფენაში აღმოჩენილია მონოლითური, 3 მ სიმაღლის სვეტები, რომლებიც ერთმანეთთან დაკავშირებულია დაუმუშავებელი ქვებით ნაგები კედლებით და ქმნიან მომრგვალებული, ან ოვალური გეგმის ნაგებობებს. მსგავსი სვეტები ნაგებობის ცენტრშიც არის დადასტურებული. ტაძარში ტახტების და მელიების ქანდაკებებია ნაპოვნი. სულ აღმოჩენილია ოთხი ამგვარი ნაგებობა, 10-30 მ დიამეტრის. შემდეგ ფენაში ნაპოვნი სვეტები შემკულია ცხოველების და აბსტრაქტული გამოსახულებებით. გავრცელებულია ლათინური T-ს ფორმის სვეტები, რომლებზეც გამოსახულია ადამიანის ხელები. ტაძრის მშენებლობა დაიწყო მონადირე-შემგროვებლებმა, ხოლო დაასრულეს ადრეულმა მიწათმოქმედებმა²⁰⁴.

ნეოლითის ეპოქაში დაიწყო მეგალითური ტაძრების მშენებლობა მალტის არქიპელაგზე. ხმელთაშუა ზღვის ცენტრში მდებარე ამ არქიპელაგის კუნძულებზე განლაგებულია უძველესი მეგალითური ტაძრები, სულ 22 სამლოცველო, რომლებიც ძვ.წ. IV-III ათასწლეულებში იყო აგებული. შედარებით კარგადაა შემონახული ოთხი ტაძარი: ჯანტია, პაგარ ქიმი, მნაიდრა და პალ ტარშიენი. მათ შორის უძველესია ჯანტია, რაც ითარგმნება როგორც გოლიათის კოშკი. ჯანტიის კომპლექსი ორი სამლოცველოსგან შედგება. დიდი სამლოცველოს წინ მომრგვალებული ღია მოედანია, სადაც ვერტიკალურად დგას ნახვრეტიანი ქვები. შესასვლელთან დგას ორი დიდი ვერტიკალური ქვა — ორთოსტატი. ჯანტიას შემორჩენილი აქვს გალავანი, რომლის ზოგიერთი ქვის სიმაღლე 5.5 მ-ს, ხოლო წონა — 50 ტონას აღწევს. პაგარ ქიმი შედარებით დიდი სატაძრო კომპლექსია, რაც აიხსნება იმით, რომ დროის განმავლობაში ის არაერთხელ გაფართოვდა და დაემატა სხვადასხვა ნაგებობა. პალ ტარშიენი შედარებით ცუდადაა შემონახული. ის შედგება სამი

203. Еганян Л. 2002, стр. 272-290.

204. Schmidt K. 2006.

სამლოცველოსგან. მესამე ტაძრის აფსიდაში შემონახულია ქალღმერთის უზარმაზარი ქანდაკების ქვედა ნაწილი. მეცნიერთა გამოკვლევით, ქანდაკების სიმაღლე 2.7 მ-ს აღწევდა. მის გვერდით აღმართულია ქვის საკურთხეველი, შემკული შესანიშნავი სპირალური ორნამენტით²⁰⁵.

სურ. 106. მესხეთი. გოგიჩანთელე. წრიული გეგმარების სახლი. დეტალი.

საქართველოს მეგალითური სამლოცველოების კვლევა საწყის ეტაპზეა. მრავალი საკითხი ბურუსითაა მოცული. საქართველოსა და კავკასიის უძველესი საზოგადოების იდუმალი სულიერი კულტურა, კულტი, რიტუალი და მათთან დაკავშირებული მატერიალური ძეგლები, დღემდე ისტორიის „თეთრი ლაქად“ რჩება. გაქვეყნებული ქალაქები ელიან არქეოლოგების ნიჩაბს.

205. Trump D.H. 1972, pp. 19-20; Korn W. 2005, pp. 90-98.

§ 4. მეგალითური არქიტექტურული კომპლექსები

მეგალითურ არქიტექტურულ კომპლექსებში ვაერთიანებთ თავდაცვით და საცხოვრებელ ნაგებობებს. ამ ჯგუფის ძეგლები ორად იყოფა: 1. „ციკლოპური“ ციხე-სიმაგრეები და ნამოსახლარები; 2. დარნები, რომლებსაც ორმაგი - თავდაცვითი და საცხოვრებელი ფუნქცია გააჩნდათ.

„ციკლოპური“ ციხე-სიმაგრეები და ნამოსახლარები. ციკლოპურ ნამოსახლარებში ჩვენ ვგულისხმობთ ისეთ უძველეს დასახლებებს, რომელთაც დიდი ზომის დაუმუშავებელი ქვით ნაგები გალავანი აკრავთ. ციკლოპურ სიმაგრებს, დასახლებათა თავდაცვით კედლებთან ერთად, მივაკუთვნებთ ყველა იმ ნაგებობას, რომლებიც აგებულია ასეთივე ტექნიკით და თავდაცვითი ფუნქცია გააჩნია. ამდენად, „ციკლოპურ“ ნამოსახლარს ან სიმაგრეს ვუწოდებთ მხოლოდ იმ ძეგლს, რომელსაც მშრალი წყობით ნაგები თავდაცვითი კედლები გააჩნია.

ტერმინი „ციკლოპური“ სრულად ვერ ასახავს ამ ნამოსახლარებისა და სიმაგრეების ყველა თავისებურებას, ამიტომ, იგი პირობითია. „ციკლოპურ“ ნამოსახლარს ჩვენც პირობითად ვუწოდებთ დიდი ზომის დაუმუშავებელი ან ოდნავ დამუშავებული ქვებით მშრალი წყობით ნაგებ პრეისტორიული ხანის კომპლექსებს. „ციკლოპური“ ნაგებობები მეგალითური მშენებლობის ერთ-ერთი ფორმაა.²⁰⁶ „ციკლოპური“ ნამოსახლარებისა და სიმაგრეების ძირითადი დამახასიათებელი ნიშანია როგორც საცხოვრებელი, ისე დასახლებათა სასიმაგრეო კედლების ან ცალკე მდგომი სიმაგრეების დიდი ზომის დაუმუშავებელი ქვებით შენება. დაუმუშავებელი ქვებით, უღუღაბოდ შენება სამხრეთ კავკასიაში ძვ.წ. III ათასწლეულიდანაა გავრცელებული, თუმცა ამ ეპოქის დასახლებებს „ციკლოპური“ წყობით ნაგები თავდაცვითი კედლები არ გააჩნია. ძვ.წ. I ათასწლეულის შუა ხანების შემდეგ მშენებლობის ეს ტექნიკა თითქმის აღარ გვხვდება. ქვა გამოიყენება მხოლოდ ნაგებობათა კედლის საფუძვლის გასამართად, რომელზეც ზემოდან ალიზის აგურია დაწყობილი. ამავე დროს წინა პლანზე გამოდის ხის არქიტექტურა. ხე გამოიყენება როგორც კედლის არმირებისათვის, ისე პერანგული წყობისათვის. შემავსებლად გამოყენებულია წვრილი ქვა და ალიზის მასა. ამავე დროს ფართოდ გამოიყენება დამუშავებული ქვები, ე.წ. კვადრები. შუა საუკუნეებში, სამხრეთ კავკასიის მთელ რიგ რეგიონებში სოფლებს და მსხვილ დასახლებებსაც ახასიათებთ მშრალი წყობა, მაგრამ არ გააჩნიათ მშრალი წყობით ნაგები სიმაგრეები ან სასიმაგრეო სისტემები, რის გამოც ამ ეპოქის მშრალი წყობით ამოყვანილ კედლებს ჩვენ „ციკლოპურ“ ძეგლებში არ ვაერთიანებთ.

სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე ბრინჯაოს ხანის (ძვ.წ. III-I ათასწლ.) არქიტექტურა სამი ძირითადი ტიპითაა წარმოდგენილი: ძელური, თიხის და ქვის. ქვით ნაგებ ძეგლებს შორის განსაკუთრებული ადგილი „ციკლოპურ“ არქიტექტურას უკავია. ნაგებობების მონუმენტურობა და ნამოსახლართა დიდი მასშტაბები აშკარად გამოარჩევს მათ სამხრეთ კავკასიის სხვა ძეგლებისაგან. „ციკლოპური“ ნაგებობები ფართოდ იყო გავრცელებულ-

206. Mohen J.-P. 1989, p. 295; Reden S. von. 1989.

ლი ხმელთაშუაზღვისპირეთში (ნურაგა, ნავეტა, ტალაოტი, ტორე). ამ ტიპის ნაგებობები ხშირია სამხრეთ ამერიკის უძველეს ცივილიზაციებში.²⁰⁷ საბერძნეთში „ციკლოპური“ წყობით ნაგები სიმაგრეები ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში ჩნდება. მათი უმრავლესობა განლაგებული იყო იმ ადგილებში, სადაც გვიანდელი ბერძნული ტრადიცია ათავსებდა იმ სამეფოების ცენტრებს, რომელთა დაარსებაც წინ უსწრებდა ტროას ომს (პილოსი, მიკენი, ტირინთოსი, ათენი, თებე, იოლკოსი და სხვ.).

საქართველოს „ციკლოპური“ ნაგებობები განსხვავდება ხმელთაშუაზღვისპირეთის უძველესი ცივილიზაციებისათვის დამახასიათებელი მეგალითური ნაგებობებისაგან, რომლებისათვისაც უფრო დიდი ქვებით მშენებლობაა დამახასიათებელი, ვიდრე სამხრეთ კავკასიის ამ ტიპის ნაგებობებისათვის.

„ციკლოპური“ ნამოსახლარებისა და სიმაგრეების კვლევის ისტორია. საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული „ციკლოპური“ ნამოსახლარების პირველი მონოგრაფიული კვლევა 1938 წელს გამოქვეყნდა.²⁰⁸ „ციკლოპური“ ნამოსახლარების არქეოლოგიური შესწავლა 1936 განხორციელდა,²⁰⁹ როდესაც ბეშთაშენის „ციკლოპურ“ სიმაგრეზე მტკვარ-არაქსელის, გვიან ბრინჯაოს ხანის და შუა საუკუნეების ფენები დადასტურდა. ამ მონაცემების საფუძველზე „ციკლოპური“ ნამოსახლარების ქვედა თარიღად ძვ.წ. III ათასწლეული განისაზღვრა. საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული „ციკლოპური“ ძეგლების შესწავლას არასისტემატური ხასიათი ჰქონდა და დიდი ხარვეზებით მიმდინარეობდა.²¹⁰

საქართველოს მეზობელი ქვეყნებიდან „ციკლოპური“ ნამოსახლარები და სიმაგრეები გავრცელებულია სომხეთში,²¹¹ აზერბაიჯანში²¹² და თურქეთში.²¹³

„ციკლოპური“ ნამოსახლარების და სიმაგრეების თარიღის და რაობის შესახებ აზრთა სხვადასხვაობაა. მეცნიერთა ნაწილი მათ წარმოშობას ძვ.წ. III ათასწლეულიდან ვარაუდობს.²¹⁴ ამ ეპოქის ფენები თრიალეთში ბეშქენაშენის და თეზის „ციკლოპურ“ ნამოსახლარებზეც გამოვლინდა.²¹⁵

საქართველოს ტერიტორიაზე XX საუკუნის 30-40-იან წლებში მცირე მასშტაბის სამუშაოები ჩატარდა ბეშთაშენის, ავრანლოს, ნარდევანის და სანთის „ციკლოპურ“ სიმაგრეებსა და ნამოსახლარებზე. 1990 წელს ციკლოპური სიმაგრეების არქეოლოგიური შესწავლა განაახლა თრიალეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, რომელმაც სოფ. ბეშთაშენთან, ელი-ბაბას მთაზე საბეჭდავის ნამოსახლარის გათხრა დაიწყო. მომდევნო

207. Mohen J.-P. 1989, p. 295; Reden S. von. 1989; Брей У., Трамп Д. 1990, стр. 278.

208. მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1938.

209. Кухтин Б. 1941; Кухтин Б. 1948; Кухтин Б. 1949.

210. მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1938; ციციშვილი ი. 1998; Цицишвили И. 1955; Джанберидзе Н., Цицишвили И. 1976.

211. Аджян А., Гюзалин Л., Пиотровский Б. 1932; Пиотровский Б., Гюзалин Л. 1933; Пиотровский Б. 1949; Кушнарева К. 1960; Мартиросян А. 1964, p. 23; Ханзаян Э. 1969; Микаелян Г. 1968; Чилингарян С. 1968; Есян С. 1976.

212. Мещанинов И. 1932; Джафаров И. 1956; Алиев В. 1983; Ахундов Д. 1986.

213. Koroğlu K. 2005, pp. 99-106; Topaloğlu Y. 2006.

214. Ханзаян Э. 1969, стр. 23; Есян С. 1976 стр. 7-18.

215. Кухтин Б. 1941, стр. 108, 115-117; მანშაველი ნ. ნარიანიშვილი გ. 1996.

ნლებში, სამუშაოები ჩატარდა ბეშთაშენის, ენოლეს, სანთის და ავრანლოს ციკლოპურ ნამოსახლარებზე. თრიალეთის „ციკლოპურ“ ნამოსახლარებზე ჩატარებული სამუშაოების საფუძველზე შეიძლება ითქვას, რომ დასახლებათა თავდაცვითი კედლით შემოზღუდვა ძვ.წ. XVI ს-ში იწყება (ბეშქენაშენი). ძვ.წ. XIII-VII საუკუნეებში კი „ციკლოპური“ სასიმაგრო კედლებით დაცული ნამოსახლარები (საბეჭდავი, ენოლე, ცრიცი, ბარეთი, ახალდაბა, ლოშო და სხვ.) გაბატონებულ მდგომარეობას იკავებენ. ამავე ეპოქას მიეკუთვნება ცალკე მდგომი სიმაგრეებიც.²¹⁶

„ციკლოპური“ ნამოსახლარების და სიმაგრეების ტიპოლოგიისათვის. აღსანიშნავია, რომ „ციკლოპური“ ნამოსახლარები და სიმაგრეები ძირითადად ძნელად მისასვლელ ადგილებში - ბორცვებზე, კლდეებზე, კონცხებზეა აგებული და მათი პერიმეტრი ადგილმდებარეობის კონფიგურაციას ემთხვევა. მშენებლები კარგად იყენებდნენ ბუნებრივად გამაგრებულ ადგილებს. იშვიათი გამონაკლისის გარდა, თავდაცვით სისტემებს და მარტივ სიმაგრეებს კოშკები არ გააჩნიათ.

საქართველოში დღეისათვის ცნობილი „ციკლოპური“ ძეგლების შესწავლის შედეგების მიხედვით (გეგმარება, დასახლების ხასიათი) შეიძლება ითქვას, რომ ისინი ოთხი ძირითადი ტიპითაა წარმოდგენილი:

1. „ციკლოპური“ ნამოსახლარები, რომლებიც გამართულია მდინარეთა ხერხეისში და არა აქვთ მთლიანი ზღუდე. მათ ორი მხრიდან იცავს მდინარისპირა მაღალი და ციცაბო ფლატეები, ღია ნაწილი კი გამაგრებულია მძლავრი კედლითა და ღრმა თხრილით (ბეშქენაშენი-ბეშთაშენი). შეიძლება ამ ტიპის იყო დაშაპის ნამოსახლარიც.

2. ნამოსახლარები, სადაც დასტურდება ციტადელი და მის გარეთ არსებული, თავდაცვის სისტემას მოკლებული, დასახლება (საბეჭდავი, ენოლე, უწყლო, ბარეთი ახალდაბა, თეზი, ლოშო).

3. ცალკე მდგომი სიმაგრეები, რომელთა შიგნით საცხოვრებელი თუ სამეურნეო ნაგებობებია და მათ გარშემო დასახლება არ შეინიშნება (ცრიცი, ზემო ბეშქენაშენი).

4. ცალკე მდგომი სიმაგრეები, სადაც, არც ციტადელის შიგნით და არც გარეთ, ნაგებობების კვალი არ შეინიშნება (კოხაჯი, ჩხიკვათა, ხეღერმა).

სამხრეთ კავკასიის „ციკლოპური“ ძეგლების უმრავლესობა არქეოლოგიურად არ არის შესწავლილი, ამდენად, გათხრების შედეგებმა შეიძლება სრულიად სხვაგვარად წარმოაჩინოს მათი ტიპოლოგია.

საქართველოს ისტორიული მხარეებიდან ყველაზე უკეთაა შესწავლილი თრიალეთის „ციკლოპური“ სიმაგრეები და ნამოსახლარები. არქეოლოგიური გათხრებიც პრაქტიკულად ამ რეგიონშია ჩატარებული, ამიტომ, ციკლოპური ძეგლების ტიპოლოგიურ დახასიათებას, ძირითადად, ამ რეგიონში არსებული ძეგლების მიხედვით წარმოვადგენთ.

216. შანშაშვილი ნ. ნარიმანიშვილი გ. 1996; ნარიმანიშვილი გ., მახარაძე ზ. და სხვ. 1996; ნარიმანიშვილი გ., შანშაშვილი ნ. 1997; შანშაშვილი ნ. ნარიმანიშვილი გ. 1998; Ханшадян Э. 1969; Есаян С. 1976; Нариманишвили Г., Шаншашвили Н. 2000; Narimanishvili G., Shanshashvili N. 1997; Narimanishvili G., Schanshashvili N. 2003; Narimanishvili G., Shanshashvili N. 2001a.

პირველი ტიპის „ციკლოპური“ ნამოსახლარები და ციხე-სიმაგრეები.

ბეშქენაშენი. „ციკლოპური“ ნამოსახლარი მდებარეობს თრიალეთში (სურ. 2), ნალკის მუნიციპალიტეტის²¹⁷, სოფ. ბეშთაშენის ჩრდილო-დასავლეთით 0,2 კმ-ის დაცილებით, მდ. ბეშქენაშენის ხევისა და მდ. ბარეთის ხერთვისში (სურ. 107) არსებულ კონცხზე (ზღვის დონიდან 1550 მ).

სურ. 107. თრიალეთი. ბეშთაშენი. „ციკლოპური“ ნამოსახლარი. საერთო ხედი.

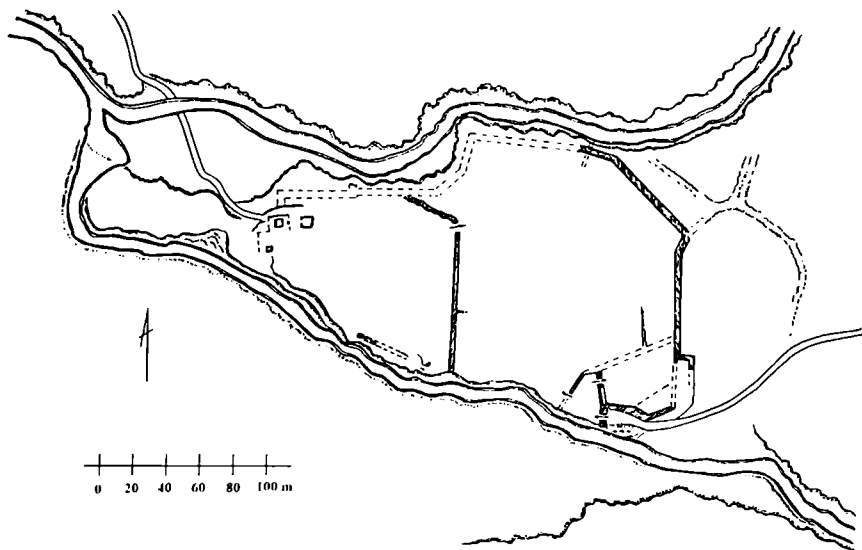
დასახლება გაშენებული ყოფილა 4 პა ფართობზე. ხერთვისის ყელი გადაკეტილია „ციკლოპური“ ნაშენების კედლით და ხელოვნური თხრილით. კულტურული ფენები არ იფარგლება ზოლოდ ხერთვისის ტერიტორიით. უმუალოდ მდინარეების ნაპირების გაშემოშენებაში და ნამოსახლარის გარშემო მიცელებულია ძველი ქვის ხანის, მეზოლითის, ბრინჯაოს ხანის მხედრის ეტაპის, ანტიკური და შუა საუკუნეთა ნამოსახლარები და სამაროვნები. სხვადასხვა ეპოქის არქეოლოგიური ძეგლები დაახლ. 20 პა ფართობზე ვრცელდება (სურ. 108).

ნამოსახლარზე პირველი არქეოლოგიური გათხრები ბ.კუფტინმა 1939 წელს ჩაატარა, სადაც შუასაუკუნეების, ანტიკური, გვიანი, შუა და ადრე ბრინჯაოს ეპოქების ნამოსახლარები და სამაროვნები გაითხარა.²¹⁸ ძველი მნიშვნელოვნადაა დაზიანებული 30-იანი წლების შემდეგ ბ. კუფტინის მიერ შედგენილ გეგმაზე დატანილი კედლები დღეს აღარ შეიმჩნევა).

217 თანამედროვე ადმინისტრაციული ერთეული ისტორიულ თრიალეთში.

218. Куптин Б. 1941, стр. 41-50, 106-118.

ნამოსახლარზე სამუშაოები 1991 წელს განახლდა. გათხრების მიზანი იყო ნამოსახლარი ფენებისა და „ციკლოპური“ ზღუდის ურთიერთმიმართების გარკვევა.²¹⁹ გათხარა გვიანი ბრინჯაოს ხანის სახლები და თავდაცვითი კედლის ერთი მონაკვეთი. ბეშქენაშენის თავდაცვითი კედელი ძლიერაა დაზიანებული. ჩატარებული გათხრების მიხედვით შეიძლება ითუქვას, რომ თავდაცვითი კედლის სიგანე 3.0-4.2 მ-ს შორის მერყეობს. თავდაცვითი კედლის ჩრდილოეთით ღრმა თხრილი ყოფილა, რომელიც მდ. ბარეთის ნაპირიდან მდ. ბეშქენაშენის ხევის ნაპირამდე გაჭრილი. თხრილის სიღრმე 3.0 მ მაინც უნდა ყოფილიყო. თავდაცვითი სისტემას აძლიერებდა თხრილის ჩრდილოეთით არსებულ შემალლებაზე გამართული კედელი, რომელიც დღეს აღარ არსებობს.²²⁰ მიუხედავად მცირე მონაცემებისა, ვფიქრობთ, რომ თავდაცვითი თხრილი ადრებრინჯაოს ხანაშია გაჭრილი, ხოლო „ციკლოპური“ კედელი ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში აიგო და ძვ.წ. I ათასწლეულის შუა ხანებამდე ფუნქციონირებდა.

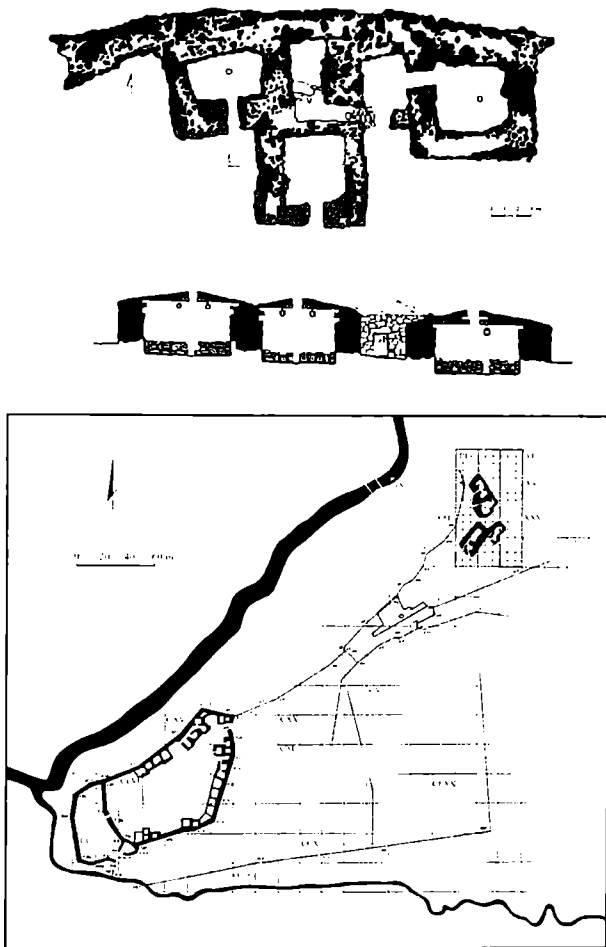
სურ. 108. თრიალეთი. ბეშთაშენი. „ციკლოპური“ ნამოსახლარი. გეგმა (შემდგენელი ვ. ნილოსანი).

მეორე ტიპის „ციკლოპური“ ნამოსახლარები და ციხე-სიმაგრეები.

საბეჭდავი. „ციკლოპური“ ნამოსახლარი მდებარეობს ნალკის მუნიციპალიტეტის სოფ. ბეშთაშენის ჩრდილო-აღმოსავლეთით 2 კმ-ის დაცილებით, მდ. ბეშქენაშენის ხევის მარცხენა ნაპირზე, მთა ელი-ბაბას (ზღვის დონიდან 1674 მ) თხემზე და ფერდობებზე.

219. ნარიშკინიშვილი გ., მახარაძე ზ. და სხვ. 2004, გვ. 26, ტაბ. CCXI-CCXII.

220. Кудтин Б. 1941, стр. 109, 108.

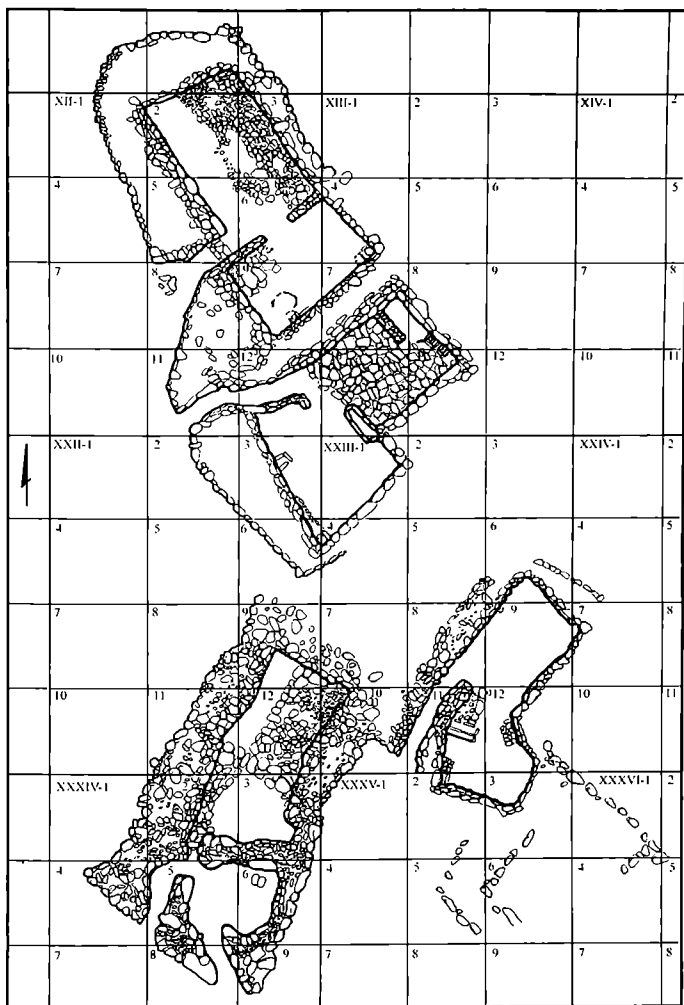
სურ. 109. თრიალეთი. საბეჭდავი. „ციკლოპური“ ნამოსახლარი. ქვედა სიმაგრის და სახლების გეგმა.

სამხრეთიდან მშრალი ხევი საზღვრავს. მთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარეობს XII-XVIII საუკუნეების ნასოფლარი საბეჭდავი. „ციკლოპური“ სიმაგრე და ნამოსახლარი მთის თხემზე და დასავლეთ კალთაზეა განფენილი. ნამოსახლარი წარმოადგენს კომპლექსს (სურ. 114), რომელიც სასიმაგრო სისტემების (ზედა და ქვედა სიმაგრეები), მათ შიგნით და გარეთ არსებული უბნებისაგან შედგება.

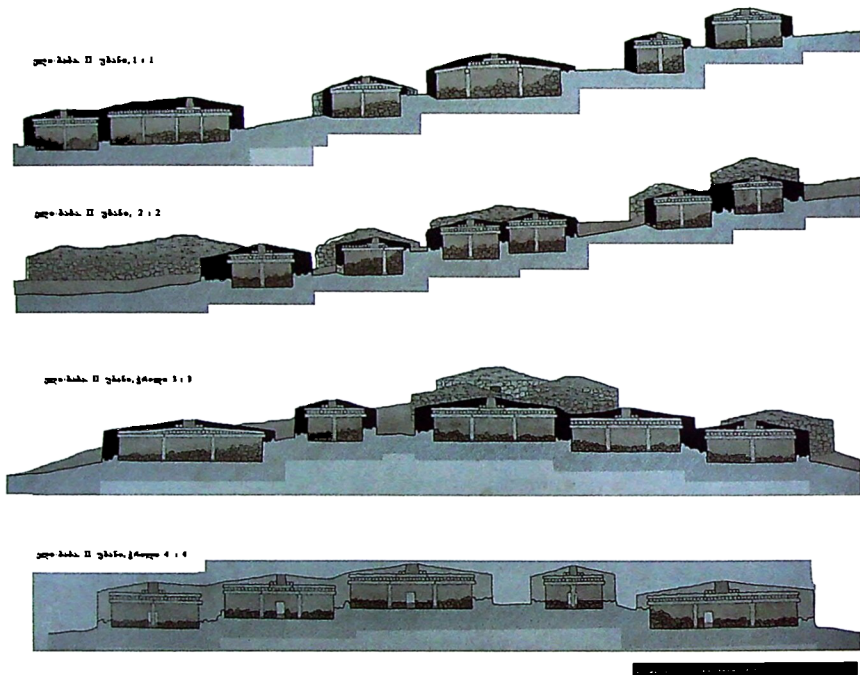
სურ. 110. თრიალეთი. საბუქდავი. „ციკლოპური“ ნამოსახლარი. ბაზალტის ქვებით განწყობილი „ხეივანი“.

ქვედა სიმაგრის სიგრძე 162 მ-ია, სიგანე 90 მ. (სურ. 109). გალავნის კედლები ნაგებია ბაზალტის დიდი დაუმუშავებელი ლოდებით უდულაბოდ. კედლების სისქე 3-4 მ-ს აღწევს. გალავნის მთელ პერიმეტრზე მიდგმულია სხვადასხვა ზომის 30-მდე საცხოვრებელი სახლი, რომელთა შორის დატოვებულია გასასვლელები და ქუჩები. სიმაგრის ცენტრალური ნაწილი ნაგებობებისაგან თავისუფალი ჩანს.

სურ. 111. თრიალეთი, საბუქდავის „ციკლოპური“ ნამოსახლარი. მეორე უბანი. გეგმა.

ქვედა სიმაგრე ორი ნაწილისაგან შედგება და ორი შესასვლელი აქვს. დასავლეთი ნაწილი პატარაა და როგორც ჩანს დაუსახლებელი იყო. ქვედა სიმაგრის (I უბანი) ტერიტორიაზე 1990-92 წლებში გაითხარა ცხრა სახლი (№№ 1-5, 26, 27, 28, 29). ყველა მათგანი მიშენებულია სიმაგრის კედელზე (სურ. 109). ნაგებია დაუმუშავებელი ქვებით. კედლების შემორჩენილი სიმაღლე 0.6-1.8 მ უდრის. იატაკი უმეტეს შემთხვევაში თიხატყეპნილია (სახლი № 1, 4, 26, 27, 28, 29). №5 სახლის იატაკს მოსწორებული ბაზალტის დედაქანი წარმოადგენს. №№ 2, 26, 28 სახლებში დადასტურდა კერები. ისინი წარმოადგენენ თიხისაგან გამოძერწილ სტაციონარულ კერებს, რომელთა დიამეტრი 0.3-0.4 მ-ია. ქვედა სიმაგრის აღმოსავლეთით, მთის ფერდობზე და წვერზე განლაგებულია ცალკეული საცხოვრებელი უბნები, სასიმაგრო სისტემები (II და III უბნები) და გალავნით შემოზღუდული საკულტო მოედანი (სურ. 115).

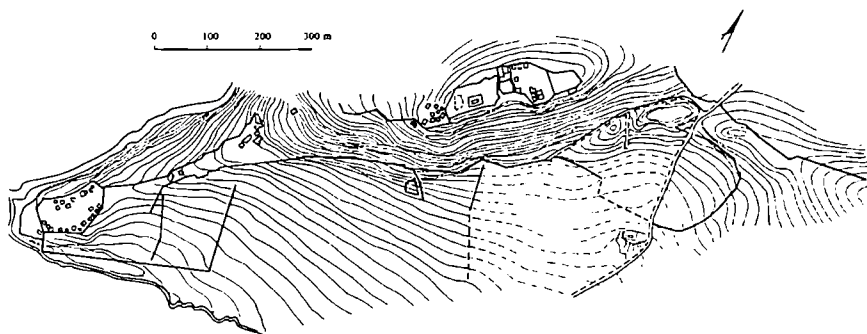
სურ. 112. თრიალეთი. საბეჭდავის „ციკლოპური“ ნამოსახლარი. მეორე უბანი. ჭრილი (რეკონსტრუქცია. შ. მელიქიძე, გ. ნარიშკინიშვილი).

საცხოვრებელ უბნებში გამოვლენილი სახლები თავისი გეგმარებით განსხვავდებიან სიმაგრის შიგნით გათხრილი სახლებისაგან. თუ სიმაგრეში გათხრილი სახლები მცირე ზომისაა და ძირითადად ერთი ოთახისაგან შედგება, კვარტლებში უმეტესად ორსართავიანი, დიდი ზომის სახლებია (სურ. 136).

სახლები ნახევრად მიწურებს წარმოადგენდნენ და როგორც ჩანს, ბანური გადახურვა ჰქონდათ (სურ. 112, 113). საბეჭდავის ციკლოპური სიმაგრე და ნამოსახლარი ძე.წ. XIII — VI სს ფუნქციონირებდა.²²¹

სურ. 113. თრიალეთი. საბეჭდავის „ციკლოპური“ ნამოსახლარი. მეორე უბანი. №1 სახლი (რეკონსტრუქცია. ი. ესვანჯია და გ. ნარიშანიშვილი).

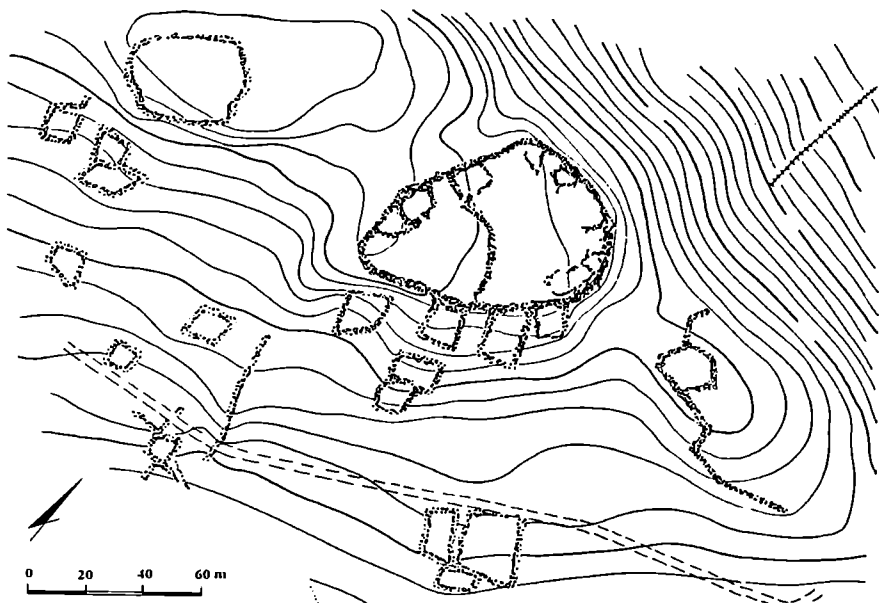
სურ. 114. თრიალეთი. საბეჭდავი „ციკლოპური“ ნამოსახლარი. გენგეგმა (შეადგინეს ე. მასხარაშვილმა, შ. მელიქიძემ და გ. ნარიშანიშვილმა).

²²¹ ნარიშანიშვილი გ., მასხარაძე ზ. და სხვ. 2004; Narimanishvili, Schanschaschvili 2001; Нариманишвили Г., Шоншашвили Н. 2018, стр. 97-78.

სურ. 115. თრიალეთი. საბეჭდავის „ციკლოპური“ ნამოსახლარი
(რეკონსტრუქცია გ. ტატიშვილის და გ. ნარიშკინიშვილის).

კნოლე. მდებარეობს ნალკის მუნიციპალიტეტის სოფ. ბეშთაშენის ჩრდილო-აღმოსავლეთით 1.5 კმ-ის დაცილებით, „საბეჭდავის“ ნამოსახლარის სამხრეთით 500 მ-ის დაცილებით, უსახელო მთის თხემზე, ზღვის დონიდან 1601 მ სიმაღლეზე. კნოლეს „ციკლოპური“ ნამოსახლარი შედგება სიმაგრისა და მის გარშემო არსებული ნამოსახლარისაგან (სურ. 116).

სურ. 116. თრიალეთი. კნოლე. „ციკლოპური“ ნამოსახლარი. გეგმა შეადგინეს ა. თევზაძემ, შ. მელიქიძემ და გ. ნარიმანიშვილმა.

სამხრეთ-აღმოსავლეთით სამაროვანია გამართული. სიმაგრეს გეგმაში წაგრძელებული ოვალის ფორმა აქვს (დაახლ. 50.0×45.0 მ). კედლები, რომელთა სიგანე 1.2 - 2.0 მ-ია, ნაგებია დიდი ზომის დაუმუშავებელი ბაზალტის ქვებით. სიმაგრე გაყოფილია ორად. დამცავი კედლის თითქმის მთელ პერიმეტრზე მიდგმულია სახლები. გაითხარა ერთ-ერთი მათგანი (სურ. 117). მისი კედლები შედგენილია დიდი ზომის (2.0×1.0 მ) ცერზე დაყენებული ბაზალტის ლოდებით (სურ. 118). ნამოსახლარი გაშენებულია სიმაგრის სამხრეთით. სახლები განლაგებულია ცალკეულ ჯგუფებად, რომლებიც როგორც ჩანს, დამოუკიდებელ კომპლექსებს წარმოადგენენ. სამაროვანზე გაითხარა 19 სამარხი. სამარხები წარმოადგენენ ქვაყუთებს, რომელთაც შემოუყვებოდა 5-7 მ-ის დიამეტრის ქვანრეები (კრომლები). არქეოლოგიური მასალის მიხედვით ძეგლი ძვ.წ. VII-VI სს. თარიღდება.²²²

²²² ნარიმანიშვილი გ., მახარაძე ზ. და სხვ. 2004, ტაბ. CCIX; ნარიმანიშვილი გ., შანშაშვილი ნ. 2016, გვ. 224-262.

სურ. 117 თრიალეთი. კნოლე. № 1 სახლის კედლები.

სურ. 118. თრიალეთი. კნოლე. № 1 სახლის არქეოლოგიური გათხრები.

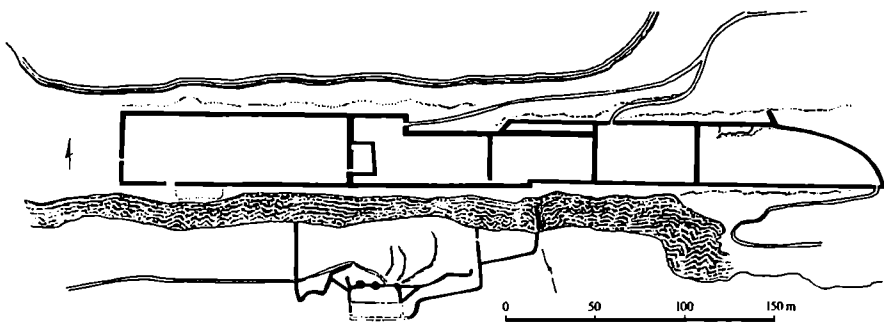
უწყლოს „ციკლოპური“ ნამოსახლარი მდებარეობს სოფ. სანთის (უწყლო) ჩრდილოე-
აღმართული მთის თხემზე (სურ. 119), ზღვის დონიდან 1739 მ სიმაღლეზე, ბუნე-
ბრივი ტბის პირას. მას რამდენიმე ათეული ჰა ფართობი უკავია (სურ. 120).

სურ. 119. თრიალეთი. სანთა /უწყლო. „ციკლოპური“ ნამოსახლარის საერთო ხედი სამხ-
რეთიდან.

ნაგებობები და დამცავი კედლები აშენებულია ბაზალტის დიდი ზომის დაუმუშავებელი ქვებით (სურ. 122). ნამოსახლარი ერთ-ერთი დიდი დასახლებაა, რომლის სიგრძე 1300 მ-ია, სიგანე 70-130 მ. ნამოსახლარი ალმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენაა წაგრძელებული და რამდენიმე უბნისაგან შედგება (სურ. 121), მათ შორის გამოკვეთილი ადგილი უკავია ერთიან ზღუდებში მოქცეულ ცენტრალურ დასახლებას (430 X 140 მ). სიმაგრის ალმოსავლეთით და დასავლეთით გაუმარგებელი უბნებია განთავსებული. სასიმაგრო სისტემა ცენტრალურ ნაწილში მძლავრი კედლითაა (სიგანე 3.5-4.0 მ) გადაკეტილი (სურ. 122), რომელშიც ვიწრო (1.4 მ სიგანის) კარია გაჭრილი. მისი სიგრძე 100 მ-მდეა, სიგანე 5-6 მ. შემორჩენილი მაქსიმალური სიმაღლე 2 მ-ს უდრის. კედელში კარიბჭა დატოვებული, რომლის ერთ მხარეს კიბეებიანი კოშკი ყოფილა აგებული. სიმაგრის ტერიტორიაზე კარგად ჩანს სახლების კონტურები. 1991 წელს გაითხარა ერთი სახლი. არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით ზედა სიმაგრე ძვ.წ. XIII-XII სს თარიღდება.

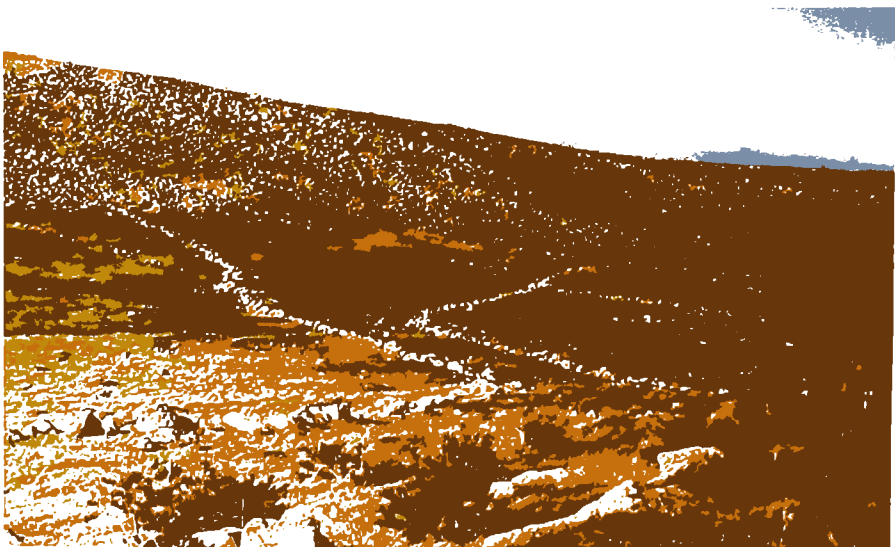
ნამოსახლარის ცენტრალური ნაწილის სამხრეთით, პირველივე ტერასაზე დგას დიდი ზომის ბაზალტის ქვების მშრალი წყობით ნაგები ციხე-სიმაგრე (სურ. 123), რომლის გეგმარება და მშენებლობის ტექნიკა განსხვავდება თხემზე მდებარე სიმაგრისაგან (სურ. 124). ქვედა სიმაგრე გეგმაში მართკუთხედის ფორმისაა, რომლის სამხრეთ კედელში სამი კოშკია გამართული. სიმაგრის სიგრძე 30 მ, სიგანე 14 მეტრია, კედლის სისქე 2.5-3.0 მ-ს უდრის. კოშკების დიამეტრი 9 მ-ია.²²³ ქვედა ციხეზე 1936 წელს მცირე სამუშაოები ჩატარდა. მოპოვებული კერამიკის დიდი ნაწილის კეცი ნაცრისფერია და კარგადაა გამომწვარი. ზედაპირი გაპრიალებულია. ზოგიერთი მათგანი ჭადრაკული ორნამენტითაა შემკული. კერამიკის მეორე ჯგუფის კეცი უხეშია და ობსიდიანის მინარევებს შეიცავს. ამ ფენაში მოპოვებული მასალა ზედა სიმაგრეზე, აგრეთვე სხვა „ციკლოპური“ ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი კერამიკის მსგავსია და ძვ.წ. XIII-XII სს მიეკუთვნება; ქვედა, მეოთხე ფენა ყველაზე მძლავრია. ამ ფენაში გამოვლინდა დიდი ქვებით ნაგები მძლავრი კედელი,²²⁴ რომელიც ძვ.წ. XV-XIV სს მიეკუთვნება.

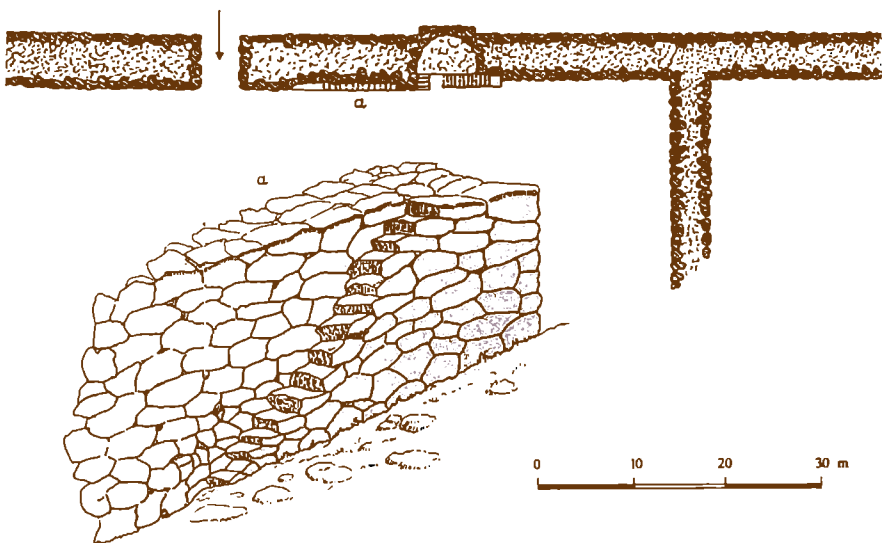
სურ. 120. თრიალეთი. სანთა. „ციკლოპური“ ნამოსახლარი. გეგმა (შემდგენელი ვ. ნილოსანი).

223. მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1938, გვ. 55, 56, ტაბ. X, XI, XIIა.

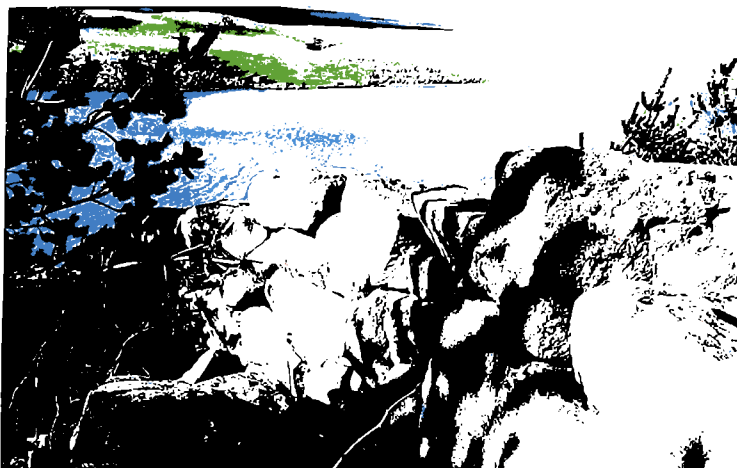
224. Куптин Б. 1936.

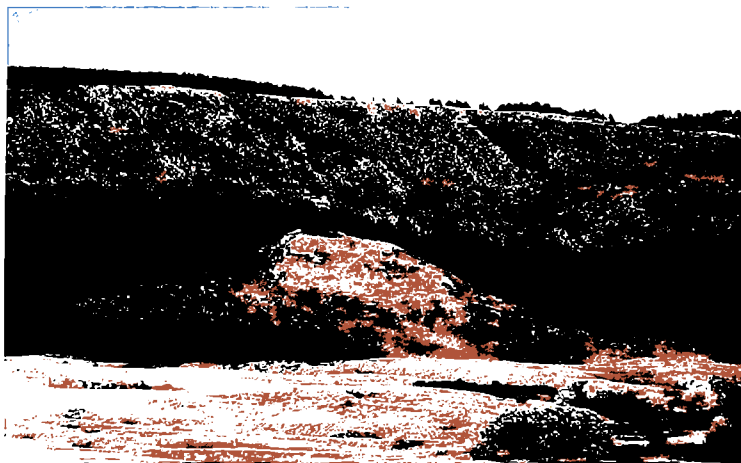
სურ. 121. თრიალეთი. სანთა /უწყლო. ნამოსახლართან მისასვლელი გზა. დეტალი.

სურ. 122. თრიალეთი. სანთა /უწყლო. სასიმაგრო კედელი და კარიბჭე. გეგმა შედგენილია ვ. წილოსანის მიერ.

სურ. 123. თრიალეთი, სანთა /უწყლო. დეტალი.

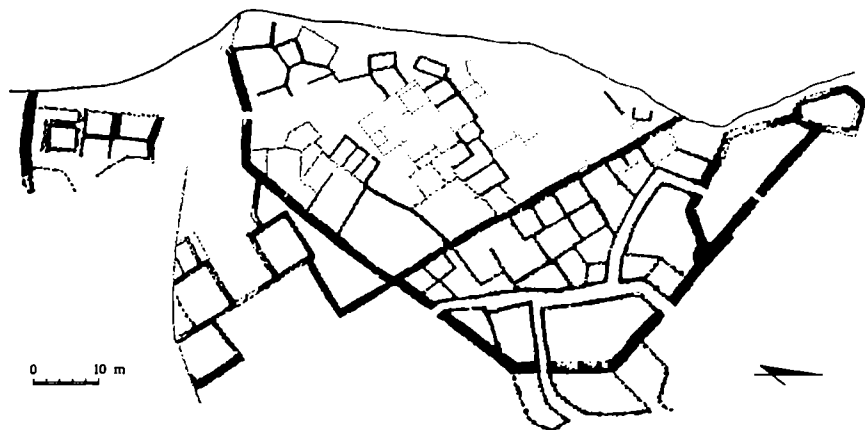
სურ. 124. თრიალეთი, სანთა /უწყლო. ქვედა ციხე-სიმაგრე. ხედი სამხრეთიდან.

ახალდაბას ნამოსახლარი სოფ. კარიაკის (ახალდაბა) ჩრდილოეთით აღმართული მთის თხემზე და სამხრეთ კალთაზე, მდ. ჩილ-ჩილის (გერიაკ-ჩაი) მარცხენა კლდოვანი ნაპირის თავზე, ზღვის დონიდან 1750 მ სიმაღლეზე მდებარეობს (სურ. 125). წარმოადგენს ცენტრალური გეგმარების ქალაქური ტიპის გამაგრებულ დასახლებას, 3.5-4 მ-ის სიგანის დიდი ქვებით მშრალად ნაგები გალავნით (სურ. 126), რომელშიც ოთხი კარიბჭე და ერთი მცირე კარია დატანებული. დიდი კარიბჭეები დასახლების ქუჩებს აბოლოებს, მათი სიგანე 4-5 მ-ს შორის მერყეობს.

სურ. 125. თრიალეთი. კარიაკი/ახალდაბა. „ციკლოპური“ ნამოსახლარი. დეტალი.

ძეგლზე გამოიყოფა დასახლება და ციტადელი (სურ. 126). შენობები ერთმანეთზე მჭიდროდაა მიდგმული, კედლები საზიაროა და მშრალი წყობით ნაგები. დასახლება სიმაგრის შიგნით მძლავრი კედლით ორ დამოუკიდებელ ნაწილადაა გაყოფილი. ციტადელიც ორადაა გაყოფილი. იგი კარიბჭით დასახლებასთანაა დაკავშირებული, აღმოსავლეთის კედელში კი, მცირე კარია გაჭრილი. ნაქალაქარის აღმოსავლეთით განსხვავებული ტიპის, შედარებით მეჩხერი, დასახლებაა, რომელიც სამხრეთიდან და აღმოსავლეთიდან ზღუდითაა დაცული. მშენებლობის ტექნიკა ამ შემთხვევაშიც მშრალი წყობითაა წარმოდგენილი.

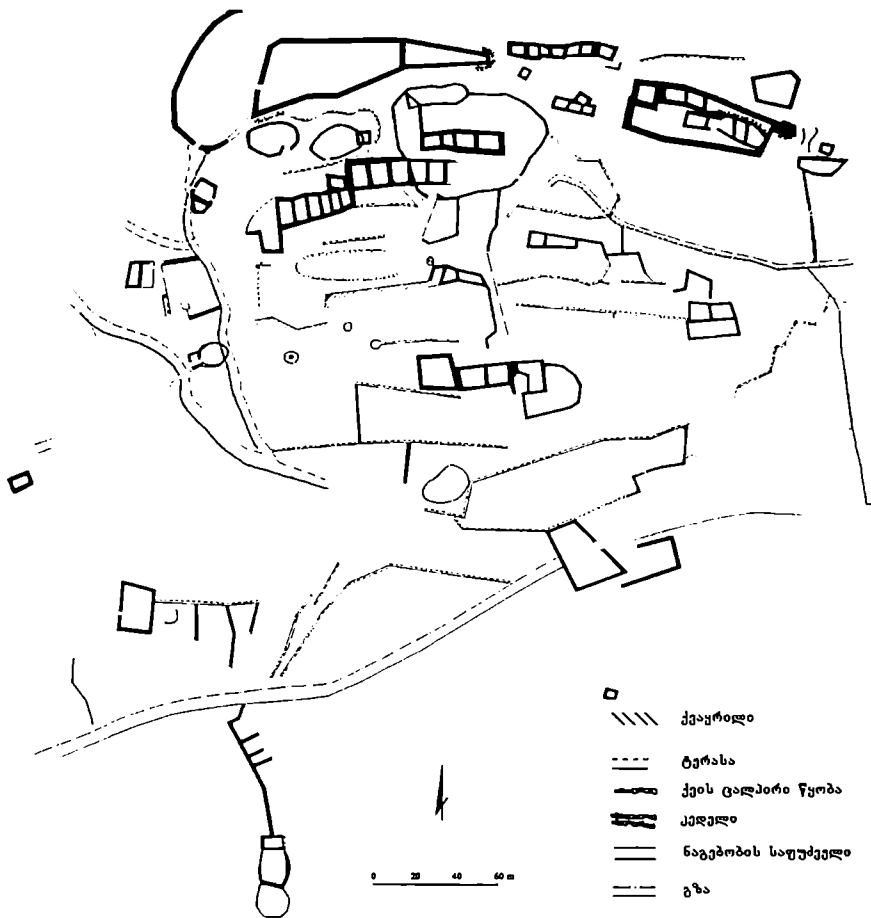
სურ. 126. თრიალეთი. კარიაკი / ახლდაბა. დასახლების გეგმა (შეადგინეს ა. თევზაძემ, შ. მელიქიძემ და გ. ნარიშკინიშვილმა) და სასიმაგრო კედლის ნაშთი.

ბარეთის ნამოსახლარი სოფ. ბარეთსა და ლივადს შორის აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ გაწოლილი ქედის თხემზე, სამხრეთ კალთაზე და მიმდებარე ვაკეზე ყოფილა გაშენებული (სურ. 127). თხემის მაქსიმალური სიმაღლე ზღვის დონიდან 1726.8 მ-ია, მინიმალური — 1675 მ. ნამოსახლარის სიგრძე 1100 მ-ს სიგანე 500 მ-ს უდრის. ძეგლი შეიცავს სხვადასხვა პერიოდის და სხვადასხვა ხასიათის „მეგალითურ“ ნაგებობებს (სურ. 128).

სურ. 127. თრიალეთი. ბარეთი. „ციკლოპური“ ნამოსახლარი. საერთო ხედი.

განსაკუთრებულ შთაბეჭდილებას ტოვებს თხემზე განლაგებული სამი, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი გალავნით შემოზღუდული უბანი. გალავნები ნაგებია ბაზალტის დიდი ლოდებით მშრალად. კედლების სისქე 3.0-2.2 მ-ს შორის მერყეობს.

სურ. 128. თრიალეთი. ბარეთი. ნამოსახლარი. გეგმა (შეადგინეს ა. თევზაძემ, შ. მელიქიძემ და გ. ნარიშკინიშვილმა).

გალავნის შიგნით უმეტეს შემთხვევაში გარკვევით ჩანს ბაზალტის ქვის მშრალი წყობით ამოყვანილი კედლების ნაშთები. სასიმაგრო სისტემის გარეთ მდებარე ნამოსახლარის ნაწილი განლაგებულია ხუთ ტერასად დაყოფილ სამხრეთ კალთაზე. ტერასები გამაგრებულია ბაზალტის ქვის კედლებით რომელთა სიგანე — 0.5-1.8 მ-ს შორის მერყეობს. ნამოსახლარის ცენტრალურ ნაწილში გამართულია დიდი ქვებით შედგენილი კრომლეხი, რომლის ცენტრში მენჯირი დგას. მის გვერდით კი დიდი მონოლითია, რომლის ზედაპირზეც სითხის მოსაკავებელი ღრმულია ამოკვეთილი.

თეზი. ძეგლი მდებარეობს სოფ. აერანლოს ჩრდილო-დასავლეთით, მდ. ქციის მარცხენა ნაპირზე, ზღვის დონიდან 1640 მ სიმაღლეზე (სურ. 129). სასიმაგრო კომპლექსი აგებულია მდინარის ტერასის ფრიალო ნაპირთან, რომლის მკვეთრად დაქანებული კალთები დამატებითაა გამაგრებული მშრალი წყობის კედლების საფეხურებიანი სისტემით.

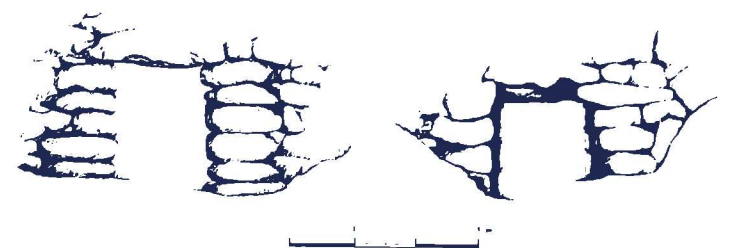
სურ. 129. თრიალეთი. თეზი /აერანლო. „ციკლოპური“ ნამოსახლარი. საერთო ხედი.

ციხე შედგება ციტადელისა და მასთან დაქვემდებარებული ცალკეული გამაგრებული დგოლებისა და მცირე ტერასების სისტემისაგან, რომლებიც ერთმანეთთან ვიწრო გასაღვლელებითა და კარიბჭეებითაა დაკავშირებული (სურ. 130). კომპლექსი გამართულია დნავ შემალლებულ კონცხზე, რომელსაც ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან ქმნის მდ. ქციის არცხენა შენაკადი (სურ. 133,134). ციტადელი გეგმაში იმეორებს კონცხის მოყვანილობას, მას ორი კარი აქვს (სურ. 131). კედლები ნაგებია ბაზალტის დიდი ზომის დაუმუშავებული ლოდებით (სურ. 131), რომლის შიდა და გარე პირს შორის დარჩენილი სივრცე შევსებულია ქვებით. ციტადელის ჩრდილო-დასავლეთის კედელს კუთხეებში და ცენტრში მკვეთრად გამოყოფილი ბურჯები აქვს (სურ. 132,134). მდინარის ნაპირთან ფრიალო კლდის ძირში გამართულია დამოუკიდებელი გალავანი (სურ. 133), რომლის შიგნითაც

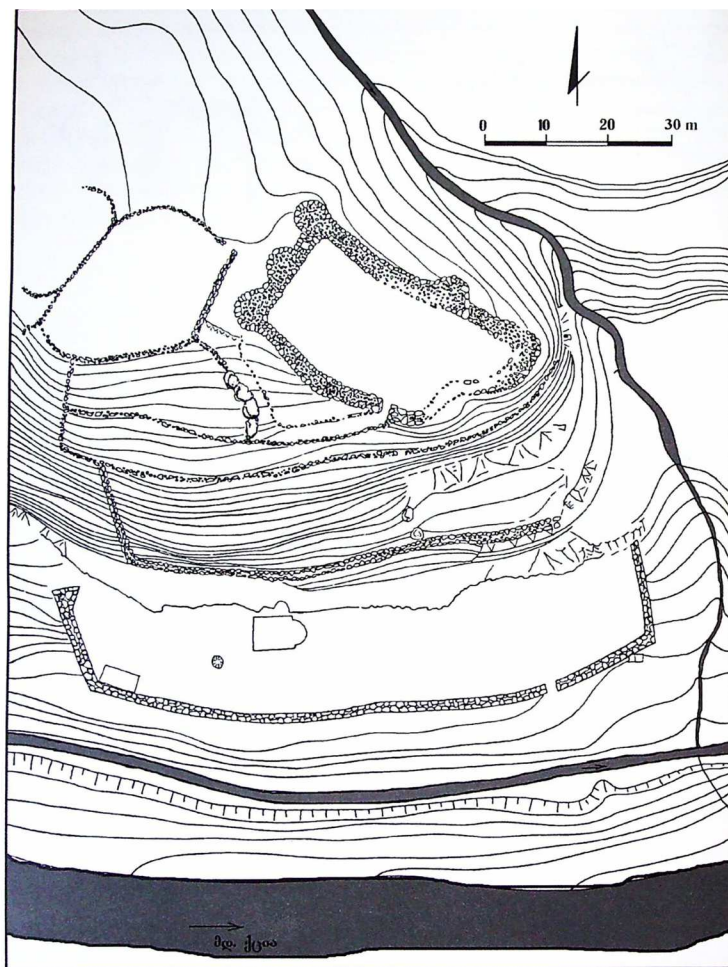
შუა საუკუნეებში ეკლესია აუგიათ. მდ. ქციის მარცხენა ნაპირზე, კომპლექსის აღმოსავლეთით და დასავლეთით მდინარის გაყოლებით, ფრიალო კლდეებში გამოკვეთილია გამოქვეულები. სასიმაგრო კომპლექსის ჩრდილოეთით განფენილ ვაკეზე, ხევის მარცხენა მხარეს, დადასტურდა მტკვარ-არაქსის კულტურის და გვიანი ბრინჯაოს ხანის ვრცელი ნამოსახლარები. ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთით უშუალოდ სოფ. ავრანლოს თავზე დადასტურდა გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის მცირე გორანამოსახლარი. აქვეა ამავე ეპოქების სამაროვნები. ამდენად, შეიძლება ითქვას რომ სასიმაგრო კომპლექსი და მიმდებარე ტერიტორია მტკვარ-არაქსის ეპოქიდან ძვ.წ. II ათასწლეულის დასასრულამდე ინტენსიურად ყოფილა ათვისებული.

სურ. 130. თრიალეთი. თეზი /ავრანლო. „ციკლოპური“ ნამოსახლარი და სიმაგრე (მხატვარი გ. ტატიშვილი).

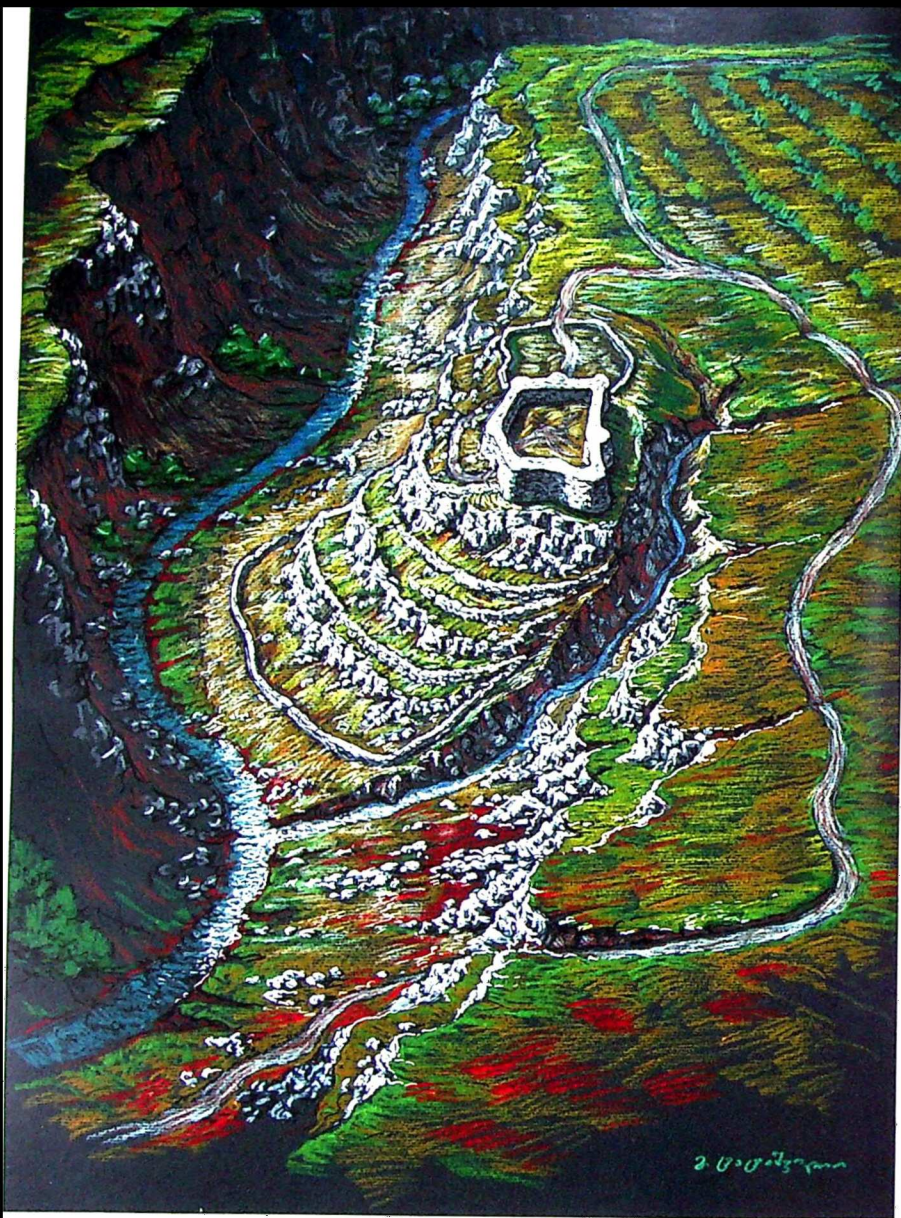
სურ. 131. თრიალეთი. თეზი / ავრანდო. ზედა სიმაგრე. კარიბჭე
(ჩანახატი შ. მელიქიძის).

სურ. 132. თრიალეთი. თეზი /ავრანლო. ნამოსახლარი. გეგმა (შუადგინეს ა. თევზაძემ, პ. მელიქიძემ და გ. ნარიშკინიშვილმა).

სურ. 133. თრიალეთი. თეზი/აერანლო. კომპლექსის ხედი სამხრეთიდან.

სურ. 134. თრიალეთი. თეზი/აერანლო. კომპლექსი (გ. ტატიშვილის ჩანახატი).

ლომო. „ციკლოპური“ სიმაგრე მდებარეობს თრიალეთში სოფ. ოზნის სამხრეთ-დასავლეთით, მაღალ პლატოზე, ზღვის დონიდან 1660 მ სიმაღლეზე (სურ. 135). ძეგლი წარმოადგენს კომპლექსს, რომელიც შედგება გამაგრებული ცენტრალური ნაწილისაგან, მის შიგნით და გარეთ არსებული დასახლებისაგან (სურ. 136).

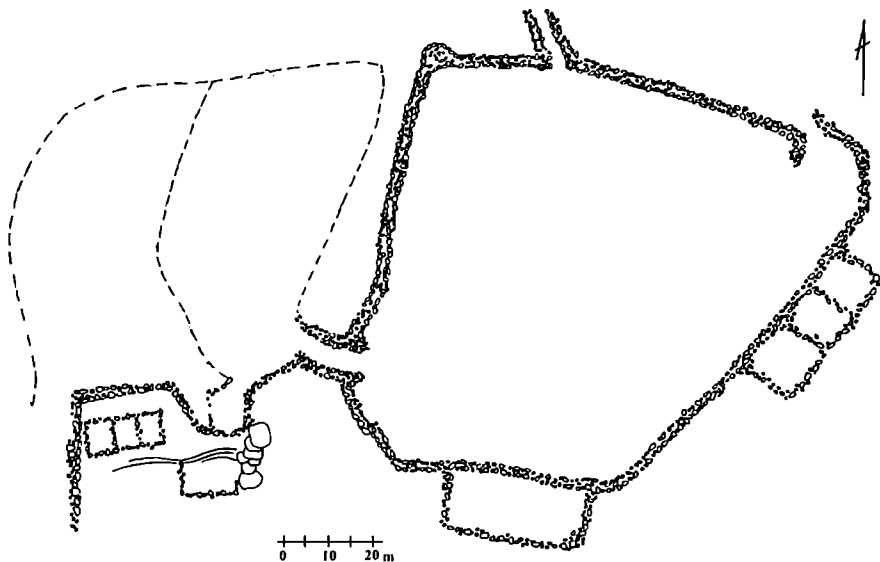

სურ. 135. თრიალეთი. ოზნი/ლომო. „ციკლოპური“ ნამოსახლარი და სიმაგრე. საერთო ხედი.

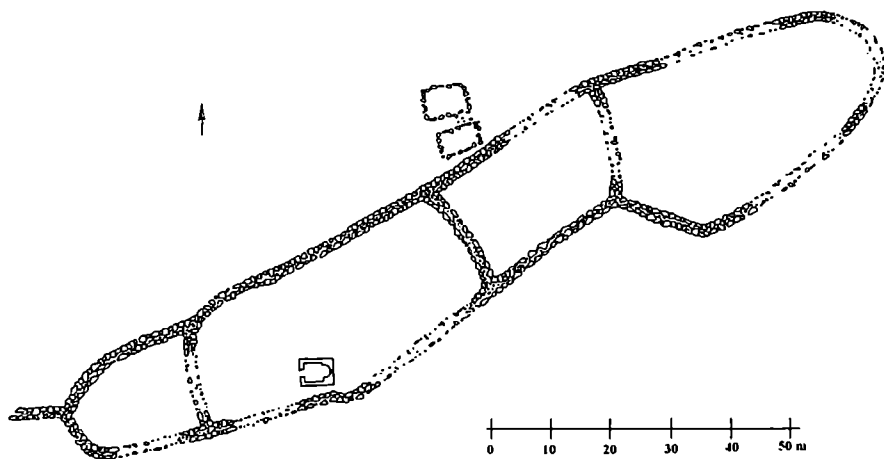
სიმაგრე გეგმაში ოთხკუთხა მოყვანილობისაა, რომელსაც დღეისათვის სამი შესასვლელი აქვს. ორი შესასვლელი ჩრდილოეთ კედელშია დატოვებული, ერთი კი — დასავლეთის კედელში. იქმნება შთაბეჭდილება, რომ თავდაპირველად კარიბჭე მხოლოდ დასავლეთის კედელში უნდა ყოფილიყო გაჭრილი. სიმაგრის კედლები ნაგებია დაუმუშავებელი ბაზალტის ლოდებით და ე.წ. პერანგული წყობა ახასიათებს. შიდა ტერიტორია მთლიანად დასახლებას უკავია. ძირითადი დასახლება სიმაგრის აღმოსავლეთით ტერასულადაა განლაგებული. სიმაგრის სამხრეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე ტერასებზე მტკვარ-არაქსული მოსახლარის მძლავრი ფენები შეინიშნება. ტერასების ძირშიც მტკვარ-არაქსული კულტურის მძლავრი ნამოსახლარი დადასტურდა.²²⁵

სიმაგრის დასავლეთით, კარიბჭის პირდაპირ კიდევ ერთი სიმაგრეა გამართული. იგი, ენებლობის ტექნიკით, აშკარად განსხვავდება ცენტრალური გამაგრებული ნაწილისაგან. მისი კედლები დაუმუშავებელი დიდი ზომის ბაზალტის ქვებითაა ნაგები. დიდი ქვები თმანეთზე იმდენად მჭიდროდაა მორგებული, რომ მათ შორის ცარიელი სივრცე არ იქნება. ასეთივე ტექნიკითაა ნაგები იმ დასახლების სახლები, რომელიც მეორე სიმაგრეს მუშაოდ სამხრეთიდან ეკვრის და, ასევე, ტერასულად ეშვება სოფლისაკენ. სიმაგრეთა კედლების მშენებლობის ტექნიკის ეს განსხვავება, ალბათ, მათი ქრონოლოგიური სხვაობით უნდა აიხსნას.

²²⁵ Кухтин Б. 1948, стр. 26-43.

სურ. 136. თრიალეთი. ოზნი/ლოშო. გეგმა (შეადგინეს შ. მელიქიძემ და გ. ნარიშკინიშვილმა).

სურ. 137. თრიალეთი. ზემო ბეშქენაშენი. „ციკლოპური“ სიმაგრე. გეგმა.
(შეადგინეს შ. მელიქიძემ, გ. ტატიშვილმა და გ. ნარიშკინიშვილმა).

მესამე ტიპის „ციკლოპური“ ნამოსახლარები და ციხე-სიმაგრეები.

ზემო ბეშქენაშენის „ციკლოპური“ სიმაგრე მდებარეობს თრიალეთში, სოფ. საფარ-ხარაბას დასავლეთით 3 კმ-ის დაცილებით, წმ. ილიას მთის წვერზე, ზღვის დონიდან 1683 მ სიმაღლეზე (სურ. 137). წარმოადგენს ბაზალტის დიდი ლოდებით მშრალად ნაგებ (სურ. 138), წაგრძელებული გეგმის მქონე, სასიმაგრო სისტემას. მის გარშემო მცირე დასახლება შეინიშნება (სურ. 139).

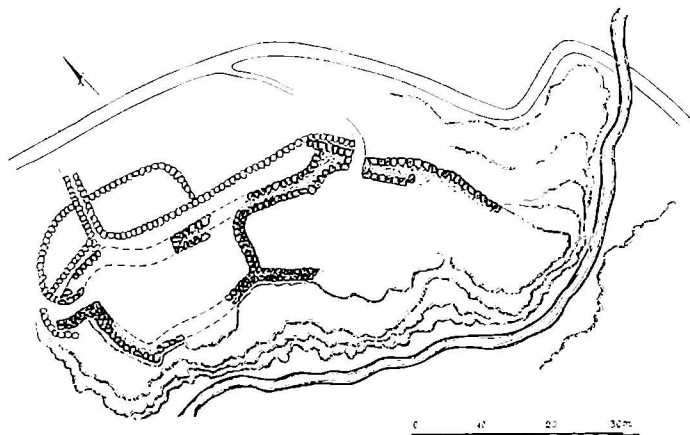

სურ. 138. თრიალეთი. ზემო ბეშქენაშენი. „ციკლოპური“ სიმაგრე. თავდაცვითი კედელი. დეტალი.

სურ. 139. თრიალეთი. ზემო ბეშენაშენი. № 1 სახლი.

ცრიცი. ძეგლი მდებარეობს თრიალეთში, სოფ. აშკალას ჩრდილო-აღმოსავლეთით აღმართული მთის სამხრეთ კალთაზე, ზღვის დონიდან 1770 მ სიმაღლეზე (სურ. 140). ძეგლი წარმოადგენს ბაზალტის დიდი ლოდების მშრალი წყობით ნაგებ სიმაგრეს. ძლიერაა დაზიანებული (სურ. 141). სიმაგრეს წაგრძელებული ფორმა აქვს (სიგრძე — 80 მ სიგანე — 40 მ) და სამ ნაწილადაა გაყოფილი. კედლების სისქე 2-4 მ-ს შორის მერყეობს. სიმაგრის სამხრეთი კედელი მორღევეულია და გაშიშვლებულია კულტურული ფენა. ამ ფენასა და ძეგლის ზედაპირზე შეგროვებული მრავალრიცხოვანი მასალა მხოლოდ გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანას განეკუთვნება.

სურ. 140. თრიალეთი. აშკალა. პირველი „ციკლოპური“ სიმაგრე. გეგმა (შეადგინეს შ. მელიქიძემ და გ. ნარიშკინი).

სოფ. აშკალას ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მდინარისპირა ქედის თხემზე და ფერდობებზე გაშენებული ყოფილა მეორე „ციკლოპური“ სიმაგრე. სიმაგრის კედლები ბაზალტის დიდი ლოდებითაა ნაგები (სურ. 142).

სურ. 141. თრიალეთი. აშკალა. პირველი „ციკლოპური“ სიმაგრე. დეტალი.

სურ. 142. თრიალეთი. აშკალა. მეორე „ციკლოპური“ სიმაგრე.

მესამე ტიპის „ციკლოპური“ ნამოსახლარები გვხვდება საქართველოს ჩრდილოეთ ნაწილში, მდ. არაგვის ხეობაში. ისინი ძირითადად მთიულეთის არაგვის ხეობაშია მიკვლეული.

სურ. 143. მთიულეთი. ხადას ხეობა. დიდველი. „ციკლოპური“ კედელი.

სურ. 144. მთიულეთი. ხადას ხეობა. დიდველი. „ციკლოპური“ კედელი.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს მდ. ხადას ხეობა, სადაც „ციკლოპური“ ნა-
მოსახლარების მთელი წყებაა შემორჩენილი. რამდენიმე ასეთი ნამოსახლარი დიდველის
ტერიტორიაზეა მიკვლეული. დიდველი ადრეული ბრინჯაოს ხანიდან ჩანს დასახლებული.
„ციკლოპური“ ტიპის დასახლებათა ნაშთები (სურ. 143-146) კი, სავარაუდოდ, გვიანბრინ-
ჯაოს ხანას ეკუთვნის.

სურ. 145. მთიულეთი. ხადას ხეობა. დიდველი. „ზურგინი“ კოშკი.

სურ. 146. მთიულეთი. ხადას ხეობა. დიდველი. „ზურგინი“ კოშკი.

მთიულეთის არაგვის ხეობაში კიდევ რამდენიმე „ციკლოპური“ ნამოსახლარია მიკვლეული. დიდ ტერიტორიაზეა გადაჭიმული კაიშაურების ტბის დასავლეთით არსებული „ციკლოპური“ ტიპის ნამოსახლარი (სურ. 147). მეგალითური ნანგრევები შემორჩენილია სოფ. ზაქათკართან, რომლის ცენტრში ზურგიანი კოშკი დგას (სურ. 148).

სურ. 147. მთიულეთი. კაიშაურების პლატო. „ციკლოპური“ ნამოსახლარი.

ზურგიანი კოშკები, რომელთა აგება IX-X სს-ში ივარაუდება, „ციკლოპური“ სტილის ნაგებობებს მიეკუთვნება. ისინი ნაგებია დიდი ლოდების სწორხაზოვანი რიგებით (სურ. 148-150) და 3-5 სართულიანი ყოფილა. ი. ნიკლაურის მიხედვით, ზურგიან კოშკებში ორი ტიპი გამოიყოფა: უზარმაზარი ლოდებით მშრალად ნაშენებ ნაგებობათა ნაშთები და მტკიცე დულაბზე საშუალო სიდიდის ქვებით აგებული 4-5 სართულიანი კოშკები. უზარმაზარი ლოდებით ნაშენებ ნასოფლარებს მოსახლეობა ყველგან დევებს უკავშირებს (მთიულეთი, გუდაური, ფშავი, ხევსურეთი, ჩეჩნეთ-ინგუშეთი). ამასთან, მშრალი წყობით ნაგებ კოშკებს ე.წ. ციკლოპურ ნაგებობებს მიაკუთვნებს.²²⁶

ჩვენი აზრით, ეს კოშკები უფრო ადრეა აგებული და შუა საუკუნეებში გამოყენებულნი. მათ თავდაპირველად საკულტო დანიშნულება უნდა ჰქონოდათ. ამაზე, შესაძლებელია, მიუთითებს ის რამდენიმე შემთხვევა, როდესაც კოშკის ზედა სართულები მორღვეულია და მასზე ეკლესიაა გამართული (სურ. 150). მაგ. სოფ. სუნტნის მიმდებარედ არსებულ ნამოსახლარზე მდგარი ზურგიანი კოშკის მხოლოდ პირველი, ყრუ სართულია შემორჩენილი (სიმაღ-

²²⁶ ნიკლაური ი. 2001, გვ. 28.

ლე - 5.5 მ), რომელზეც, მოგვიანებით (XVII–XVIII სს.), პატარა ქრისტიანული სამლოცველო დაუდგამთ. ეს ფაქტები შეიძლება იმაზე მიუთითებდეს, რომ კოშკები წარმართული კულტის ობიექტებს წარმოადგენდნენ და ისინი დიდი ხნის მანძილზე ინარჩუნებდნენ ძველ ფუნქციას. თუ ჩვენი ვარაუდი სწორია, მაშინ, მშრალი წყობის მქონე ზურგიანი კოშკების აგების თარიღად საქართველოში ქრისტიანობის შემოსვლის (IV საუკუნე) წინა ხანა უნდა მივიჩნიოთ.

სურ. 148. მთიულეთი. კაიშაურების პლატო. ზაქათკარი. „ზურგიანი“ კოშკი.

სურ. 149. ხევი. თრუსოს ხეობა. მნა. ნასოფლარი. კოშკი (ფოტო გ. გოგოჭურისა).

ფიქრობენ, რომ კოპალასა და იახსარის მიერ დევე-კერპთა ფშავ-ხევსურეთიდან (ფხოვი) განდევნის შესახებ არსებული გადმოცემები მთაში ქრისტიანობის დანერგვის ისტორიულ მომენტზე მიუთითებს.²²⁷ თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ მშრალი წყობით ნაგები ზურგიანი კოშკები და ნამოსახლარები დევებს მიენერება, ჩვენს მიერ გამოთქმული მოსაზრება, შეიძლება, ისტორიულ სინამდვილეს ასახავდეს.

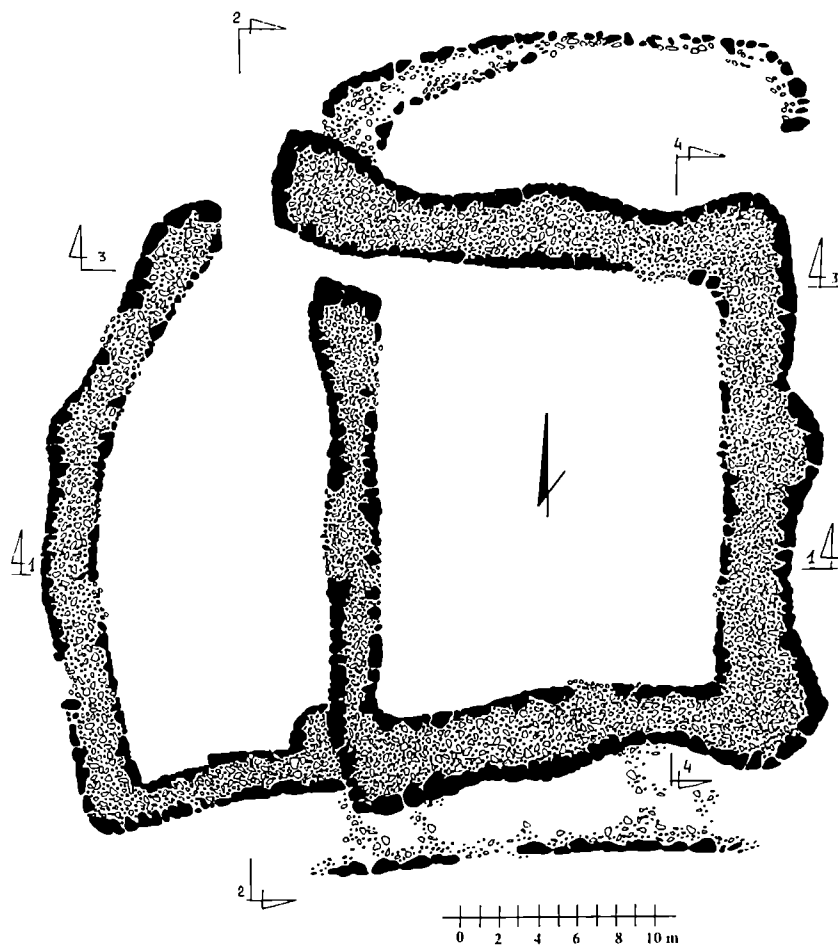

სურ. 150. მთიულეთი. სუნტნი. „ზურგიანი“ კოშკი.

²²⁷ ნიკლაური ი. 2001, გვ. 27

მეოთხე ტიპის „ციკლოპური“ ნამოსახლარები და ციხე-სიმაგრეები.

ხეულმა. ძეგლი მდებარეობს თრიალეთში, სოფ. ნარდევნის სამხრეთ-აღმოსავლეთ განაპირას, პატარა მდინარის მარჯვენა ნაპირზე (სურ. 152), ზღვის დონიდან 1610 მ სიმაღლეზე. ძეგლი წარმოადგენს „ციკლოპური“ წყობით ნაგებ კვადრატული ფორმის ციხე-სიმაგრეს (სურ. 151), რომლის დამცავი კედლების სისქე 3.5-4.0 მ-ია (სურ. 153). სიმაგრის კუთხეები და კედლები შუა ნაწილში შესქელებულია და კოშკის (სურ. 154) ხასიათს ატარებს.

სურ. 151. თრიალეთი. ხეულმა/ნარდევა. „ციკლოპური“ სიმაგრე. გეგმა (შეადგინეს პ. მელიქიძემ და გ. ნარიშკინიშვილმა).

სურ. 152. თრიალეთი. ხევლრმა /ნარდევანი. „ციკლოპური“ სიმაგრე.

სურ. 153. თრიალეთი. ხევლრმა /ნარდევანი. „ციკლოპური“ სიმაგრე. კედელი.

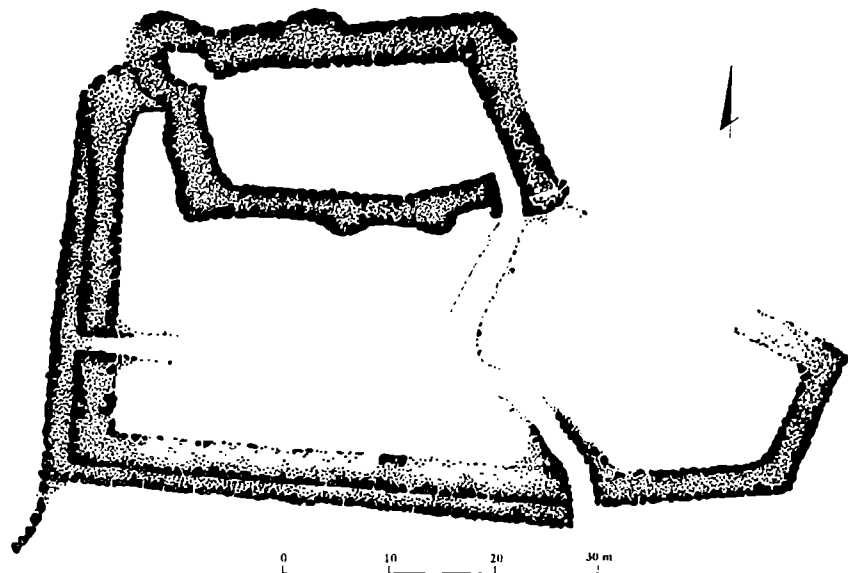
სურ. 154. თრიალეთი. ხველრმა /ნარდევანი. „ციკლოპური“ სიმაგრე. ბურჯები.

კოხაჯი. ძეგლი მდებარეობს თრიალეთში, სოფ. გუმბათის ჩრდილო-დასავლეთით, მდ. გუმბათის მარჯვენა ნაპირზე, ზღვის დონიდან 1650 მ. სიმაღლეზე. ძეგლი წარმოადგენს კომპლექსს, რომელიც შედგება ნამოსახლარისა და ციტადელისაგან (სურ. 156).

სურ. 155. თრიალეთი. კოხაჯი/გუმბათი. „ციკლოპური“ სიმაგრე.

ნამოსახლარი განფენილია მთის ფერდობზე. ციტადელი კი მთის თხემზე რომელიც აღმოსავლეთის მხარეს ციცაბოდ ეშვება მდინარის ნაპირამდე. სასიმაგრო კომპლექსი ორი ნაწილისაგან შედგება - მთავარი ციხისა (ციტადელი) და მასზე სამხრეთიდან მიშენებული გალავნისაგან (სურ. 155). ქვედა გალავანს ორი შესასვლელი უნდა ჰქონოდა სამხრეთისა და დასავლეთის მხრიდან. ციტადელში შესასვლელი სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში მდებარეობს. კომპლექსის ყველა კედელი ნაგებია დიდი ზომის ლოდების ორპირა წყობით, რომელთა შორის არე ქვებითაა ამოვსებული. ციტადელის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში არსებულ ბურჯში ნიშისებური შეღრმავებაა გამართული. ნამოსახლარი უშუალოდ ებმის სასიმაგრო სისტემას სამხრეთის მხრიდან და თავისი მცირე ზღუდით ერთიანი სისტემის ნაწილის წარმოადგენს (სურ. 157). ციტადელს ჩრდილოეთის მხრიდან მოგვიანებით მიდგმული აქვს საქონლის შესარეკი ბაკი.

სურ. 156. თრიალეთი. კოხაჯი / გუმბათი. „ციკლოპური“ სიმაგრე. გეგმა (შეადგინეს შ. მელიქიძემ და გ. ნარიშკინიშვილმა).

სურ. 157. თრიალეთი. კოხაჯი / გუმბათი. „ციკლოპური“ სიმაგრე (გ. ტატიშვილის ჩანახატი).

ჩხიკვათა. მეგალითური კომპლექსი მდებარეობს სამხრეთ საქართველოში, მდ. ალგეთის მარჯვენა ნაპირზე აღმართული მაღალი მთის წვერზე. მთის თხემი მოსწორებულია და შემოსაზღვრულია დიდი, დაუმუშავებელი ლოდებით (სურ. 158, 159).

სურ. 158. ალგეთის ხეობა. ჩხიკვათა. „ციკლოპური“ სიმაგრე.

შესასვლელი დასავლეთიდან აქვს. გალავანის შიგნით დგას დარბაზული ეკლესია, რომლის გარშემო შეინიშნება ნამოსახლარის ნაშთები, რომელიც ეკლესიის თანადროული უნდა იყოს. ჯერ კიდევ ვახუშტი ბაგრატიონი წერდა: „ჩხიკეთის სამხრით.... მაღალს გორასა ზედა ნაშენი, არამედ საკვირველი, რამეთუ დიდროენითა ლოდითა შენი, რომელი კაცთაგან არა შესაძლებელ არს მისი ქმნა, რომელი ავლია ზღუდედ ძველად იწოდა გმირთ-ნაკვეთი და იყო ციხე, ხოლო აწ ეკლესია“²²⁸ ამ გმირთ-ნაკვეთს გულისხმობს XVIII ს-ის ქართული დოკუმენტი ე.წ. ბარათაანთ გუჯარიც, სადაც ის იხსენიება „გმირთ-კვეთილად“²²⁹

ციკლოპური წყობით ნაგები ცალკეული ნაგებობები თუ კომპლექსები საქართველოს არაერთ რეგიონში გვხვდება. მათი სიმრავლე მესხეთ-ჯავახეთში შეინიშნება. ორივე რეგიონის ამ ტიპის ძეგლების კვლევა ახალი დაწყებულია²³⁰ და შესაბამისად მონაცემები მათ შესახებ ჯერ ხელმისაწვდომი არ არის. ამდენად, ამ რეგიონის ძეგლების მხოლოდ მცირე ნაწილზე გავამახვილებთ ყურადღებას.

228. ქარსილის ცხოვრება, 1973. გვ. 326.

229. მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1938. გვ. 9

230. ნარიშკინიშვილი დ. 2019.

სურ. 159. ალგეთის ხეობა. ჩხიკვათა. სასიმაგრო კედელი. დეტალი.

ვარძია. ძეგლი ისტორიულ მესხეთში, მდ. მტკვრის ხეობაში მდებარეობს. დიდი „ციკლოპური“ სიმაგრე ვარძიის დასავლეთით, მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე (სურ. 160) ჩალალი მთის წვერზეა გაშენებული, საიდანაც მტკვრის ხეობა დიდ მანძილზე მოჩანს.

სურ. 160. მესხეთი. ვარძია. „ციკლოპური“ სიმაგრე.

სიმაგრის კედლები საშუალო ზომის ბაზალტის დაუმუშავებელი ფილებით არის ნაგები (სურ. 161). მშენებლობის ამ ტექნიკით ის შაორის „ციკლოპურ“ კომპლექსთან ამეღაენებს დიდ მსგავსებას, რაც, შესაძლებელია, მათ თანადროულობაზე მიუთითებდეს.

სურ. 161. მესხეთი. ვარძია. „ციკლოპური“ სიმაგრე.

ბერთაყანა. მდებარეობს სოფ. თმოგვის სამხრეთ-დასავლეთით, მდ. მტკერის მარჯვენა ნაპირზე გაწოლილი შალალ ქედებს შორის მოქცეულ ტაფობში. გაშენებული ყოფილა მცირე ტბის ნაპირებზე. ზეგანზე სხვადასხვა ეპოქის არაერთი არქეოლოგიური ძეგლი შეინიშნება.

სურ. 162. მესხეთი. ბერთაყანა. „ციკლოპური“ სიმაგრე.

მათ შორის მხოლოდ შუაბრინჯაოს ხანის რამდენიმე ყორღანია გათხრილი. ამ ტერიტორიაზე კარგად იკითხება შუა საუკუნეების ორი ნასოფლარი და მინისქევეშა საალავი-დარნები. დიდი რაოდენობითაა ყორღანები. ყურადღებას იქცევს „ციკლოპური“ ეკობით ნაგები კომპლექსი (სურ. 162,163), რომელიც რამდენიმე მცირე ბორცვზეა განაგებული. ამკარაა, რომ ნაგებობათა კედლები სხვადასხვა ეპოქაშია გამოყენებული, აზნეც არაერთი შეკეთება-გადაკეთების კვალი მიუთითებს. ნამოსახლარზე კარგად ჩანს კელი გზის ნაშთიც, რომლის ორივე მხარეს „ციკლოპური“ კედლებია ამოყვანილი. ასეთი აზნები უმეტესწილად ფართო ჭიშკართან მიდის (სურ. 164). ნამოსახლარის ტერიტორიაზე შუა და გვიანი ბრინჯაოს ხანის თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები გვხვდება. აქვეა შუა საუკუნეების კერამიკის ნატეხებიც.

სურ. 163. მესხეთი, ბერთაყანა. „ციკლოპური“ სიმაგრე.

სურ 164. მესხეთი, ბერთაყანა. „ციკლოპური“ სიმაგრე. ქუჩა.

„ციკლოპური“ ნამოსახლარებისა და სიმაგრეების დათარიღებისათვის. პირველი ტიპის ნამოსახლარების არქეოლოგიური შესწავლა კუფტინის მიერ იყო დაწყებული ბეშთაშენში და ჩვენს მიერ გაგრძელებული.²³¹ უძველესი კულტურული ფენები ადრებრინჯაოს ხანის მტკვარ-არაქსის კულტურას მიეკუთვნება. გათხრებით დადასტურდა, რომ ამ ეპოქაში დასახლებას ჩრდილოეთიდან ხელოვნური, ღრმა თხრილი იცავდა. არის მონაცემები, რომელთა მიხედვით შეიძლება იმის თქმა, რომ თხრილი „თრიალეთის კულტურის“ (ძვ.წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევარი) ეპოქაშიც ფუნქციონირებდა.²³² ძვ.წ. II ათასწლეულის მინურულსათვის თხრილი შეესაბუთება ჩანს. ეს ფართობი ამ პერიოდში დასახლებას უკავია. იმის დასამტკიცებლად, რომ ძვ.წ. III ათასწლეულში დასახლებას ხელოვნური თხრილის გარდა სხვა თავდაცვითი ნაგებობაც ჰქონდა, დღეისათვის მონაცემები არა გვაქვს. 1990-92 წლებში ჩატარებული სამუშაოების შედეგად გაირკვა, რომ „ციკლოპური“ სასიმაგრო სისტემა ძვ.წ. XVI ს-დან მოკიდებული, მრავალი საუკუნის მანძილზე, ძვ.წ. VII ს-ის მინურულამდე ფუნქციონირებდა.²³³ მეორე ტიპის ნამოსახლარების არქეოლოგიური მონაცემები საშუალებას გვაძლევს მათი ფუნქციონირების პერიოდი ძვ.წ. XIII-VI სს. შემოვფარგლოთ.²³⁴ მესამე და მეოთხე ტიპის ძეგლები არქეოლოგიურად არ არის შესწავლილი და მათი დათარიღება ჭირს. ამ ტიპის ძეგლებზე ზედაპირულად აკრეფილი მასალები ძირითადად ძვ.წ. II ათასწლ. მეორე ნახევარსა და ძვ.წ. I ათასწლ. პირველ ნახევარს განეკუთვნება.

„ციკლოპური“ ნამოსახლარებისა და სიმაგრეების ტოპოგრაფიისათვის. „ციკლოპური“ ნამოსახლარებისა და ციხე-სიმაგრეების კარტოგრაფირება გვიჩვენებს, რომ ისინი ძირითადად სამხრეთ საქართველოში,²³⁵ სამხრეთ-დასავლეთ აზერბაიჯანში,²³⁶ სომხეთში,²³⁷ ჩრდილო-აღმოსავლეთ თურქეთში,²³⁸ ვანის და ურმიის ტბისპირეთში²³⁹ და ჩრდილოეთ ერაყში²⁴⁰ გავრცელებული.

ვანის და ურმიის ტბისპირეთში მიკვლეული „ციკლოპური“ ნამოსახლარებისა და ციხე-სიმაგრეების უმრავლესობა არქეოლოგიურად სუსტადაა შესწავლილი, თუმცა, ყველა მკვლევარი (ვ. კლასი, ს. კროლი, ო. ბელი), ვინც არქეოლოგიური მასალა მოიპოვა,

231. Куфтин Б. 1941; Shanshashvili N., Narimanishvili G. 1996; Narimanishvili G., Schanschasvili N. 2001; Нариманишвили Г., Шаншашвили Н. 2000.

232. Куфтин Б. 1941, стр. 108.

233. ნარიმანიშვილი გ., მახარაძე ზ. და სხვ. 2004; ნარიმანიშვილი გ., შანშაშვილი ნ. 1997, გვ. 68.

234. ნარიმანიშვილი გ., შანშაშვილი ნ. 1996; ნარიმანიშვილი გ., მახარაძე ზ. და სხვ. 1996; შანშაშვილი ნ. ნარიმანიშვილი გ. 1998; Нариманишвили Г., Шаншашвили Н. 2000; Narimanishvili G., Schanschasvili N. 2001; Narimanishvili G., Shanshashvili N. 2001a.

235. მელოქსეთ-ბეგი ლ. 1938, გვ. 43-73; Куфтин Б. 1941, стр. 108; ციციშვილი ი. 1998; Джанберидзе Н., Ццацашвили И. 1976; Мшвениерадзе Д. 1959; Ццацашвили И. 1955; Mepiaschvili R., Zinzadze V. 1986, p. 31; Нариманишвили Г., Шаншашвили Н. 2000, стр. 64; ნარიმანიშვილი გ., მეგლადე ნ. 2000.

236. Мещанинов И. 1932; Джафарзаде И. 1956; Алиев В. 1983; Ахундов Д. 1986.

237. Торомян Т. 1921; Гурко-Кряжин В. 1926; Аджян А., Гюзальян Л., Пиотровский Б. 1932; Пиотровский Б., Гюзальян Л. 1933; Есаян С. 1976; Микаелян Г. 1968; Микаелян Г., Есаян С. 1968; Пиотровский Б. 1949; Чилингарян С. 1968; Badalian R., Kohl P., Stronach D., Tonikian A. 1994.

238. თაყაიშვილი ე. 1991, გვ. 337, 338; მელოქსეთ-ბეგი ლ. 1938, გვ. 67; Ивановский А. 1911, стр. 84-54; Koroğlu K. 2005, pp. 106-99; Topaloğlu Y. 2006.

239. Kleiss W. 1969, pp. 20-8; Kleiss W. 1972, pp. 144-135; Kroll S. 1984, pp. 101-99, 16; Ingram M.I., Summers G. 1979, pp. 71-70; Belli O. 1993, pp. 265-255; Koroğlu K. 2012, pp. 166-149.

240. Brown T.W. 1958, pp. 124-122.

მიუთითებს, რომ მათი ნაწილი წინაურარტულ ეპოქაშია აგებული და ყველა მათგანი ურარტულ ხანაშიც ფუნქციონირებდა. შეინიშნება აშკარად არაურარტული არქიტექტურა. ზოგიერთი სიმაგრე, რომელთა აგების თარიღად ძვ.წ. XIII ს მიიჩნევა, ურარტუს მეფის არგიშტი I-ის დროს ინგრევა,²⁴¹ ზოგიერთი კი სარდური II-ის დროსაა დანგრეული და გვიანანტიკურ ხანაში აღდგენილი.²⁴²

სურ. 165. ჯავახეთი. დიდი ხანჩალი. „ციკლოპური“ სიმაგრე. ქუჩა და კარიბჭე.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია აღმოსავლეთ ანატოლიაში ჩატარებული კვლევის შედეგები. ვანის ტბის სამხრეთით მიკვლეული „ციკლოპური“ ხასიათის ძეგლები, ძირითადად ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრით დათარიღდა. 2500-2650 მ სიმაღლეზე მდებარე ეს ძეგლები აგებულია უზარმაზარი ქვებით მშრალად. ამ ძეგლების შესწავლის შედეგად სამი ტიპი გამოიყო: 1. სიმაგრე, რომელთა ფუნქცია საზღვრების დაცვა იყო. ისინი განლაგებული არიან ან ციხე-ქალაქებში ან ცალკე. 2. ციხე-ქალაქები, რომლებიც გამოირჩევიან მონუმენტური კედლების წყობით. 3. დირჰე ციკლოპური ნაგებობები. ციხე-ქალაქების დახასიათებისას ო. ბელის აზრით ციკლოპური ციხე-ქალაქები საგრძნობლად განსხვავდებიან ურარტული ქალაქებისაგან, რომლებიც უფრო გვიან განვითარდნენ, ვიდრე ციკლოპური ქალაქები. დირჰეებს კი, რომლებიც, როგორც წესი, მეტალურგიის ცენტრების, წყაროების, ტბების, უფსკრულის პირას, გადასასვლელებში და ძველ გზებთან იდგნენ, მათ დაცვის ფუნქცია ჰქონდათ.²⁴³

241. Kroll S. 1984, p. 43.

242. Kroll S. 1984, p. 100.

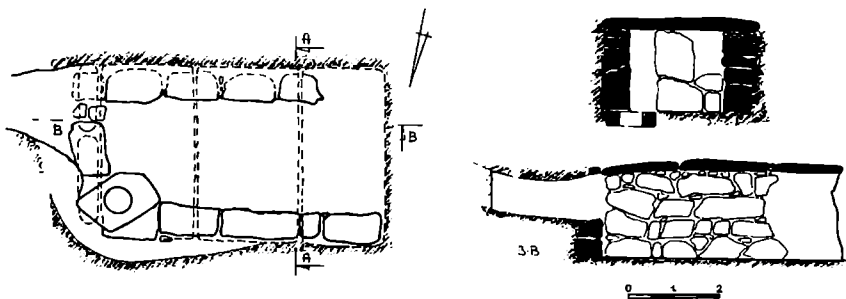
243. Belli O. 1993, pp. 262-258.

§ 5. გოლიათთა მიწისქვეშა ქალაქები.

საცხოვრებელ და თავდაცვით კომპლექსებს მიეკუთვნება მიწისქვეშა ნაგებობები. ამ ტიპის კომპლექსებს დარნებს უწოდებენ. სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის მიხედვით, დარანი არის „კლდეში ანუ მიწის ქვეშ შესასვლელი, სახლი მიწას ქვეშ ნაგები, გინა მიწა და კლდე შეთხრილი უჩინრად“.²⁴⁴

ამ ტიპის კომპლექსები გავრცელებულია მთელ საქართველოში.²⁴⁵ გვხვდება ორი ტიპის მიწისქვეშა კომპლექსები: 1. დასახლებული პუნქტის ტერიტორიაზე გამართული დარნები; 2. დასახლებული პუნქტებიდან საკმაოდ მოშორებით მდებარე დარნები.

დასახლებული პუნქტებში მოწყობილი დარნები უშუალოდ მიწისზედა საცხოვრებელი სახლების ქვეშაა მოქცეული. ისინი ძირითადად გამოკვეთილია მიწაში, კედლები ნაწილობრივ, ან მთლიანად ამოყვანილია ქვით; თუმცა, გვხვდება დიდი ზომის ქვებით ნაგები დარნებიც.

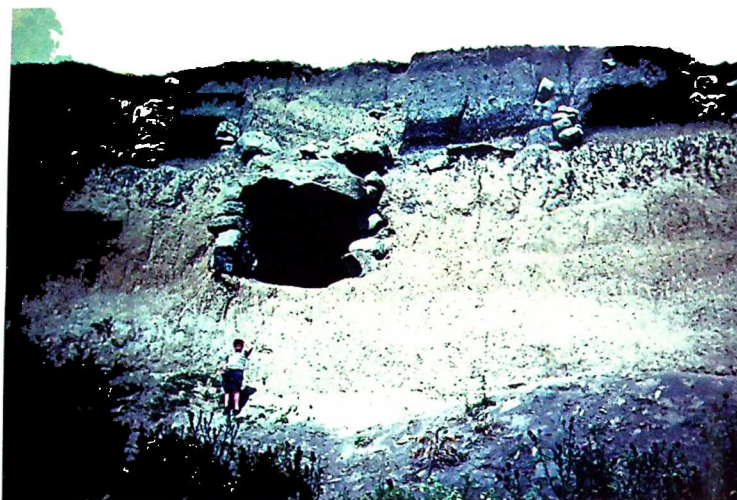
სურ. 166. თრიალეთი. გარყლუპი. გეგმა (შეადგინეს შ. მელიქიძემ და გ. ნარიშკინიშვილმა).

ასეთი დარნების კედლები ნაგებია დიდი ქვებით და გადახურულია ქვის ფილებით, რომელთა წონა რამდენიმე ტონას უდრის. მათში თიხის მილებით მოწყობილია სავენტილაციო სისტემა. არქეოლოგიური შესწავლის შედეგად დარნებში დაფიქსირებულია სანოვავის შესანახი თიხის ჭურჭელი და ქვევრები.²⁴⁶ მაგ. ნასოფლარ გარყლუპის დასავლეთ კიდეზე დარანია გამართული (სურ. 167). იგი წარმოადგენს მიწაში ჩაჭრილ ნაგებობას, რომლის კედლები ამოშენებულია საშუალო და დიდი ზომის ქვებით (სურ. 166), გადახურულია ბაზალტის დიდი ფილებით. დასახლებულ პუნქტებში მოწყობილი დარნების მხოლოდ ნაწილი იყო დაკავშირებული ერთმანეთთან. როგორც ჩანს, სოფლის ცალკეულ უბანს საკუთარი, სხვა უბნებისაგან იზოლირებული, მიწისქვეშა საცავი/სამალავები ჰქონდა.

244. ორბელიანი ს.ს., 1991, გვ. 78.

245. ტატიშვილი თ. 1970, გვ. 18-22.

246. ამირანაშვილი ჯ., ლაშაშვიძე გ. 2001, გვ. 55, 56.

სურ. 167. თრიალეთი. გარყულუპი. დარანი. საერთო ხედი.

დასახლებული პუნქტების გარეთ არსებული დარნები კლდეში ან მინაშა ნაკვეთი და ნარმოადგენენ დიდ კომპლექსებს, რომლებიც რამდენიმე ათეული სათავსოსაგან შედგება. კომპლექსები აერთიანებს მცირე სათავსოებს, დარბაზებს და კორიდორებს. კომპლექსები ერთმანეთს გვირაბებით უკავშირდება. ერთი მონაკვეთიდან მეორეში გასასავლელი დერეფნის ბოლოს ერთიანი ქვის დიდი ფილისაგან დამზადებული კარია გამართული, რომელიც დიდ მონოლითში გამოკვეთილ ჩარჩოშია ჩასმული. ამ ტიპის ნაგებობები მდებარეობს მდინარისპირა გორაკებისა და მთის ფერდობების კალთებზე, აგებულია დიდი ზომის დაუმუშავებელი ქვებისაგან. თუმცა, მაგარი კლდოვანი ქანის შემთხვევაში კედლები მოუპირკეთებელია. დარნების ჭერი მიწის თანამედროვე ზედაპირიდან 1.0 — 2.0 სიღრმეზე მდებარეობს (სურ. 167,171). ასეთი კომპლექსების ძირითადი შესასვლელი ყოველთვის შენიღბულია და დიდი ლოდისაგან დამზადებული კარით არის დახშული (სურ. 172,173).

სურ. 168. ჯავახეთი. ლეპისის დარანი. ქვით ამოშენებული დარბაზი. დეტალი (პ. გაფრინდაშვილის ფოტო).

ასეთი დარნები ძირითადად მიკვლეულია სამხრეთ საქართველოში, მესხეთ-ჯავახეთის მხარეში, მდ. მტკვრის ხეობაში, სადაც 1954-55 წლებში სოფ. თმოგესა და ახჩიას შორის რამდენიმე ათეული მიწისქვეშა ნაგებობა დაფიქსირდა. დარნები განლაგებული იყო, როგორც ჯგუფებად, ასევე ცალკე მდგომი ნაგებობის სახით; გეგმაში ოვალური ფორმ-

ის შენობები აგებულია ბაზალტის დიდი ზომის დაუშუშავებელი ლოდებისგან მშრალი წყობით და მიმართულია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. მაგალითად, საინტერესოა სოფ. აგარიდან სამხრეთ-დასავლეთით 1.5-2 კმ-ის დაშორებით მდ. დუშეილას მარჯვენა ნაპირზე მდებარე დარნები; კომპლექსი 60-მდე ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი ნაგებობისაგან შედგება და მინის ქვეშ მდებარე სოფლის შთაბეჭდილებას ტოვებს. შედგება ორი — აღმოსავლეთისა და დასავლეთის უბნისაგან. დარნებში შესვლა მხოლოდ აღმოსავლეთიდან დატანილი ჩასასვლელი ხერელიდანაა შესაძლებელი. შენობები აგებულია დიდი ზომის ქვებით, კედლების პირველი სამი-ოთხი რიგი ვერტიკალურად დადგმული ქვებისგან შედგება, რომლის ზემოთ, ქვის წყობა ცრუ თაღში გადადის და სულ ბოლოს, დიდი ზომის ბრტყელი ქვის ფილებითაა გადახურული. გადახურვის ფილებს ზემოდან აყრია წვრილი ნატეხი ქვების გროვა. სათავსოების სიგრძე 3.5 — 5.5 მეტრს შორის მერყობს, ხოლო სიგანე 2.5-3.5 მ-ს შორის. სათავსოთა სიმაღლის გარკვევა შეუძლებელია, რადგან დარანის იატაკი დაფარულია მინის სქელი ფენით და დამსხვრეული გადახურვის ქვებით.²⁴⁷ დარნების კომპლექსები ლეპისში (სურ. 168-171), გელსუნდასა (სურ. 172,173) და სამცხე-ჯავახეთის მრავალ სოფელთან თუ ნასოფლართან გვხვდება.

სურ. 169. ჯავახეთი. ლეპისი. დარანი. ქვის კარი (პ. გაფრინდაშვილის ფოტო).

247. ტატიშვილი თ. 1970, გვ. 18-22.

ასეთივე ტიპის დარნებს უნდა მიეკუთვნებოდეს თრიალეთში, სოფ. ბეშთაშენთან არსებული „ლოდოვანის“ მეგალითური კომპლექსი. „ლოდოვანი“ წარმოადგენს დიდ მეგალითურ სადგომს, რომელიც მდ. ბეშქენაშენის მარცხენა ნაპირზე, ბაზალტის კლდოვან მასივშია გამართული. კომპლექსი დარნების ჯგუფებისაგან შედგება, რომლებიც ერთმანეთთან გასასვლელებითა და დერფნებითაა დაკავშირებული.²⁴⁸

გოხნარის „ციკლოპური“ ნამოსახლარი მდებარეობს თრიალეთში, სოფ. გოხნარის ჩრდილოეთით. ის წარმოადგენს კომპლექსს, რომელიც გამართულია ბაზალტის კლდოვან მასივში (სურ. 177). შედგება მინისზედა და მინისქვეშა ნაგებობებისაგან. მინის ზევით განლაგებულია მეგალითური სიმაგრე, რომლის ცენტრში დიდი ზომის სვეტისებრი მონოლითებია აღმართული. სიმაგრე გეგმით არანესიერი ფორმის ოთხკუთხედს წარმოადგენს, რომელიც ნაგებია დიდი ზომის დაუმუშავებელი ანდეზიტის კლდის ლოდებისგან. შიდა ტერიტორია საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობებს უკავია.²⁴⁹ მინისქვეშა ნაგებობები კლდოვან ნაპრალებშია გამართული (სურ. 176), რომლის ღია ნაწილები დიდი ქვებითაა ამოშენებული და გადახურულია ბაზალტის დიდი ფილებით (სურ. 175). ამგვარად აგებული დარნები ზევიდან ქვებისა და მინის მასითაა დაფარული ისე, რომ დარნები რთულად შესაშინევია.

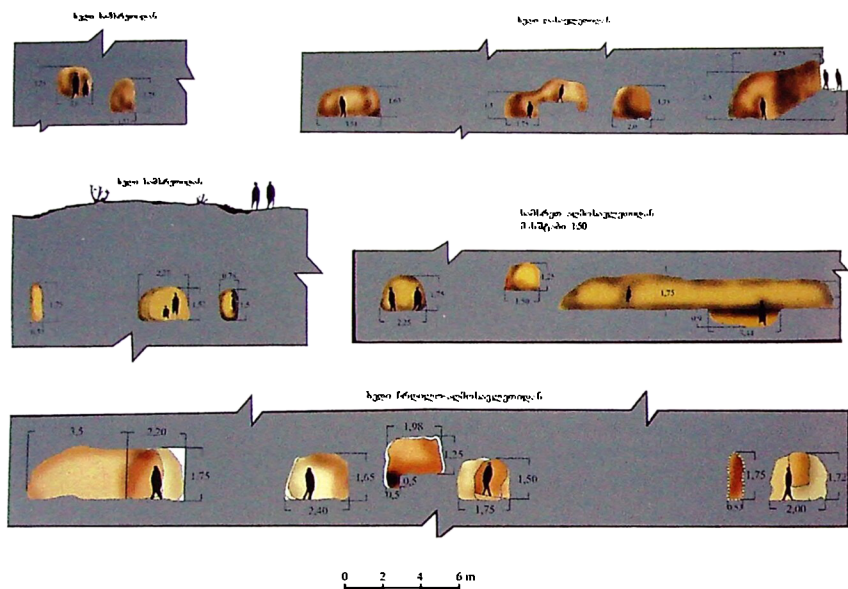

სურ. 170. ჯავახეთი. ლეპისი. კლდეში გამოკვეთილი დარნების კომპლექსი (პ. გაფრინდაშვილის ფოტო).

248. მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1938, გვ. 55.

249. მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1938, გვ. 49-51

მიწისქვეშა „ქალაქი“ განლაგებულია სოფ. გოხნარის სამხრეთით, ბედენის ქედზე, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა „ლოდოვანს“ უწოდებს. ბედენის „ლოდოვანი“ წარმოადგენს მეგალითურ ნამოსახლარს. ის ბედენის მთის ჩრდილოეთ კალთის რთულ რელიეფზე ტერასულადაა განლაგებული. კომპლექსის პირველი, ქვედა დონე, მდებარეობს ნამოსახლარის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში და წარმოადგენს მოედანს. დანარჩენ სამ დონეზე განლაგებულია ცილინდრული ფორმის სენაკები, რომლებიც ერთმანეთს გასასვლელებით უკავშირდება (სურ. 174). სადგომების გარშემო, სამივე დონეზე, განლაგებულია ათამდე სხვადასხვა ზომის დარანი. ნაგებობების კედლები 3 მეტრის სიმაღლეზეა შემორჩენილი, აგებულია დაუმუშავებელი, დიდი ზომის ანდეზიტ-ბაზალტის ნაცრისფერი ლოდებით. ფიქრობენ, რომ სადგომები გადახურული იყო ხის ძელებით, ზემოდან კი მცირე ლოდები და მიწა ეყარა.²⁵⁰

სურ. 171. ლეპისი. დარნების კომპლექსი. ჭრილი (პ. გაფრინდაშვილის ფოტო).

დარნების განსხვავებულ ტიპს მიეკუთვნება ზემო ბეშქენაშენის (წმ. ილიას მთაზე) ციკლოპური სახლი (სურ. 178), რომელიც სრულიად განცალკევებით დგას. ის მდებარეობს სოფ. ბეშთაშენიდან ჩრდილო-დასავლეთით 5 კმ-ზე, აი-ილიას მთიდან 2 კმ-ის დაცილებით ჩრდილო-დასავლეთით, ქედის დასავლეთ ნაწილში, იქ სადაც სოფ. ახალდაბიდან სოფ. სანთისაკენ მიმავალი გრუნტის გზა გადის. სახლი გამართულია ქედის კლდოვან მასივში,

250. მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1938, გვ. 51-52.

ხელოვნურ მაღალ ტერასაზე. კედლებად გამოყენებულია ბუნებრივ კლდეში დარჩენილი ფართო ნაპრალი. ნაპრალებში დარჩენილი ლიობები ამოქოლილია ბაზალტის წვრილი ქვით. სახლი გადახურულია ბაზალტის დიდი ზომის დაუმუშავებელი ფილებით. შესასვლელი დასაუღესიდან აქვს, რომლის წინაც ფართო ღია ეზოა მოწყობილი. ამ ტიპის დარანი/სახლი ჯერჯერობით ერთადერთია და რთულია მისი რომელიმე ტიპისათვის მიკუთვნება.

დასახლებულ პუნქტებში არსებული დარნების მცირე ნაწილი არქეოლოგიურად არის შესწავლილი. იქ აღმოჩენილი არტეფაქტები შუა საუკუნეებს მიეკუთვნება.²⁵¹ თუმცა, ეს არ გამოირიცხავს ვარაუდს, რომ ისინი, შესაძლებელია, უფრო ადრეულ ეპოქას მიეკუთვნება. მით უმეტეს, რომ ყველა იმ პუნქტში, სადაც დარნები დაფიქსირდა, გვხვდება როგორც ბრინჯაოს, ისე ანტიკური ხანის ნამოსახლარები.

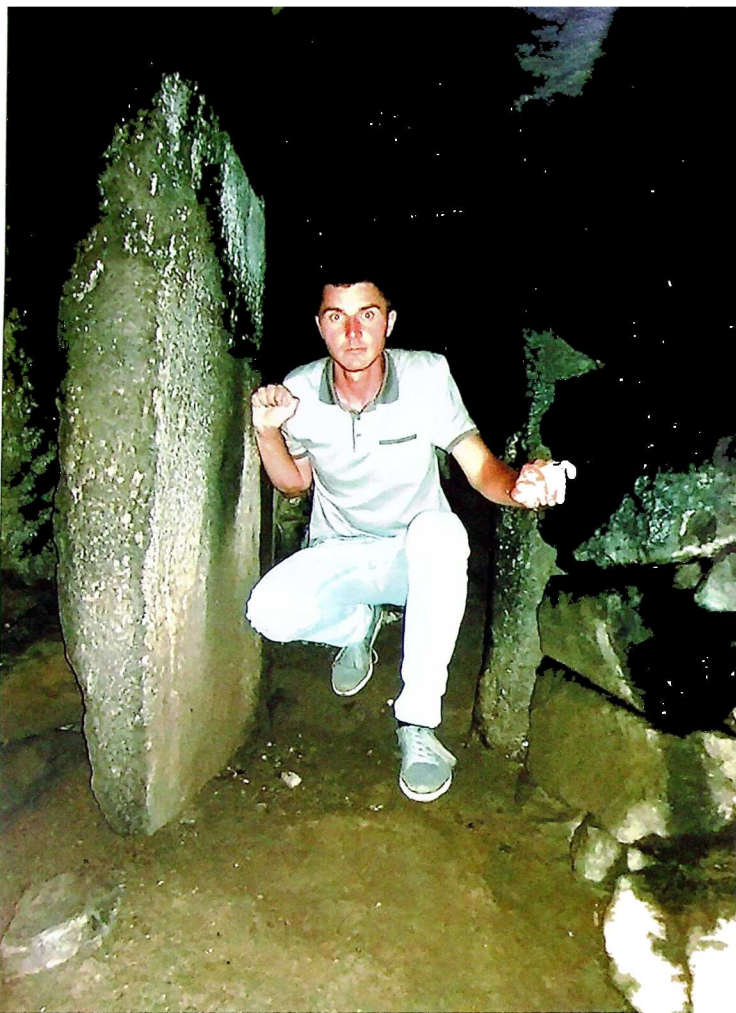
რაც შეეხება, დასახლებთა გარეთ არსებულ დიდ, მინისქვეშა კომპლექსებს, არსებობს მოსაზრება, რომ ეს ნაგებობები მათი მდებარეობისა და აგებულების მიხედვით უფრო ადრეულ ეპოქას მიეკუთვნება და შუასაუკუნეებში მათი მეორადი გამოყენება მოხდა.²⁵²

ამრიგად, დარნებს ორი ფუნქცია ჰქონდა — სამეურნეო და თავდაცვითი. დარნებში, წლის ყველა დროს, თანაბარი ტემპერატურა იყო. ამდენად, ის სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის შესანახი ადგილი იყო; მტრის შემოსევის დროს კი, დარნებში მშვიდობიანი მოსახლეობა იხიზნებოდა.

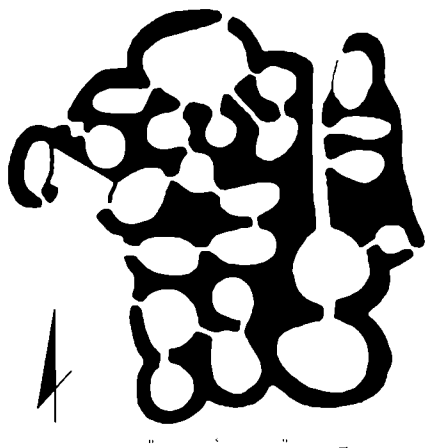

სურ. 172. მესხეთი. გელსუნდა. დარნის კარი (გ. მალრაძის ფოტო).

251 ჩიქოვანი თ. 1975; ბურდილაძე ი. 2010, გვ. 74-76; ამირანაშვილი ჯ., ლამბაშიძე გ. 2001, გვ. 55, 56.
252. ტატიშვილი თ. 1970, გვ. 18-22.

სურ. 173. მესხეთი. გელსუნდა. დარნის კარი (გ. მაღრაძის ფოტო).

სურ. 174. თრიალეთი. გოხნარი. „ლოდოვანის“ დარნების გეგმა (ლ. მელიქსეთ-ბეგის მიხედვით).

სურ. 175. თრიალეთი. გოხნარი. „ციკლოპური“ ნამოსახლარი. დარანი.

სურ. 176. თრიალეთი. გოხნარი. „ციკლოპური“ ნამოსახლარი. დარანი.

სურ. 177. თრიალეთი. გოხნარი. „ციკლოპური“ ნამოსახლარი. სასიმაგრო კედლები.

სურ. 178. თრიალეთი. ზემო ბეშქენაშენი. „ციკლოპური“ სახლი/დარანი.

მეგალითური სტრუქტურები საქართველოს ტერიტორიაზე, არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, ძვ.წ. II ათასწლეულიდან ჩნდება. თუმცა, ისეთი მეგალითური ძეგლები, როგორიცაა მენპირი, შესაძლოა გაცილებით უფრო ადრეული ხანიდან იყო საკულტო ობიექტი. ამის დასტურად მიგვაჩნია სამხრეთ კავკასიაში (სომხეთში, არარატის ველზე), მოხრახლურის ძვ.წ. IV-III ათასწლეულების ნამოსახლარზე, არქეოლოგიური გათხრების შედეგად, გამოვლენილი სამლოცველო, რომლის ცენტრში 4.0 მ. სიმაღლის მენპირია აღმართული²⁵³.

სურ. 179. ჯავახეთი. მოდეგა. ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი ბორცვი.

სამხრეთ კავკასიის მთელ რიგ რეგიონებში ვერტიკალურად მდგარი ქვები კულტის ობიექტად რჩებოდა დიდი ხნის განმავლობაში. მენპირებს განსაკუთრებულ ზებუნებრივ ძალას და სასწაულთმოქმედ ბუნებას მიაწერდნენ როგორც დიოფიზიტი და მონოფიზიტი ქრისტიანები, ასევე მუსლიმები. თუმცა, სამხრეთ კავკასიის ადგილობრივი მოსახლეობისათვის მათი თავდაპირველი ბუნების შესახებ არაფერია ცნობილი.

საქართველოში მენპირები ყორღანებზე, მათ სიახლოვეს ან დასაკრძალავი კომპლექსების მახლობლად დგას. ამის გამო, გამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ ისინი წინაპართა

²⁵³ Areshian G. 2005. pp. 71-88.

კულტთან უნდა იყვნენ დაკავშირებული.²⁵⁴ უკანასკნელ წლებში სომხეთში ჩატარებულმა კვლევებმა აჩვენა, რომ გელამის მთების და არაგანის მენჰირებიც ყორღანების ყრილებზე იყო აღმართული.²⁵⁵ დღემდე გათხრილი ყველა ყორღანი, რომლებთანაც მენჰირებია დაკავშირებული, შუა ბრინჯაოს ხანას მიეკუთვნება. ჩვენ არ გამოვრიცხავთ, რომ შუა ბრინჯაოს ხანის მოსახლეობა ყორღანებს ადრე აღმართული მენჰირის გარშემო აგებდნენ (მაგ. თიქმა-დაში). უშუალოდ ყორღანის ყრილზე მენჰირის აღმართვის შემთხვევაში კი, გამორჩეული რიტუალის შესრულებასთან უნდა გვქონდეს საქმე. ვფიქრობთ, რომ ძველი მენჰირების საშუალებით მოსახლეობა ცდილობდა დაემყარებინა კავშირი თავის წინაპრებსა და ძველ ქტონიურ ღვთაებებთან. ამავე დროს ხდებოდა გარკვეულ ტერიტორიაზე მათი კანონიერი უფლებების ხაზგასმა.

სურ. 180. გომარეთი. მუსის ციხე. „ციკლოპური“ სიმაგრე და დასახლება.

როგორც აღვნიშნეთ, მენჰირები სამლოცველოებში უკვე ადრე ბრინჯაოს ხანაში, მცკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებზეა (მოხრახლური, მეც სეპასარი) დადასტურებული, რაც სავარაუდოს ხდის მათ გაცილებით ადრეულ ეპოქაში კულტმსახურების ადგილად გამოყენებას, ვიდრე შუა ბრინჯაოს ხანის ყორღანებია.

ჩვენი აზრით, სამხრეთ კავკასიის მენჰირებზე მოცემული გამოსახულებები დიდ მსგავსებას იჩენენ სამხრეთ ანატოლიაში აღმოჩენილ წინაქერამიკული ნეოლითური ხანის (ძვ.წ. X-VIII ათასწლეული) სამლოცველოების (გობეკლი თეფე, ნევალი ჩორი) სტრუქტურებთან. სამხრეთ კავკასიის მენჰირებსა და ანატოლიის ნეოლითური სამლოცველოების სტრუქტურებზე ხარის ტყავი და თევზის, ცხვარი, გველი და წეროა გამოსახული.²⁵⁶ არაერთხელ იყო აღნიშნუ-

254. Нариманишвили Г., Шаншашвили Н. 2007.

255. Gilbert A., Bobokhyan A. 2012, p. 61.

256. Schmidt K. 2011, pp. 64-68, 78, 82, pic. 8, 9, 12, 14, 29, 34, 36.

ლი მსგავსება გობეკლი თეფეს ქვის რელიეფებისა და სამხრეთ ანატოლიაში აღმოჩენილი ძვ.წ. VIII-VI ათასწლეულებით დათარიღებული ჩათალ-ჰუიუქის სამლოცველოების კედლის მხატვრობას შორისაც.²⁵⁷ ჩათალ-ჰუიუქის კედლებზე ხარის და ცხვრის თავებია გამოსახული.²⁵⁸ „მონადირეთა“ სამლოცველოს კედლის ფრესკაზე გამოსახულია წეროები,²⁵⁹ რომლებიც ახლო მსგავსებას ამჟღავნებენ სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე მიკვლეულ აუდაჰა-იურტის, ტომაგან-გელის, განძის, მურჯახეთის და იმირზეკის მენჰირებთან.²⁶⁰

სურ. 181. ჯავახეთი. ბარალეთის გორა. საერთო ხედი.

მეცნიერთა აზრით, გობეკლი თეფე დიდი ხნის მანძილზე წარმოადგენდა რეგიონში მცხოვრები მონადირე-შემგროვებლების მთის სამლოცველოს.²⁶¹ სტელებზე გამოსახული ცხოველები, როგორც ჩანს, ადამიანთა გარკვეული ჯგუფების ტოტემური ემბლემები იყო. სავარაუდოდ, ადამიანები საკულტო ცერემონიების გამართვის დროს თავისი ტოტემების გამოსახულებებთან იკრიბებოდნენ.²⁶² გობეკლი თეფეს მშენებლობა მონადირე-შემგროვებლებმა დაიწყეს, ხოლო სამლოცველოს დასრულების დროისთვის მეგალითური კომპლექსის მშენებლები უკვე მინათმოქმედები იყვნენ. მეცნიერთა ვარაუდით, გობეკლი თეფეს კულტი საკვანძო როლს ასრულებდა მინათმოქმედების განვითარებაში, რადგან გენეტიკური გამოკვლევებით, კულტივირებული ხორბალი წარმოიშვა გარეული ჯიშისგან, რომელიც იზრდება ყარაჩადაღის მთაზე. გობეკლი თეფედან 30 კმ-ის დაშორებით.²⁶³

257. Sagona A., Zimansky 2010, p. 92; Erdogu 2009, p. 133.

258. Mellaart J. 1963, pp. 71, 72, pic. 14, 15; Mellaart J. 1964, p. 54, pic. 7, 13.

259. Mellaart 1966, tab. LXII.

260. Пуомповская Б. 1939, сmp. 9.

261. Schmidt K. 2000, p. 48.

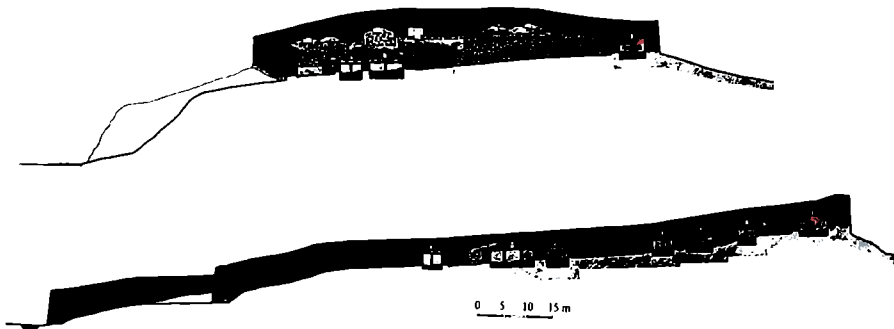
262. Peters, Schmid 2004, p. 209-212.

263. Heun et al., 1997, pp. 1312—1314.

სურ. 182. თრიალეთი. საბუქდავი. „ციკლოპური“ ნამოსახლარი (ი. ესეანჯიას ჩანახატი).

სამხრეთ კავკასიის მენჰირების და ანატოლიის ნეოლითური სამლოცველოების სტელებს შორის მსგავსება ცხოველთა გამოსახულებებშიც შეინიშნება. სამხრეთკავკასიურ ქვებზე გამოსახული ცხვარი, გველი, წერო, ხარის ტყავი და თავ-ფეხი გვხვდება ანატოლიის PPNB სამლოცველოების ქვებზეც. გობეკლის სტელებზე ფრინველები, გველები, ბუკრანიები, ასევე ცხოველის ტყავებია გამოსახული. ეს ცხოველები სკნელებს შორის დამაკავშირებელი ცხოველებია. ამდენად, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ სტელები, არა მხოლოდ წინაპართა კულტთან იყო დაკავშირებული, არამედ სკნელების დამაკავშირებელ სიმბოლოსაც წარმოადგენდა.

სურ. 183. თრიალეთი. საბეჭდავი. „ციკლოპური“ ნამოსახლარი. ქვედა სიმაგრე (რეკონსტრუქცია. შ. მელიქიძე და გ. ნარიშკინი).

სამხრეთ საქართველოს ბრინჯაოს ხანის დასახლებები მდინარეთა ნაპირებზე, მაღალ ბორცვებზე (სურ. 180,182) ყოფილა გაშენებული. პალინოლოგიური კვლევა უჩვენებს, რომ დასახლებების ახლომდებარე მინდვრების ნახევარი სახნავ-სათესად, ნაწილი კი საძოვრად გამოიყენებოდა (სურ. 181); ნამოსახლარების სიახლოვეს იზრდებოდა კაკალი და თხილი; მაღალმთიან რეგიონში კი გავრცელებული იყო ტყეები ან დიდი კორომები, სადაც მუხა, მურყანი და თელა იზრდებოდა. ნიშანდობლივია, რომ დღეს არსებული დასახლებული პუნქტები მდინარეთა ნაპირებზე, დაბალ ფერდობებზე ისეა განთავსებული, რომ მათ, ერთის მხრივ საძოვარი და სათიბი, მეორე მხრივ, კი სახნავ-სათესი ფართობები აკრავს.

მეგალითური ნამოსახლარების და სიმაგრეების მშენებლობის დასაწყისს სამხრეთ კავკასიაში მეცნიერები ძვ. წ. IV ათასწლეულიდან ვარაუდობენ. თუმცა, ამ თარიღის და მათი რაობის შესახებ აზრთა სხვადასხვაობაა. საქართველოში ადრე ბრინჯაოს ეპოქის ფენები თრიალეთში, ბეშქენაშენის და თეზის „ციკლოპურ“ ნამოსახლარებზე გამოვლინდა, თუმცა, ამ ეპოქის დასახლებებს „ციკლოპური“ წყობით ნაგები თავდაცვითი კედლები არ გააჩნია.

საქართველოში, არქეოლოგიურად დადასტურებულ, უძველეს მეგალითურ ძეგლებს მიეკუთვნება მიცვალებულთა დასაკრძალავი ნაგებობები — ყორღანები და დოლმენები. მეგალითური დასაკრძალავები ცნობილია ძვ.წ. III ათასწლეულიდან. ადრე ბრინჯაოს ეპოქით დათარიღებული დოლმენები გავრცელებულია შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპირო ზოლზე, აფხაზეთში. მაგ. ქვედა ეშერაში გათხრილი ერთ-ერთი დოლმენი ძვ.წ. 2400-2200 წწ. თარიღდება, ხოლო ოთხარას დოლმენი ძვ.წ. II ათასწლეულის დასასრულით.

მსგავსად ევროპის მეგალითური დასაკრძალავებისა, სამხრეთ კავკასიის ზოგიერთი ყორღანის დასაკრძალავი კამერის კედლები შემკულია სიმბოლური გამოსახულებებით. რელიეფური სიმბოლოებით შემკულია აგრეთვე შავი ზღვის სანაპიროზე დადასტურებული დოლმენების კედლებიც. როგორც ჩანს, ადამიანებს შორის ურთიერთობა, მიუხედავად მანძილისა და ენობრივი თუ კულტურული განსხვავებებისა, გაცილებით უფრო მჭიდრო იყო.

გვიანი ბრინჯაოს ხანის დასაწყისიდანვე (ძვ.წ. XVI ს.) საქართველოს ტერიტორიაზე მეგალითური ძეგლების სიმრავლე დასტურდება. ადრე არსებულ მეგალითურ ძეგლებს (მენჰირები, დოლმენები, ყორღანები) ემატება ე.წ. ციკლოპური ნამოსახლარები და ციხე სიმაგრეები. საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზე აღმოჩენილი მასალები მიუთითებს, რომ ამ ეპოქაში უფრო ინტენსიური ურთიერთობები ყალიბდება გარე სამყაროსთან. გვიანი ბრინჯაოს ხანა ეგვიპტეს, ლევენტს, მესოპოტამიას, ანატოლიას, დასავლეთ ევროპის კულტურებს, კვიპროსსა და ეგეოსის აუზს შორის ინტენსიური საერთაშორისო ინტერაქციებით ხასიათდება, რაც სხვადასხვა ფორმით გამოიხატა. ამ ეპოქის ინტერნაციონალური ატმოსფერო მღვანელობდა ხელოვნების ნიმუშების ისეთ თვისებებში, რომელიც გასაგები და მისაღებია სხვადასხვა რეგიონებში. სამხრეთ კავკასია გზების და კომუნიკაციების ფართო ქსელში აქტიურად იყო ჩაბმული, რაზეც მიუთითებს აქ არქეოლოგიურად დადასტურებული სხვადასხვა სახის იმპორტი.²⁶⁴ არტეფაქტების გაცვლას თან სდევდა იდეოლოგიის შეცვლაც. აღსანიშნავია, რომ „ციკლოპური“ დასახლებების და ციხე-სიმაგრეების მშენებლობა თითქმის ერთსა და იმავე პერიოდში დაიწყო მიკენურ საბერძნეთში და საქართველოს ტერიტორიაზე, რაც შესაძლოა ამ რეგიონების სოციალური განვითარების თანაბარ დონეზე მიუთითებდეს.

ჩვენ მიერ, სამხრეთ საქართველოში, თრიალეთის „ციკლოპურ“ ნამოსახლარებზე ჩატარებული სამუშაოების საფუძველზე შეიძლება ითქვას, რომ დასახლებათა თავდაცვითი კედლით შემოზღუდვა ძვ.წ. XVI ს-ში იწყება. ძვ.წ. XIII-VII საუკუნეში კი „ციკლოპური“ სასიმაგრო კედლებით დაცული ნამოსახლარები გაბატონებულ მდგომარეობას იკავებენ.²⁶⁵ თრიალეთში ჩატარებული არქეოლოგიური და ინტერდისციპლინარული (პალეობოტანიკა, პალეოზოოლოგია, პალინოლოგია, ანთროპოლოგია და სხვ.) კვლევების საფუძველზე შევეცადეთ აღგვედგინა ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანების და მეორე ნახევრის „ციკლოპურ“ დასახლებებში მცხოვრები ადამიანების ყოფა-ცხოვრება.

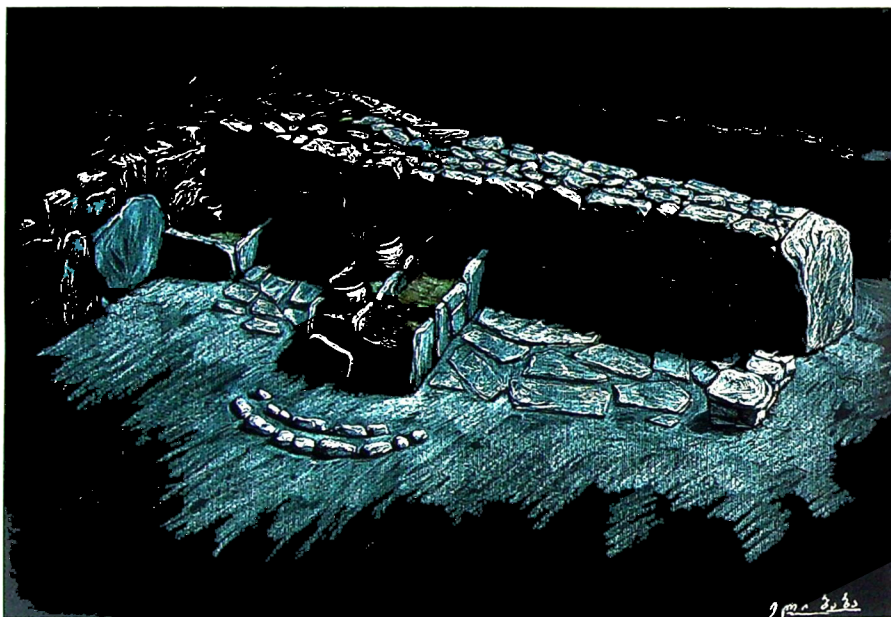
თრიალეთში, ჩვენ მიერ, არქეოლოგიურად რამდენიმე „ციკლოპური“ ნამოსახლარი და ციხე სიმაგრე იქნა შესწავლილი. გაითხარა თავდაცვითი, საცხოვრებელი და სამეურნეო

264. ნარიშკინიშვილი გ. 2010, გვ. 301-302.

265. ნარიშკინიშვილი გ. 2010, გვ. 282.

ნაგებობები და სამაროვნები. გვიანი ბრინჯაოს ხანის საზოგადოების ყოფისა და ცხოვრების შესახებ ყველაზე მეტ მასალას გვაწვდის საბეჭდავისა და ბეშქენაშენის „ციკლოპური“ ნამოსახლარები, სადაც გაითხარა როგორც თავდაცვითი სისტემები, ისე საცხოვრებელი უბნები და სამაროვნები. ნიშანდობლივია, რომ ორივე ნამოსახლარი ხანგრძლივი დროის მანძილზე ფუნქციონირებდა. მაგ. ბეშქენაშენის ნამოსახლარის უძველესი ფენა ადრებრინჯაოს ხანას მიეკუთვნება და აქ ცხოვრება გვიან შუა საუკუნეებამდე გრძელდება. დიდხანს ცხოვრების კვალი სამაროვნებზეც აისახა. მაგ. ბეშქენაშენის ნამოსახლარს სხვადასხვა ეპოქის ხუთი სამაროვანი აკრავს გარშემო, საბეჭდავის ნამოსახლართან ოთხი სამაროვანია დაფიქსირებული.

საბეჭდავის ნამოსახლარი მდებარეობს სამხრეთ საქართველოში, თრიალეთში, სოფ. ბეშთაშენის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მთა ელი-ბაბას (ზღვის დონიდან 1674 მ) თხემზე და ფერდობებზე (სურ. 182).

სურ. 184. თრიალეთი. საბეჭდავი. „ციკლოპური“ ნამოსახლარი. სამზარეულო (რეკონსტრუქცია. გ. ტატიშვილი და გ. ნარიშკინი).

ნამოსახლარი წარმოადგენს კომპლექსს, რომელიც სასიმაგრო სისტემების ქვედა და ზედა სიმაგრეების, მათ შიგნით და გარეთ არსებული უბნებისაგან შედგება (სურ. 182). ქვედა სიმაგრე (A უბანი) კომპლექსის დასავლეთ ნაწილში მდებარეობს (სურ. 183). გალავნის მთელ პერიმეტრზე მიდგმულია 30-მდე საცხოვრებელი სახლი, რომელთა შორის დატოვებულია

გასასვლელები და ქუჩები. კედლების შემორჩენილი სიმაღლე 0.8-1.5 მ უდრის. სიმაგრის ცენტრალური ნაწილი ნაგებობებისაგან თავისუფალი ჩანს. ქვედა სიმაგრე ორი ნაწილისაგან შედგება და ორი შესასვლელი აქვს. სიმაგრის მთლიანი სიგრძე აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე 162 მ-ს, ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზე კი 90 მ-ს უდრის. ქვედა სიმაგრეში გათხრილია 9 სახლი, რომელთა იატაკი უმეტეს შემთხვევაში თიხატკეპნილია. სახლებში დადასტურდა თიხისაგან გამოძერწილი სტაციონარული კერები, რომელთა დიამეტრი 0.3-0.4 მ-ია. ქვედა სიმაგრის მეორე, აღმოსავლეთი შესასვლელიდან, რომლის სიგანე 6 მ-ია, აღმოსავლეთით მთის ნეკრისაკენ მიემართება ბაზალტის დიდი ქვებისაგან განწყობილი „ხეივანი“ რომელიც 100 მ-ის შემდეგ ორად იყოფა და ელი-ბაბას მთას გარშემო უვლის (სურ. 110).

საერთო სიგრძე აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე 1200 მ-ია. მთის ფერდობზე და ნეკრზე, „ხეივნის“ მიგნით განლაგებულია ცალკეული საცხოვრებელი უბნები, სასიმაგრო შენობები და გალავნით შემოზღუდული საკულტო მოედანი.

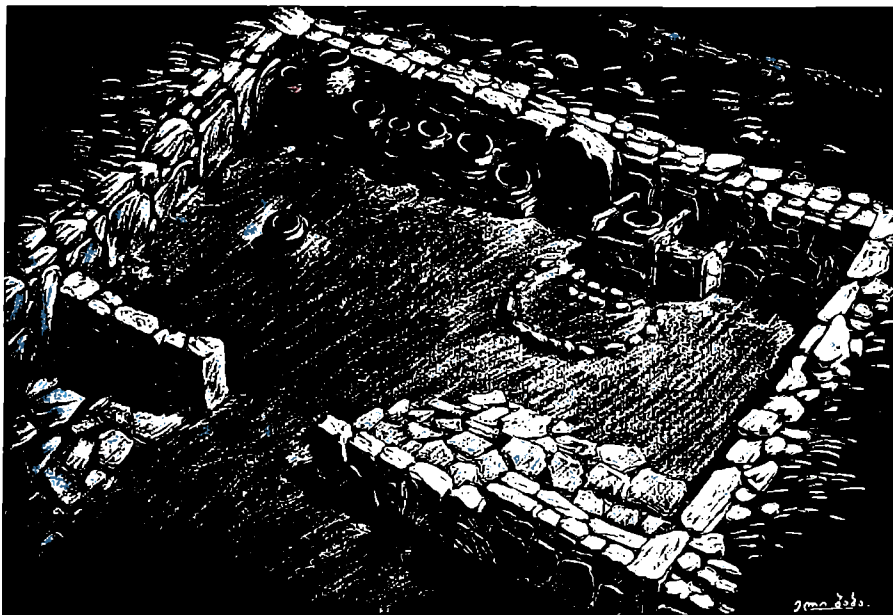

პრ. 185. თრიალეთი. საბეჭდები. „ციკლოპური“ ნამოსახლარი. ლუმელი (რეკონსტრუქცია. გ. ტატიშვილი და გ. ნარიშკინი).

პირველ უბანში 40-მდე სახლი დასტურდება, რომელთაგან ოთხია გათხრილი. ოთხივე დიდი ზომის დაუმუშავებელი ქვებითაა ნაგები, მშრალად. კედლების შემორჩენილი სიმაღლე 1.0-1.5 მ-ს უდრის. კედლების მაქსიმალური სიგანე 3.0 მ უდრის. სახლები თხევალადაა აგებული, ერთმანეთზეა მიდგმული და მათ საერთო კედლები აქვთ.

სახლების კარის ღიობები სამხრეთ-დასვლეთითაა მიმართული. ნაგებობების შიდა საერთო ფართობი 150-160 კვადრატული მეტრია. თითოეული სახლი ორი – მცირე და დიდი სათავისაგან შედგება. სახლები ნახევრად მიწურებს წარმოადგენდნენ და როგორც ჩანს, ბანური გადახურვა ჰქონდათ, რომელიც ხის ბოძებს ეყრდნობოდა (სურ. 112,113).

სახლების მცირე სათავსოების იატაკი თიხატყეპნილია, დიდი სათავსოს იატაკი ბაზალტის ბრტყელი ფილებითაა მოგებული. მცირე სათავსოში გამართულია კერა ან ღუმელი (სურ. 184). ჩანს, რომ სახლის ეს ნაწილი სამზარეულოს და საძინებელს წარმოადგენდა (სურ. 111). დიდი სათავსო კი სამეურნეო იყო, სადაც საქონელი უნდა ყოფილიყო დაბინავებული. დიდი სათავსო სანოვავის შესანახიც იყო. ყველა დიდი სათავსოს გრძივ კედელთან ქვით ნაგები და თიხით შელესილი მერხი იყო გამართული, რომელზეც დიდი სამეურნეო თიხის ჭურჭლები იდგა (სურ. 186).

სურ. 186. თრიალეთი. საბეჭდავი. „ციკლოპური“ ნამოსახლარი. სახლის ინტერიერი (რეკონსტრუქცია. გ. ტატიშვილი და გ. ნარიშკინი).

თიხის ჭურჭელი იატაკზეც ეწყო. მაგ. № 1 სახლის დიდი სათავსოს იატაკზე, კედლის გასწვრივ თიხის რვა დიდი ზომის ჭურჭელი იდგა. № 2 სახლის დიდი სათავსოს იატაკზე და კედლების გასწვრივ მოწყობილ თიხის თაროებზე 21 თიხის ჭურჭელი დადასტურდა. №3 სახლის დასავლეთი კედლის გასწვრივ გამართულ მერხზე სამი ჭურჭელი

იდეა. №3 სახლის მცირე სათავსოს ჩრდილოეთი კედლის გასწვრივ, ჩამწკრივებული იყო დიდი ზომის ხუთი დერგი. აქვე აღმოჩნდა ორი სადღვებელი. №5 სახლის №1 სათავსოში აღმოჩნდა სადღვებლები, ჯამები, ტოლჩები, დერგები, ქოთნები, კოჭბები. ჭურჭლის უმრავლესობა დამზადებულია მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან, ხელთაა ნაძერწი და არათანაბრადაა გამოშვარი. დიდი ნაწილი ქოთნებსა და დერგებს წარმოადგენს. აღსანიშნავია ოთხი სადღვებელი, რომლებიც დამზადებულია კარგად განლექილი თიხისაგან. სახლებში აღმოჩნდა ბაზალტის და რიყის ქვისაგან დამზადებული სანაყები, სასრესები, ხელსაფეკვები. სახლებში დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა ოსიდიანის ნუქელუსები და ანატეკები, რომელთა ნაწილზეც მუშაობის კვალია შემორჩენილი. სახლების კუთხეში ან გრძივი კედლის ცენტრში მოწყობილი იყო ღუმელი (სურ. 185).

ყველა შემთხვევაში ის მიდგმული იყო კედელზე. ღუმელები თითქმის ერთი ზომისაა (0.8 X 0.7 X 0.6 მ) და ბაზალტის ფლეთილი ქვით და ტალახითაა ნაგები (სურ. 184). სახლი კულტმსახურების ადგილიც ყოფილა. რიტუალი ძირითადად კერასთან და ღუმელთან ჩანს დაკავშირებული. სახლების ამ ნაწილში იატაკი თიხატკეპნილია და ნაცრით არის მოლესილი. სახლებში სანაცრე ორმოებიც დაფიქსირდა. საბეჭდავის ნამოსახლარის ამ ნაწილში აღმოჩენილი მასალა ძვ.წ. XIII-XII სს. თარიღდება. საბეჭდავის ოთხი სამაროვნიდან ერთია გათხრილი და იქ ძვ.წ. VII-VI სს მასალებია აღმოჩენილი.

ბეშქენაშენის „ციკლოპური“ ნამოსახლარი მდ. ჩილ-ჩილისა (ბეშქაშენის ხევი) და მდ. ბაშკოვ-სუს (ბარეთი) ხერთვისში მდებარეობს (სურ. 107). ამ მდინარეთა ღრმა კანიონებს შორის მოქცეული ფართობი (დაახლ. 20 ჰა) ჩრდილოეთით ხელოვნური თხრილითაა გამოყოფილი, რომლის სამხრეთ კიდედან „ციკლოპური“ კედელია აშენებული. ძეგლზე არქეოლოგიური სამუშაოები დაიწყო 1936 წელს და დღემდე გრძელდება. ჩვენ მიერ გამოვლენილი ნაგებობებიდან ორი სახლი (№1, 3) მთლიანად გაითხარა, №2 სახლის კი მხოლოდ ნაწილი იქნა შესწავლილი. სახლების კედლები ნაგებია ბაზალტის ნატეხი ქვით, რომელთა მაქსიმალური, შემორჩენილი სიმაღლე 0.8 მ აღწევს. №1 სახლის სამხრეთი კედლის ცენტრალურ ნაწილში შესავლელი კარის ლიობია დატოვებული. დასავლეთი კედლის გასწვრივ შემორჩენილია ქვის ფილებით მოგებული საქონლის ბაგა. №2 სახლი მიდგმულია №1 სახლზე. მათ საერთო კედელი გააჩნიათ. №3 სახლი ფრაგმენტულადაა შემორჩენილი. სახლის ძირითადი ნაწილი ეროზიის შედეგადაა მონგრეული. შემორჩენილია რიყის ქვის ცალპირი წყობით ნაგები ჩრდილო-დასავლეთ კუთხე. კედლის პირიდან 0.2 მ სიღრმეზე თიხატკეპნილი იატაკის ნაშთი დაფიქსირდა, რომლის ფართობი 5.5X6.5 მ-ს უდრის (A დონე). იატაკს და კედლებს ეტყობა ძლიერი ცეცხლის მოქმედების კვალი. თიხატკეპნილი იატაკს, ალაგ-ალაგ, ნაცრით მოლესვის კვალი ეტყობა. A დონე მთლიანად შეესებული იყო ნაცრითა და ნაბშირით, რომელშიც შერეული იყო ცხოველის (მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის) ძვლები და კერამიკის ფრაგმენტები. B დონის იატაკიდან 0.2 მ სიღრმეზე კლდოვანი დედაქანია, რომლის უსწორმასწორო ზედაპირი ნაცროვანი მასითაა მოსწორებული და გადალესილი (C დონის იატაკი). ქვის კედელი ამ დონემდე ჩადის და საფუძვლად კლდოვანი დედაქანი აქვს. C დონის იატაკი კარგად ყოფილა მოსწორებული და დატკეპნილი. იატაკზე დიდი რაოდენობით ნაცარი ყრია, რომელშიც კერამიკის ფრაგმენტები, მსხვილფეხა და

წერილფება საქონლის, აგრეთვე ცხენის ძვლები და თევზის ფხების ნაშთები ურევია. როგორც ჩანს სახლი რამდენჯერმე იყო გადაკეთებულ-განახლებული. №3 სახლში აღმოჩენილი მცირერიცხოვანი კერამიკული მასალა ძვ.წ. XVI-XIV სს თარიღდება.

სურ. 187. თრიალეთი. კრომლები, საფარ-ხარაბას სამაროვანი.

საყურადღებოა, რომ ბეშქენაშენის ნამოსახლარის ჩრდილოეთით, სოფ. საფარ-ხარაბასთან გათხრილ ვრცელ სამაროვანზე მოპოვებული თიხის ჭურჭელი იდენტურია № 3 სახლში აღმოჩენილი კერამიკისა. ამ ფაქტისა და ამ ორი ძეგლის ერმანეთთან ახლოს მდებარეობის გამო მიგვაჩნია, რომ ბეშქენაშენის „ციკლოპური ნაქალაქარის“ (სურ. 108) მოსახლეობა საფარ-ხარაბას სამაროვანზე იკრძალებოდა.

სამლოცველოები, საკულტო ადგილები და რიტუალი.

რიტუალი (ლათინური ritualis) არის რთული სიმბოლური ქცევის ფორმა, ძლიერ სტილიზებული, მონესრიგებული, საგულდაგულოდ დაგეგმილი მოქმედებათა სისტემა. არქაული საზოგადოებების ცხოვრებაში რიტუალს უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭებოდა, რადგან სწორედ რიტუალი განსაზღვრავდა ადამიანთა ცხოვრების არსსა და მიზანს, აძლევდა მიმართულებას საზოგადოების არსებობის გადამწყვეტ მომენტში. არქაული საზოგადოების ცხოვრება რეგულირდებოდა რიტუალებით და წეს-ჩვეულებებით, რომლებიც თაობიდან თაობას გადაეცემოდა.

ტრადიციულ საზოგადოებაში სამყაროს სივრცობრივ მოდელად საცხოვრებელი აღიქმება. შესაბამისად მისი ორგანიზაცია ასახავს სამყაროს სტრუქტურას მთლიანობაში. ცნობილია სამყაროს სტრუქტურის ორი ძირითადი გეომეტრიული ტიპი: ოთხკუთხა და წრიული. არქაულ საზოგადოებაში ნებისმიერი არქიტექტურული ნაგებობა, საცხოვრებელი შენობის ჩათვლით, რელიგიური რწმენა-წარმოდგენების კუთხით არის აღქმული. მ. ელიადეს მიხედვით, ტრადიციულ საზოგადოებებში არქიტექტურულ ნაგებობებს გარკვეულ საკრალურ დატვირთვას ანიჭებდნენ. უსასრულო და ერთგვაროვან სივრცეში, სადაც არ არსებობს არა-

ნაირი ორიენტირი, ძალზე მნიშვნელოვანი იყო „ათელის წერტილის“, „ცენტრის“ დადგენა. ადამიანისთვის „ცენტრის“ დადგენა სამყაროს შექმნის ტოლფასია. სამყაროში ცხოვრებისათვის საჭიროა მისი „შექმნა“. არქაული ადამიანი ტერიტორიის დაუფლებას რიტუალების საშუალებით ცდილობს. საკურთხეველის აგებით გარკვეული ტერიტორია ნაკურთხი და, შესაბამისად რელიგიური ადამიანისათვის სივრცეც არაერთგვაროვანი ხდება. კურთხევის შემდეგ ჩნდება საკრალური, ნაკურთხი, „მყარი“ სივრცე და არსებობას განაგრძობს ამორფული სივრცე, რომელსაც თითქოს არ გააჩნია სტრუქტურა და შინაარსი. ტრადიციული საზოგადოებისათვის დამახასიათებელია ათვისებული სივრცის საცხოვრებლის, ნაკურთხი ტერიტორიის დაპირისპირება უცნობ, მის გარშემო არსებულ, გაუთვითცნობიერებელ სივრცესთან. პირველი „ჩვენი სამყარო“, კოსმოსი, ყველაფერი დანარჩენი კი — „სხვა სამყარო“, უცხო და ქაოტური სივრცე, დემონებით და „სხვებით“ დასახლებული. ამიტომ რელიგიური ადამიანი ცდილობდა „სამყაროს ცენტრში“ განლაგებას.²⁶⁶

არქეოლოგიური მონაცემები გვიჩვენებენ, რომ ადრე და შუა ბრინჯაოს ხანის სამხრეთ კავკასიის მოსახლეობა საცხოვრებელი სივრცის (საარსებო გარემოს) ორგანიზებას სამყაროს მოდელზე მათი წარმოდგენის მიხედვით ეწეოდა. ამ ეპოქების ნამოსახლარები, სამაროვნები, სამეურნეო ნაგებობები და წარმოების ნაშთები მიუთითებენ, რომ ამ ეპოქების არქეოლოგიური კულტურების მატარებელი საზოგადოება სივრცეს აღიქვამდა კოსმოსის შემადგენელ ნაწილად.

სამხრეთ კავკასიის არქეოლოგიური მონაცემები მიუთითებენ, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი საზოგადოება კულტთან დაკავშირებულ რიტუალებს საცხოვრებელ ნაგებობებში, დასახლების ტერიტორიაზე და დასახლების გარეთ არსებულ სამლოცველოებში ატარებდა.

საოჯახო საკულტო რიტუალები სრულდებოდა საცხოვრებელ შენობებში, კერასთან. კერაში, ან კერასთან ზოგჯერ დადასტურებულია პატარა ქანდაკება ან ზოო, ან ანთროპომორფული სადგარი. საოჯახო კერების მნიშვნელოვან ნაწილს თიხის ანთროპომორფული სადგრები წარმოადგენს.²⁶⁷ ოჯახის მფარველ ღმერთებთან, თუ გაღმერთებულ წინაპრებთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული სახლების თიხის მაკეტები, რომლებიც აღმოჩენილია მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებზე. სამხრეთ კავკასიაში აღმოჩენილი სახლის მაკეტები, ისევე როგორც ახლო აღმოსავლური ეგზემპლარები, სავარაუდოდ გამოიყენებოდა რიტუალებში, რომლებიც საოჯახო კულტს ემსახურებოდა.

დასახლებათა საკრალური სივრცის და ცალკეული ოჯახების საცხოვრებელ სახლებს არსებული სამლოცველოების გარდა ჩნდება საზოგადოებრივი სათემო მნიშვნელობის კულტმსახურების ადგილები.²⁶⁸ მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებზე სამლოცველოები მდებარეობდა როგორც ნამოსახლარების ტერიტორიაზე (გუდაბერტყა, ართიკი), ისე მის ფარგლებს გარეთ (ბაბადერვიში II, ამირანის გორა).²⁶⁹

266. Элиаде М. 1994, стр. 28-27, 23-22.

267. Кушнарёва К., Чубинишвили Т. 1970, стр. 164.

268. Areshian G. 2005, pp. 80-79.

269. Кушнарёва К., Чубинишвили Т. 1970, стр. 165.

სამლოცველო დასახლების ფარგლებში. ცალკეული ოჯახების საცხოვრებელ სახლებში არსებული სამლოცველოების გარდა, ადრებრინჯაოს ხანაში ჩნდება საზოგადოებრივი სათემო მნიშვნელობის კულტმსახურების ცენტრები, რომლებიც დასახლების ფარგლებშია განთავსებული.

ერთ-ერთი ასეთი მნიშვნელოვანი ცენტრია მოხრახლური, რომელიც მდებარეობს არ-არატის ველზე, ეჩმიაძინის მახლობლად. ნამოსახლარის ცენტრში, ქვით ნაგებ „ციკლო-პურ“ პლატფორმაზე, თუ კოშკზე, აღმართული იყო 4 მ სიმაღლის „ობელისკი“. როგორც ჩანს, ეს საკულტო ნაგებობა არა მხოლოდ ერთი ნამოსახლარის მოსახლეობის, არამედ მეზობელი თემებისათვის წარმოადგენდა სარიტუალო ცენტრს.²⁷⁰

სავარაუდოდ, სამლოცველოს წარმოადგენდა ქვატყელები C1 ფენის №1 შენობა, რომელიც რელიგიური ცერემონიების დროს დაიწვა.²⁷¹ სამლოცველოს ნაშთები გაითხ-არა გუდაბერტყას ნამოსახლარზე, რომელიც მდებარეობს ქ. გორიდან 7.0 კმ-ის დაც-ილებით. სამლოცველო წარმოადგენს სარ-ლასტით ნაგებ კომპლექსს, რომლის კედლები პოლიქრომული მხატვრობით იყო შემკული.²⁷² თრიალეთში, ოზნის ნამოსახლარზე გა-მოვლინდა საცხოვრებელ შენობებთან დაკავშირებული სამსხვერპლო ადგილები/მოედ-ნები, სადაც ბ. კუფტინის ვარაუდით, საოჯახო-საგვარეულო რიტუალები სრულდებოდა.²⁷³

სამლოცველო ნამოსახლარის გარეთ. ცალკე მდგომი, მტკვარ-არაქსის კულტურის სამლოცველოები სამხრეთ კავკასიაში არაერთ ადგილზე დაფიქსირდა (ამირანის გორა, თალინი, მეც სეპასარი, ბაბა-დერევიში). ამირანის გორის ადრე ბრინჯაოს ხანის სამ-ლოცველო მდებარეობს მთის წვერზე, რომელიც ნამოსახლარის არსებობის მთელ მან-ძილზე ფუნქციონირებდა.²⁷⁴

მეც სეპასარის სამლოცველო (ძვ.წ. XXVIII-XXVI სს) სომხეთის ჩრდილო-დასავლეთით, მთებით გარშემორტყმულ აშოცკას პლატოზე, მთის თავზე დაფიქსირდა. ძეგლზე დადას-ტურდა ორი კერა. ერთ-ერთ კერასთან შეიდი მგლის ჩონჩხი გამოვლინდა. სამლოცველოს სიახლოვეს მენპირებია აღმართული.²⁷⁵

ადრებრინჯაოს ხანის, დასახლებიდან გარეთ მდებარე საკულტო მოედანი სომხეთ-ში, ქ. თალინთან, მტკვარ-არაქსის კულტურის სამაროვნის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწ-ილში მდებარეობს. საკულტო მოედანი გამოვლინდა 1.5 მ. სიმაღლის და 23 მ. დიამე-ტრის ხელოვნურ ბორცვის ქვეშ. ის წარმოადგენდა ორი ერთმანეთის პარალელურად განლაგებული მართკუთხა ფორმის პლატფორმას, რომლის კედლები ქვით იყო ნაგები.²⁷⁶ მტკვარ-არაქსულ ნამოსახლარებზე, ან მათ სიახლოვეს ზოგჯერ დასტურდება ორმოები, რომლებშიც საკულტო ხასიათის მასალა იყო შენახული. შესაძლოა, ამ ორმოებში სატაძრო

270. Areshian G. 2005, pp. 80-79.

271. ჯავახიშვილი ალ., ლონტი ლ. 1962, გვ. 52.

272. ნადიმაშვილი ს. 1963, გვ. 148-152.

273. Куптин Б. 1948, стр. 42.

274. ჩუბინიშვილი ტ. 1963, გვ. 43, 45 ტაბ. I-3. Кушнарёва К., Чубинишвили Т. 1970, стр. 62.

275. Еганян Л. 2012, стр. 272.

276. Badalyan R., Avetisyan P. 2007, p. 243.

საგანძური იყო გადამალული. ერთ-ერთი ასეთი ორმო გამოვლინდა ბაბა-დერევიში II ნამოსახლართან. მასში აღმოჩნდა ხარის ქანდაკება და ორმაგი სპირალით შემკული ქვის სტელის ფრაგმენტი.²⁷⁷ ტ. ჩუბინიშვილის ვარაუდით, ეს სტელა იყო „უძველესი ემპაოიდური მენჭირის ნატეხი.“²⁷⁸

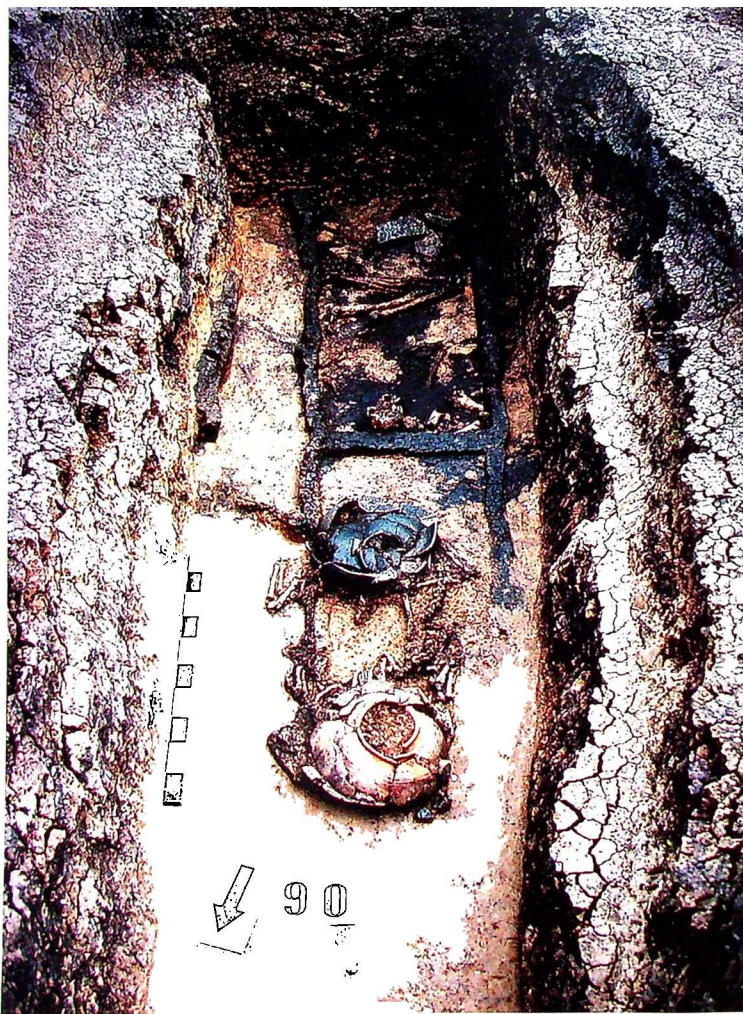
მოტანილი მაგალითები მიუთითებს, რომ საქართველოს მეგალითური ძეგლების შემქმნელ საზოგადოებას ღვთაებათა მრავალფეროვანი პანთეონი და რთული რიტუალები ახასიათებდა, რაზეც სამლოცველო კომპლექსები, ცალკეული საკულტო ადგილები და სამაროვნები მეტყველებენ. სამხრეთ კავკასიის ბრინჯაოს ხანის საზოგადოების რწმენა-წარმოდგენები, სამლოცველობთან ერთად სამაროვნების მოწყობაში და დაკრძალვის რიტუალშიც გამოიხატა.

სამაროვნები და დაკრძალვის რიტუალი. საცხოვრებელი სივრცის განაწილების და ათვისების დროს ადამიანი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა მიცვალებულისათვის შესაბამისი ადგილის მიჩენას. ადრებრინჯაოს ხანაში, მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებზე სამაროვანი უმეტესწილად ნამოსახლარის მოცილებითაა გამართული (ბეშთაშენი, სამშვილუდე, ხაშურის ნაცარგორა, ამირანის გორა, ქვაცხელები, თალინი, ელარი, შენგავითი და სხვ.), გვხვდება შემთხვევები, როდესაც ჩვილ ბავშვთა სამარხები სახლების იატაკს ქვეშაა გამართული (ამირანის გორა). ზოგიერთი სამარხი მიტოვებული სამოსახლოების ტერიტორიაზეც არის დადასტურებული (ამირანის გორა, ქვაცხელები). ბავშვების ქვაყუთები ოზნის ნამოსახლარზეც აღმოჩნდა.²⁷⁹ შუა ბრინჯაოს ხანაში სამაროვნები უფრო დიდ სივრცეზეა განლაგებული. ამ ეპოქაში იგება დიდი ყორღანები, რომლებიც მხოლოდ საცხოვრებელ სივრცეს კი არ უკავშირდება, არამედ, ისინი ადამიანთა ჯგუფის მიერ უფრო დიდი საარსებო სივრცის ათვისების მაჩვენებელია. მიცვალებულთა გრანდიოზული დასაკრძალავების გამართვით საზოგადოება, კონკრეტული თემი, თავის საარსებო სივრცეს შემოსაზღვრავს.

277. Кушнарёва К., Чубинишвили Т. 1970, стр. 165.

278. Чубинишвили Т. 1971, стр. 105.

279. ჩუბინიშვილი ტ. 1963, გვ. 36; ჯავახიშვილი ალ., ლლონტი ლ. 1962, გვ. 24-25; Кушнарёва К., Чубинишвили Т. 1970, стр. 72-70, 66.

სურ. 188. თრიალეთი. სარეცელი. საფარ-ხარაბას სამაროვანი, № 90 სამარხი.

გვიანბრინჯაოს ხანაში, ძვ.წ. II ათასწლეულის შუახანებსა და მეორე ნახევარში გარდაცვლილები იკრძალებოდნენ ნამოსახლარებისაგან მოშორებით, სპეციალურად მოწყობილ სამაროვნებზე. საფარ-ხარაბას სამაროვანზე გათხრილი ყველა სამარხი ორმოსამარხს წარმოადგენს. დასაკრძალავი კამერები შემოფარგლულია ბაზალტის დიდი ქვებით შედგენილი ნრეებით (კრომლებებით), რომელთა დიამეტრი 4-18 მ შორის მერყეობს (სურ. 187). სამარხი კამერები ძირითადად ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზეა დამხრობილი. მიცვალებულები დასვენებულია ხელ-ფეხ მოკეცილი, მარჯვენა ან მარცხენა გვერდზე, თავით ჩრდილოეთით. მიცვალებულისათვის განკუთვნილი ინვენტარი გარკვეული კანონზომიერებით არის განაწილებული. სამარხეული კერამიკა (თითოეულ მიცვალებულს 1-8 ჭურჭელი აქვს ჩატანებული) ძირითადად მიცვალებულის თავის ქალასთანაა განლაგებული (სურ. 190), საბრძოლო იარაღი კი, სახის წინ უწყევია. სამაროვანზე დაკრძალულ მიცვალებულთა ნაწილი შემკულია სხვადასხვა სახის (ოქროს, ფაიანსის, ნახევრადძვირფასი ქვის) მძივ-სამკაულით. მძივები გვხვდება როგორც გულსაკიდების, ასევე სამაჯურების და თავსამკაულის სახით. მიცვალებულისათვის ჩატანებული მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის ნაშთები ყველა სამარხში გვხვდება (სურ. 188). ისინი, ცალკეული ნაწილების სახით, დანაწობილია სამარხის იატაკზე. ზოგიერთ სამარხში აღმოჩენილია ცხერის ან თხის მთლიანი ჩონჩხები (სურ. 189).

სურ. 189. თრიალეთი. წვრილფეხა საქონლის ჩატანება სამარხში. საფარ-ხარაბას სამაროვანი.

დაკრძალვის წესი. კრემაცია. შუა ბრინჯაოს ხანის (ძვ.წ. III-II ათასწლეული) თრიალეთის და ზურტაკეტის დიდ ყორღანებში ადამიანის ძვლები თითქმის არ აღმოჩენილა. თრიალეთის დიდ ყორღანებში ადამიანის ძვლები არ იყო აღმოჩენილი, ამავე დროს იგივე ყორღანებში კარგად იყო შემორჩენილი საქონლის ძვლები. ამ ფაქტმა ბ. კუფტინს ავა-რაუდებინა, რომ მიცვალებულის კრემაციასთან ჰქონდა საქმე. მაგრამ არც დამწვარი ძვლები დაფიქსირდა და არც ფერფლი თიხის ურნებში. ბ. კუფტინის აზრით, მიცვალებულს კრემაცია უტარდებოდა ყორღანის გარეთ, სამარხში კი მოთავსებული იყო მისი დამწვარი ნეშტი, რადგან ნახშირის მცირე ზომის ფრაგმენტები დაფიქსირებული იყო სამარხის ფსკერზე. ბ. კუფტინის ვარაუდით, მიცვალებულის ფერფლი იდო პირდაპირ სარეცელზე, ისევე როგორც ეს აღწერილი იყო ხატუშაშში აღმოჩენილ ხეთური რიტუ-ალის აღწერაში მეფეთა კრემაციის შესახებ.²⁸⁰ მიცვალებულის კრემაცია თრიალეთის გარდა შეინიშნება სამთავროს ყორღანულ სამარხში. ადამიანის ძვლები არ დადასტურდა შიდა ქართლში, მეტეხთან და გრაკალთან გათხრილ ყორღანებშიც. კრემაცია დადასტურებულია კიროვკანის და ლჭაშენის მეორე ჯგუფის ყორღანებში.²⁸¹ საერთოდ, სამხრეთ კავკასიაში მიცვალებულის კრემაციის ფაქტები იმდენად უმნიშვნელოა და დოკუმენტურად, პრაქტიკულად, არ დასტურდება, რომ დაკრძალვის ამ წესის არსებობის შესახებ რაიმეს გადაჭრით თქმა ძნელია.

ინჰუმაცია. თრიალეთის შუა ბრინჯაოს ხანის ზოგიერთ ყორღანში დადასტურებული იყო ადამიანის კბილების ფრაგმენტები, რაც შესაძლოა ინჰუმაციის შემთხვევებზე მეტყველებს.²⁸² განსხვავებით თრიალეთის ყორღანებისაგან, მესხეთის შუა ბრინჯაოს ხანის თითქმის ყველა ყორღანში ადამიანის ჩონჩხის ნაწილებია დამონმებული. დიდ ქვაყრილიან ყორღანებში, როგორც ჩანს, ერთი მიცვალებული იყო დასაფლავებული, ხოლო მომცრო ყორღანები, თითქმის ყოველთვის კოლექტიური. ზოგ ყორღანში მიცვალებულის პოზის დადგენაც გახდა შესაძლებელი: № 10 ყორღანში სამივე მიცვალებული მოკრუნჩხულ პოზაში იწვა, თავით სამხრეთით, ხოლო №9 ყორღანში ორ ფენმოკეცილ მიცვალებულს თავი ჩრდილოეთით ჰქონდა. გვიანბრინჯაო-რკინის ხანის ბეშთაშენის, საფარ-ხარაბას, საბეჭდავის, კნოლეს და აერანლოს სამაროვნებზე მხოლოდ ინჰუმაციური დაკრძალვის წესია დადასტურებული. მიცვალებულები მარცხენა ან მარჯვენა გვერდზეა დაკრძალული. დაკრძალულთა დამხრობაში რაიმე კანონზომიერება არ შეინიშნება. ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევრით დათარიღებულ სამაროვნებზე მიცვალებულებს თავი ჩრდილოეთით ან სამხრეთით უდევთ, ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევრაში კი, მიცვალებულებს, უმეტესად, თავი დასავლეთით უდევთ.²⁸³

თრიალეთში, გვიანი ბრინჯაოს ხანის საფარ-ხარაბას სამაროვანზე გათხრილი სამარხებიდან მხოლოდ 31-შია აღმოჩენილი ადამიანის ძვლოვანი ნაშთი, რომელთა იდენტიფიკაცია სქესისა და ასაკის მიხედვით შესაძლებელია. დაკრძალულთა 28.2% მამაკაცია, 41.0%

280. *Куптин Б. 1941, стр. 81.*

281. *ჯაფარიძე ო. 1969, გვ. 71.*

282. *Куптин Б. 1941, стр. 81.*

283. *ნარიშკინიშვილი გ. 2010, გვ. 284; ნარიშკინიშვილი გ. და სხვ. 2010, გვ. 372-374.*

დედაკაცს და 25.6% ბავშვს შეადგენს. მამაკაცებში სხეულის სიმაღლე ცვალებადობს 154.5–175.0 სმ ფარგლებში. დედაკაცების სხეულის სიმაღლე კი 151.3–165.3 სმ-ის ფარგლებში ვარიირებს. საფარ-ხარაბას მოსახლეობა, მიუხედავად იმისა, რომ საკმაოდ მაღალი ცხოვრების დონით ხასიათდებოდა, გამოირჩეოდა დაბალი სიცოცხლის ხანგრძლივობით. მამაკაცების (30.7) სიცოცხლის საშუალო ხანგრძლივობა 5.7 წლით მეტია, ვიდრე ქალების (25.0), ხოლო სიცოცხლის საშუალო ხანგრძლივობა ბავშვთა სიკვდილიანობის გათვალისწინებით 23.7 წელს შეადგენდა. უკანასკნელზე დაყრდნობით შეიძლება ითქვას, რომ მოსახლეობის აღწარმოება ძალიან ჩქარი ტემპით მიმდინარეობდა.²⁸⁴

სურ. 190. თრიალეთი. ჭურჭლების განლაგება სამარხში. საფარ-ხარაბას სამაროვანი.

284. ბითაძე ლ. 2010, გვ. 543-553.

ადამიანის თავების ცალკე დასვენება და უთავო მიცვალებულები. დაკრძალვის ეს რიტუალი იშვიათად გვხვდება. ადამიანის თავის დაკრძალვის რიტუალი დადასტურდა სამხრეთ საქართველოს სამაროვნებზე. მესხეთში, ახჩიის შუა ბრინჯაოს ხანის ზოგიერთ ყორღანში (№№ 7, 14) მიცვალებულების თავები იდო თიხის ჭურჭლებში, ხოლო ერთი თავის ქალა ახჩიის № 14 ყორღანიდან, კედელთან, ქვაზე იდო.²⁸⁵ თრიალეთში, ბეშთაშენის სამაროვნის ძვ.წ. IX-VII სს. დათარიღებულ №46 სამარხში მიცვალებულის თავი ლანგარზე იყო დასვენებული.²⁸⁶ თავის გარეშე იყო დაკრძალული ისტორიულ თრიალეთში, ბედენის პლატოზე გათხრილ და ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრით დათარიღებულ, №2 ყორღანში დასვენებული წარჩინებული მიცვალებული.²⁸⁷ ბეშთაშენის გვიანბრინჯაო-ადრეკინის ხანის სამაროვნის №43 სამარხში კი ორი უთავო მიცვალებული იყო დაკრძალული.²⁸⁸

მიცვალებულისათვის ადამიანის მსხვერპლად შეწირვა. იშვიათად, მაგრამ მაინც დადასტურდა მიცვალებულისათვის ადამიანის მსხვერპლად შეწირვა. ცხოველის (ძირითადად ხარი და ცხვარი) შეწირვის პარალელურად გვხვდება მიცვალებულისათვის ადამიანის მსხვერპლად შეწირვის ფაქტები. მაგალითად, ბედენის № 5 ყორღანში ძირითადი მიცვალებულისათვის ორი ადამიანი - ახაგაზრდა ქალი და 15-16 წლის ბიჭი შეუწირავთ.²⁸⁹ ბედენის № 10 ყორღანში ახალგაზრდა კაცი მეეტლედ ან მეხრედ გაუყოლებიათ მთავარი მიცვალებულისათვის.²⁹⁰ შ. დედაბრიშვილის აზრით, წნორის № 1 ყორღანში ძირითად მიცვალებულთან ერთად მსხვერპლად შეწირული ადამიანების ჩონჩხებიც აღმოჩნდა. შ. დედაბრიშვილი მიიჩნევს, რომ დაკრძალვის შემდეგ, დასაკრძალავი ორმოს თავზეც რაღაც რიტუალი შესრულდა, სადაც ადამიანის მსხვერპლშეწირვას ჰქონდა ადგილი.²⁹¹

მიცვალებულისათვის ადამიანის მსხვერპლად შეწირვის რიტუალი დაფიქსირებულია თრე-ლის სამაროვანზე, შუა ბრინჯაოს ხანის № 43 სამარხში. რ. აბრამიშვილი აღნიშნავს, რომ გადახურვის ძელების ზემოთ, მსხილფეხა საქონლის ნეკნები, ლულოვანი ძვალი და ადამიანის დამწვარი ჩონჩხი დადასტურებული. მიცვალებული ესვენა მარჯვენა გვერდზე, თავით ჩრდილო-დასავლეთისაკენ. ჩონჩხის მეტ-ნაკლებად უძრავად შემორჩენილი ნაწილების მიხედვით, მიცვალებული დაუკრძალავთ ძლიერ მოხრილ მდგომარეობაში. იქმნებოდა შთაბეჭდილება, რომ ის წინასწარ იყო შეკოჭილი. თვით დასაკრძალავ ორმოში მიცვალებულის ჩონჩხი არ აღმოჩნდა. სავარაუდოა, რომ ნეშტის კრემაციის შემდეგ ფერფლი მოათავსეს დიდი ზომის დერგში, რომელსაც ირგვლივ შემოწყობილი ჰქონდა სამი სადგარი. მიცვალებულს თან ჩაატანეს ორი წვრილფეხა საქონელი და ორი მსხვილფეხა საქონლის თავ-ფეხი. საფიქრებელია, რომ წვრილფეხა საქონელი დაკლული იყო ერთ-ერთი მათგანის კისრის მალეში აღმოჩენილი ობსიდიანის ანატეკით. მიცვალებულისათვის იმქვეყნად გატანებულ ნივთებსა და საგზალს განზრახ აყრიან მინას იმისათვის, რომ ისინი დაიცვან დაკრძალვის რიტუალში

285. ჯაფარიძე ო. და სხვ. 1981, გვ. 50, 68.

286. Narimanishvili D. et al. 2018, p. 125.

287. გობეჯიშვილი გ. 1981, გვ. 24.

288. Narimanishvili D. et al. 2018, p. 124.

289. გობეჯიშვილი გ. 1981, გვ. 38-39.

290. გობეჯიშვილი გ. 1981, გვ. 99, 120.

291. Деденришвили Ш. 1979, стр. 23.

გათვალისწინებული ხანძრისაგან. დასაკრძალავი ორმოს ხის ძელებით გადახურვის შემდეგ სამარხის თავზე იმართება ქელები, რომლის დროსაც სრულდება ადამიანის მსხვერპლად შეწირვის რიტუალი. მსხვერპლად შეწირული ადამიანი ისე მკვეთრად იყო მოხრილი, რომ სავარაუდოა მისი წინასწარ საგანგებოდ გათოკვა, რის შემდეგაც მას წაევენ სამარხთან ერთად (მსხვერპლად შეწირული ადამიანის ჩონჩხი აღმოჩნდა გადახურვის ძელებზე).²⁹²

ქ. ფიცხელაურის აზრით „მდიდრულინენეტარიანი მიცვალებულის გვერდზე სრულიად უინენეტარო ჩონჩხების აღმოჩენა ბელადის გარდაცვალების შემდეგ მისთვის შეწირულ ადამიანებს (მცველებს, მსახურებს) უნდა ეკუთვნოდეს. ადამიანის მსხვერპლშეწირვა კი უფრო კლასობრივი საზოგადოების არსებობას უნდა გულისხმობდეს.“²⁹³

მიცვალებულის ცხვარზე დაკრძალვა. წინამურთან გათხრილ შუა ბრინჯაოს ხანის № 13 ყორღანში ხელ-ფეხ მოკეცილი მიცვალებული დასვენებული იყო ცხვარზე. მიცვალებული იწვა მარჯვენა გვერდზე, თავით სამხრეთ-აღმოსავლეთით. შეწირული ცხვარი ბრინჯაოს სატყერით იყო დაკლული, რაზეც მიუთითებს ცხვრის კისრის მალეში ჩატოვებული სატყვარი. ჯერ ცხვარი დაუსვენებიათ მარცხენა გვერდზე, ყელთან და ცხვირთან ობსიდიანის ანატეკები დაუწყვიათ, შემდეგ ზედ დაუკრძალათ მდიდრულად მორთული მიცვალებული. ცხვრის კეფასთან დაწყობილია მსხვილფეხა საქონლის, ხოლო მიცვალებულის ზურგს უკან წერილფეხა საქონლის ძელები. მიცვალებულის ფეხების არეში, სამარხი კამერის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში დადასტურდა ცეცხლის კვალი. საინტერესოა სამარხის აღნაგობაც: სამარხი კამერას შემოუყვება ორ რიგად დაწყობილი რიყის დიდი ქვებით შედგენილი კრომლები, რომლის დიამეტრიც 16 მეტრს უდრიდა. წრის სიგანე 0.7 მეტრია. უშუალოდ კამერის თავზე 6 მეტრი დიამეტრის წრიული ქვაყრილია გამართული. დასაკრძალავი კამერა წარმოადგენს ოთხკუთხა, კუთხეებმომრგვალებულ ორმოს, რომლის ზომებია 2.4X2.5 მ. კამერის სიმაღლე 3.0 მ. კამერა მთლიანად შევსებული იყო რიყის მოზრდილი ქვებით. კამერის სამხრეთ-დასავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეებში შეჭრილია 0.5X0.7 მ. ფართობის ორი ნიში, რომლებშიც შეწყობილი იყო ხარის თავ-ფეხი. ძირითადი კამერის სამხრეთ-დასავლეთ კედელში გამოჭრილია 2.1 მ. სიგრძის, 0.6 მ. სიგანის და 1.0 მ სიმაღლის თახჩა, სადაც დაწყობილი იყო თიხის ჭურჭელი და მსხვილფეხა საქონლის ნეკნების და ფეხის ძელები. სამარხი კამერის კედლებში აშკარად შეიმჩნევა ფოსოები ძელებისათვის, რომლებიც ალბათ გადახურვის კონსტრუქციასთანაა დაკავშირებული.²⁹⁴

წინამურის № 13 სამარხის გვერდით გაითხარა კატაკომბური სამარხი №16, რომელშიც ცხვარი იყო დაკრძალული. როგორც ჩანს, ეს უკანასკნელი დამოუკიდებელ სამარხს არც კი წარმოადგენდა და დაკავშირებული იყო №13 სამარხში დაკრძალული მიცვალებულისათვის ჩატარებულ რიტუალთან.

მიცვალებულის ცხვარზე დაკრძალვის, ან სამარხში ცხვრის სრული ჩონჩხის ჩატანების ფაქტები, საქართველოს ტერიტორიაზე გათხრილ ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიურ

292. აბრამიშვილი რ. 1978, გვ. 50, 61.

293. ფიცხელაური კ. 1980, გვ. 7-8.

294. შანშაშვილი ნ., წარმანიშვილი გ. 1989, გვ. 56.

ძეგლებზე არცთუ ისე დიდი რაოდენობითაა დადასტურებული. დაკრძალვის ეს რიტუალი ძირითადად „დიდი მცხეთის“ ტერიტორიიდანაა ცნობილი: ნეროვანის №47 სამარხი, ნატახტარი III სამაროვნის №28 სამარხი და ნატახტარი I სამაროვანზე გათხრილი კატაკომბური ტიპის სამარხები. გვხვდება აგრეთვე თრიალეთში, გვიანი ბრინჯაოს ხანის საფარ-ხარაბას სამაროვანის №90 სამარხში.²⁹⁵

მიუხედავად იმისა, რომ ამგვარი რიტუალი იშვიათია, გარკვეული მოსაზრების გამოთქმა დღეს შესაძლებელია. ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს სხვადასხვა ხალხების ფოლკლორში დადასტურებული ცხვართან (ერკემალთან) დაკავშირებული რწმენა-წარმოდგენები.

ქართული ხალხური ზღაპრის „ფაშუნდის“ მიხედვით, გმირი ქვესკნელში დევის სახლში მოხვდა, სადაც ერთ ოთახში ორი ცხვარი იყო დაბმული — შავი და თეთრი. თუ გმირი თეთრ ცხვარს შეაჯდებოდა, ქვეცას წავიდოდა, თუ შავს — იქვე, დევის სახლში, დარჩებოდა.²⁹⁶ მსგავსი სიუჟეტისაა კიდევ ერთი ქართული ხალხური ზღაპარი: შავ-თეიმურაზი ქვესკნელში ჩავარდა, რადგან ძმებმა ამოსვლისას თოკი გადაუჭრეს, მიწის ზედაპირზე რომ არ ამოსულიყო. მანამდე კი ცოლმა ასწავლა: ქვესკნელში სამ თხას (ვარ. ერკემალს) ნახავ: თეთრს, შავს და წითელს. თუ თეთრს შეაჯდები, ზევით ამოგიყვანს, თუ წითელს — აქეთ-იქით გატარებს, თუ შავს — მეორე ქვესკნელში ჩაგიშვებსო. შავ-თეიმურაზმა მხოლოდ შავი თხის დაჭერა შესძლო და მეორე ქვესკნელში ჩაეშვა.²⁹⁷ ქართული ხალხური ზღაპრის „ნაბოლარას“ გმირი ჭიდან ქვესკნელში ხვდება. ცოლმა ჩასძახა: როდესაც სამი თხა - ლურჯი, წითელი და შავი, გამოივლის, წითელს მოკიდე ხელი და ზევით ამოგიყვანსო. მაგრამ ნაბოლარამ მხოლოდ შავისთვის შეძლო ხელის მოკიდება და ქვედა სკნელში მოხვდა.²⁹⁸

თურქული ხალხური ზღაპრის „ქვესკნელის არწივის“ მიხედვით, უფლისწული ჭაში ჩავიდა წყლის ამოსატანად. ჭის ფსკერზე ორი ერკემალი გაჩნდა — თეთრი და შავი. თუ უფლისწული თეთრ ერკემალს შეაჯდებოდა, ზევით ამოვიდოდა, თუ შავს — ქვესკნელში მოხვდებოდა. უფლისწული ქვესკნელში მოხვდა, საიდანაც ის ამოიყვანა არწივმა, რომლის ბარტყებიც მან გველისგან გადაარჩინა.²⁹⁹ მსგავსი სიუჟეტისაა სპარსული ზღაპარი, რომლის მიხედვით გმირი ქვესკნელში სამი ჭის გავლით ჩაეშვება. მესამე ჭის ფსკერზე ორი ერკემალი მოვიდა, თეთრი და შავი. როდესაც მათ ჩხუბი დაიწყეს, ზღაპრის გმირი შავ ერკემალს შეაჯდა და მინისქვეშ შვიდი იარუსით ჩავარდა. იქიდან ის ფრინველმა სიმურგამა ამოიყვანა, რომლის ბარტყებიც ვაჟმა გველშეშაპისაგან გადაარჩინა.³⁰⁰ პოლონურ ზღაპარში „ხუთი ცხვარი“, უფლისწული ქვესკნელიდან თეთრ ცხვრებს ამოჰყავთ.³⁰¹

ყველა ამ ზღაპრის მიხედვით, გმირის ქვესკნელში ჩასვლა ორ ეტაპად იყოფა: ის ჯერ ორმოში, ან ჭაში ჩადის, იქიდან კი ქვესკნელში ჩასვლა სხვადასხვა საშუალებით ხდება. ერთ-ერთი საშუალებაა ერკემალი (ცხვარი), ან თხა (ცხვარი და თხა სემანტიკურად ახ-

295. ნარიშკინიშვილი გ. 2010, გვ. 284.

296. ქართული ხალხური ზღაპრები 1986, გვ. 62.

297. ქართული ხალხური ზღაპრები 1938, გვ. 94-95.

298. *Грузинские народные сказки* 1988, стр. 32.

299. *Турецкие сказки* 1986, стр. 61-60.

300. *Персидские сказки*. 1987, стр. 57-56.

301. *Сказки народов мира* 1987, стр. 231-227.

ლობელი ცხოველები არიან და ხშირად ცვლიან ერთმანეთს).³⁰² მნიშვნელობა ცხოველის ფერს აქვს. თეთრი ფერის ცხოველებს ზევით ამოჰყავთ, შავი ფერისას კი, ქვესკნელში ჩაჰყავთ ზღაპრის გმირები.

სხვადასხვა ხალხების რწმენა-წარმოდგენების მიხედვით, ცხვარი/ვერძი ჯადოსნური გადაადგილების საშუალებადაა წარმოდგენილი: ოდისეესმა და მისმა მგზავრებმა ციკლოპოლიფემს გამოქვაბულიდან ცხვრების მეშვეობით დააღწიეს თავი; ოქროს ვერძზე შემჯდარი ფრიქსე და პელე ჩაფრინდნენ კოლხეთში; ირანული მითოლოგიის მიხედვით, ცხვარს გადაჰყავს მიცვალებულის სული იმ ხიდზე, რომელიც აკავშირებს საიქიოს და სააქაოს. ქართული ხალხური ზღაპრების მიხედვითაც, ცხვარს გადაჰყავს ზღაპრის გმირი ერთი სკნელიდან მეორეში.³⁰³

შუა აზიაში ბოლო დრომდე არსებობდა წარმოდგენა მსხვერპლად შეწირულ ცხვარზე, რომელიც მიცვალებულს ეხმარება საიქიოში გადასვლაში. მას გადაჰყავს მიცვალებულის სული იმ ხიდზე, რომელიც საიქიოს სააქაოსაგან ჰყოფს.³⁰⁴ იგივე მიზანს უნდა ემსახურებოდეს ხორეზმის თურქმენებთან დადასტურებული ჩვეულება ცხვრის მსხვერპლად შეწირვა იმ მომენტში, როდესაც მიცვალებული გამოჰქონდათ სახლიდან, რადგან მათი სულები შეერთებულიყვნენ და ერთად გამგზავრებულიყვნენ საიქიოში.³⁰⁵

ირანელების რწმენა-წარმოდგენებით, მსხვერპლად შეწირული ცხვარი მკვდრეთიდან აღდგომის დღეს შესთავაზებს მიცვალებულს ზურგზე შეჯდომას და „სერატის ევლით“ (ხიდი ჯოჯოხეთის უფსკრულზე) გადაყვანას სამოთხეში.³⁰⁶

მითოლოგიურ აზროვნებაში, როგორც ჩანს, ცხვარი ჯადოსნური გადაადგილების საშუალებადაა წარმოდგენილი. სხვადასხვა ხალხების ფოლკლორსა და ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით, ცხვარი (ვერძი)/თხა (ერკემალი) სკნელებს შორის მედიაციის და გადაადგილების საშუალებას წარმოადგენდა.³⁰⁷ ცხვრების დაკრძალვა სამარხებში ასევე დადასტურებულია ბრინჯაოს ხანის შუა აზიასა და ავღანეთში. ისინი დაკრძალული იყვნენ იმ წესით, როგორითაც იკრძალებოდნენ მამაკაცები — მარჯვენა მხარეს თავით ჩრდილოეთით. ყველა შემთხვევაში სამარხეული ინვენტარი საკმაოდ მდიდარი იყო. მეცნიერთა აზრით, ამგვარად დაკრძალული ცხვრები წარმოადგენდნენ ე.წ. გამოსასყიდ სამსხვერპლოს. გამოსყიდვის რიტუალი მდგომარეობდა შემდეგში: ავადმყოფი ადამიანის მაგიერ ღვთაებას სწირავდნენ ცხვარს, ადამიანს კი კისერზე დანას გაუსვამდნენ. რიტუალის შესრულების შემდეგ ცხვარი იკრძალებოდა ისე, როგორც ადამიანი. შესაძლოა, ამგვარ გამოსასყიდ სამსხვერპლოს წარმოადგენდა წინამურის № 16 სამარხში დაკრძალული ცხვარი,³⁰⁸ ხოლო ცხვარზე დაკრძალვის რიტუალი დაკავშირებული იყო წარმოდგენებთან მიცვალებულის სულის მოგზაურობაზე საიქიოში, სადაც ცხვარი იყო გამცილებელი, მეგზური, საიქიოს და სააქაოს დამაკავშირებელი.

302. Антонова Е. 1984, стр. 84.

303. შანშაშვილი ნ., ნარიმანიშვილი გ. 1989, გვ. 57-60.

304. Антонова Е. 1984, стр. 12.

305. Снесарев Г. 1969, стр. 116-115.

306. Антонова Е. 1984, стр. 218.

307. შანშაშვილი ნ., ნარიმანიშვილი გ. 1989, გვ. 57-60.

308. შანშაშვილი ნ., ნარიმანიშვილი გ. 1989, გვ. 57-60.

კავკასიის ხალხების ეთნოგრაფიული მონაცემებისა და მითოლოგიური წარმოდგენების მიხედვით დედამიწა წრიულია, გარშემორტყმულია წყლით ან მთებით. ქვეყნიერების დასასრულს დგას სიცოცხლის ხე, რომელიც ერთმანეთთან აკავშირებს ცას, მიწას და მინისქვესა სამყაროს (ჩენებისა და ინგუშების მიხედვით ქვესკნელი კიდევ შვიდი სხვა სამყაროსაგან შედგება). კოსმოგონიური წარმოდგენების განვითარება კარგად ჩანს ქართულ მითოლოგიაში, რომლის მიხედვითაც კოსმოსი (მონესრიგებული სამყარო) შედგება სხვადასხვა სამყაროსაგან (სკნელი). ადამიანს სკნელის გადალახვა შეუძლია მხოლოდ ღმერთის ნებართვით, ისიც „იერის შეცვლის“ შემთხვევაში, ე.ი. გარდაცვალების - სიკვდილის შემთხვევაში. ყველა სამყაროს (სკნელებს) ერთმანეთთან აკავშირებს მსოფლიო (სიცოცხლის) ხე, რომელიც დედამიწის დასალიერში დგას (სიცოცხლის ხის ვარიანტებია - ბოძი, რომელსაც ეყრდნობა ზეცა, კოშკი, ციდან ჩამოშვებული ჯაჭვი, ირემი, რომლის რქების საშუალებითაც შეიძლება ზესკნელში ასვლა) და მასზე ცხოველია მიბმული. სკნელებს შორის კავშირს ასევე ახორციელებენ სასწაულომოქმედი ცხოველები, ფრინველები, ფანტასტიური არსებები (გმირის ცხენი, თეთრი ან შავი ცხვარი, დევი, ქაჯი და სხვ.). კავკასიის ხალხების მითოლოგიაში დიდი ადგილი ეთმობა მზეს და მთვარეს, ვარსკვლავებს, მრავლადაა დაფიქსირებული ცნობები ბუნების მოვლენების პატრონებსა და მფარველი ღვთაებების შესახებ. კავკასიელი ხალხების მითოლოგიაში ჩანს ტოტემიზმის გადმონაშთებიც. სამონადირეო ეპოსში და მონადირეების შესახებ არსებულ მითოლოგიურ სიუჟეტებში კი მოთხრობილია ნადირთპატრონის და ღვთაებების შესახებ. მითებში ასევე ხშირად გვხვდება ჭექა-ქუხილის, მინათმოქმედებისა და მეცხოველეობის ღვთაებები. კავკასიელთა მითოლოგიასა და რწმენა-წარმოდგენებში შემორჩენილია შეხედულებები კეთილ და ავ სულელებზე.³⁰⁹

სამსხვერპლო ცხოველები. თრიალეთის შუა ბრინჯაოს ხანის თითქმის ყველა ყორღანში (I, V, VI, VII, VIII) აღმოჩნდა მსხვერპლად შეწირული შინაური ცხოველების ნაშთები.

V ყორღანში ცხოველის ძვლები იდო შავპრიალა დიდ ორყურა ჭურჭელში, აგრეთვე სპილენძის ქვაბში, რომლის მახლობლადაც დამწვარი ხის ნაშთები დადასტურდა. ყორღანებში, სამარხი ორმოს სხვადასხვა მონაკვეთში დადასტურდა წვრილფეხა და მსხვილფეხა საქონლის მთლიანად ან ცალკეული ნაწილების შეწირვის ფაქტები. ზოგ შემთხვევაში შინაური ცხოველების ნაწილები დაფარული იყო მსხვილფეხა საქონლის ტყავით. თრიალეთის VIII ყორღანშიც არის დაფიქსირებული ხარის, ცხვრის და ღორის ძვლები, რომლებიც ელაგა გროვებდა.

XV ყორღანში დაფიქსირდა ორი ხარის ჩონჩხის ფრაგმენტები, რომელთა თავის ქალები და ჩლიქებიანი კიდურები პარალელურად იდო, თუმცა დანარჩენი ძვლები არ ჰქონდათ. იქნებოდა შთაბეჭდილება, რომ სამარხი ორმოს იატაკზე დაფენილი იყო ორი ხარის ტყავი, რომელიც ისე იყო დამუშავებული, რომ თავი და კიდურები ტყავში იყო დატოვებული. მსგავსი შემთხვევა დადასტურდა VII ყორღანშიც.³¹⁰ ბ. კუფტინის აზრით, ხარის ტყავი იყო მიცვალებულის საიქიოსკენ შორეული მოგზაურობის გამცილებლის იმიტაცია, მას შემდეგ,

309. *Очиаური Т., Сургуладзе И. 1980, стр. 603-606.*

310. *Кухтин Б. 1941, стр. 83.*

რაც ხარები დაკლულ იყვნენ და მათი ხორცი დაკრძალვის ტრაპეზს მოხმარდა. ხორცის ნაწილი მიცვალებულსაც გაატანეს, რასაც მოწმობს სპილენძის ქვაბსა და დიდ თიხის ჭურჭელში აღმოჩენილი ნეკნების ძელები.³¹¹

XV, XVII, XXXIV ყორღანებში, გარდა ხარის თავ-ფეხისა, რომლებიც სამარხი კამერის აღმოსავლეთ ნაწილში ეწყო, დადასტურდა ხარის მთლიანი ჩონჩხები. ხარების დაუნაწილებელი ჩონჩხები დროშოსის იატაკზე იდო. ისინი თავით აღმოსავლეთისაკენ იყო მიმართული.³¹² ზურტაკეტის ყორღანების „დასაკრძალავი დარბაზების“ სხვადასხვა ადგილას ხშირად ჩნდებოდა საქონლის ძელები, უპირატესად მსხვილფეხა საქონლისა. მსხვილფეხა საქონლის ძელები, უფრო კი კიდურები, გვხვდება აგრეთვე დროშოსებში, დარბაზში შესასვლელი კარის მახლობლად. ო. ჯაფარიძის აზრით, „შესაძლოა ეს მართლაც ეტლში შებმული ხარების ნაშთები იყოს, რომლებიც მიცვალებულის დარბაზში შეტანის შემდეგ დაუკლავთ და მათი ხორცი, რიტუალის დროს, სათანადოდ გამოუყენებიათ“. ზურტაკეტის ყორღანებში აღმოჩენილი მსხვილფეხა საქონელი, ეტყობა, მიეკუთვნება თრიალეთის ყორღანებში ნაპოვნ მსხვილფეხა ჯიშს. პროფ. ნ. ბურჩაქ-აბრამოვიჩის განსაზღვრით, თრიალეთის შუა ბრინჯაოს ხანის ყორღანებში უფრო ხშირად გვხვდება ტანდიდი ჯიში *Bos taurus primigenius*. დიდ ყორღანებში შედარებით ნაკლებად, მაგრამ მაინც გვხვდება წერილფეხა საქონლის ძელებიც.³¹³ „მესხეთის ყველა დიდ-პატარა ყორღანში დადასტურებულია შინაური ცხოველების ძელები. განსაკუთრებით ბევრია ცხოველის ნაშთები დიდ ყორღანებში, უპირატესად მსხვილფეხა საქონლისა. ახჩიის ველის №9 და №11 ყორღანებში და ნაკალოების დიდ ქვყრილიან №2 ყორღანში წერილფეხა და მსხვილფეხა საქონლის ძელებთან ერთად აღმოჩნდა მსხვილფეხა საქონლის თავის ქალები. კოფრების №2 ყორღანში საქონლის ძელებთან ერთად ძაღლის თავის ქალა აღმოჩნდა. ჩვეულებრივ კი ყორღანში სჭარბობს მსხვილფეხა საქონლის ძელები, უპირატესად კიდურებისა. საფიქრებელია, რომ ეს ძელები დაკრძალვის რიტუალისთვის გამოყენებული ცხოველების ნაშთები იყო.“³¹⁴

ცხოველთა მთელი და დანაწილებული ძელები მიუთითებს, რომ რიტუალი მიცვალებულის დაკრძალვის შემდეგაც გრძელდება. როგორც ჩანს, საფლავთან მიცვალებულის სულის მოსახსენიებელი რიტუალი იმართებოდა, რომელიც სააღაპე ცერემონიალს და სამგლოვიარო სუფრის მოწყობას ითვალისწინებდა.

ურემზე დაკრძალვა. თრიალეთის კულტურის ზოგიერთ ყორღანში დადასტურებულია კარგად შემორჩენილი ურმები და ურმის ფრაგმენტები. ოთხბორბლიანი ურმები აღმოჩნდა საბიდახჩას (საპიტიახშო) ორ ყორღანში. ერთი ოთხბორბლიანი ურემი აღმოჩნდა 1939 წელს, XXIX ყორღანში,³¹⁵ ხოლო მეორე - № 5 ყორღანში.³¹⁶ ურმების ცალკეული ნაწილები დაფიქსირებულია თრიალეთის სხვა ყორღანებშიც. ბ. კუფტინის აზრით, მიცვალებულის ნეშტი ყორღანში შეჰქონდათ დროშოსით და კრძალვდნენ ხის ეტლზე, რომელიც ხეთურ დაკრძალვის რიტუალში მოხსენიებულია შემერული იდეოგრამით GIS MAR. GID. DA, რაც საზიდ ურემს აღნიშნავდა, განსხვავებით დასაჯდომი ეტლისგან, რომელიც იწოდებოდა GIS

311. Куптин Б. 1941, стр. 83.

312. Куптин Б. 1941, стр. 83.

313. ჯაფარიძე ო. 1969, გვ. 68-69.

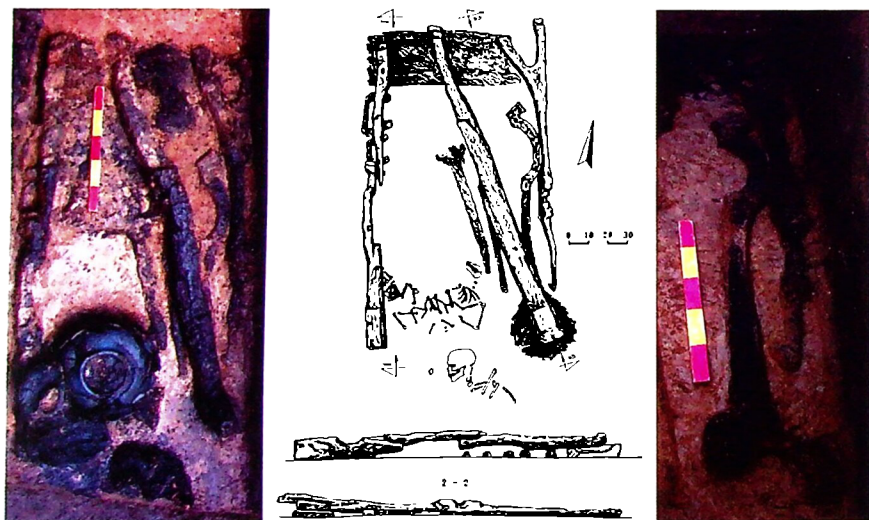
314. ჯაფარიძე ო. და სხვ. 1981, გვ. 160.

315. Куптин Б. 1941, стр. 95, рис. 102.

316. ჯაფარიძე ო. 1969, გვ. 75, სურ. 47, ტაბ. XXIV.

GIGIR. თრიალეთის XV ყორღანში, დასაქრძალავი ორმოს ნაპირებზე იდო ორი ხარის ჩონჩხის ფრაგმენტები: თავის ქალები და კიდურების ძვლები, დანარჩენი ძვლები არ იდო. ბ. კუფტინის აზრით, სამარხში ჩადეს ხარების ტყავი, რომელზეც დატოვეს თავი და ფეხები. შესაძლოა, მიცვალებულის ნეშტის დაბინავების შემდეგ, ხარები დაკლეს და მათი ხორცი დაქრძალვის სარიტუალო ტრაპეზისათვის მოიხარშა. ხარის ძვლები დადასტურდა დიდ სპილენძის ქვაბში, რომელიც სამარხი ორმოს შუაში იდგა. თავიანი და კიდურებიანი ტყავი იდო აგრეთვე VII ყორღანში.³¹⁷ ურმის ნაშთები დაფიქსირდა საფარ-ხარაბას სამაროვანზეც (სურ. 191), რომელიც ძვ.წ. XV-XIV სს-ით თარიღდება.

სამხრეთ კავკასიაში უძველესი დასაქრძალავი ურემი ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანებით თარიღდება. სამხრეთ საქართველოში, ბედნის მაღალმთიან პლატოზე ძვ.წ. III ათასწლეულის ყორღანებში აღმოჩნდა ხის მთლიანი ურემი და ურმების დეტალები, რომლებიც მიცვალებულისთვის ჩაეტანებინათ.³¹⁸ ურემზე დაქრძალვის რიტუალი განსაკუთრებით ფართოდ ვრცელდება ძვ.წ. III ათასწლეულის მინურულიდან და თრიალეთის კულტურის ბრწყინვალე ყორღანების ერთ-ერთ დამახასიათებელ ატრიბუტს წარმოადგენს. ძვ.წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრით დათარიღებული დასაქრძალავი ურემები მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოითქვა მოსაზრება, რომ თრიალეთის ყორღანებში აღმოჩენილი ურემები არაპრაქტიკულია და საკულტო ეკიპაჟთა რიცხვს უნდა მიეკუთვნებოდეს.³¹⁹

სურ. 191. თრიალეთი. ურემი. საფარ-ხარაბას სამაროვანი, № 30 სამარხი.

317. Куптин Б. 1941, стр. 83-81.

318. გობეჯიშვილი გ. 1981, 99.

319. გეგეშიძე მ. 1956, გვ. 22; ჯაფარიძე ო. 1969, გვ. 76.

ქვ.ნ. III ათასწლეულის დასასრულისა და II ათასწლეულის დასაწყისის ყორღანში ურემზე დაკრძალვის რიტუალის შედარებით სრულყოფილად აღდგენის შესაძლებლობა თრიალეთის ყორღანებთან დაკავშირებული სარიტუალო-საპროცესიო გზების აღმოჩენის შემდეგ მოგვეცა. როგორც ჩანს, ხარებშებმულ ოთხთვალა ურემს სხვადასხვა ატრიბუტებით მდიდრულად რთავდნენ. შემდეგ ზედ მიცვალებულს ასვენებდნენ. პროცესია იწყებოდა აღმოსავლეთიდან და ყორღანისაკენ, დასავლეთით მიემართებოდა. ო.ჯაფარიძის აზრით, „თრიალეთის როგორც ორმოიანი, ისე „დასაქრძალავ დარბაზიან“ დიდ ყორღანებში მიცვალებული ან მისი ფერფლი, ალბათ დრომოსით, უკვე გადახურულ დასაქრძალავ დარბაზში, ეტლში შებმული ხარებით შეჰქონდათ“.³²⁰ როგორც ჩანს, ხარებშებმული ეტლი, რომელზეც მიცვალებული იყო დასვენებული, სარიტუალო გზაზე პროცესიასთან ერთად მიემართებოდა.³²¹ დასაქრძალავ დარბაზში მიცვალებულის დასვენების შემდეგ ხდებოდა დრომოსის ამოქოლვა. ყორღანის სარიტუალო გზა და მიცვალებული აღმოსავლეთით, მზის ამოსვლისაკენ იყო ორიენტირებული.³²²

ცნობილი შვეიცარიელი ფსიქოანალიტიკოსის კ. გ. იუნგის აზრით,³²³ ეტლი/ურემი არის მიწიერი ცხოვრების სიმბოლური გამოხატულება. საილუსტრაციოდ მოჰყავს ქართული ხალხური ლექსი, რომელიც, მისი აზრით, საუკეთესოდ ასახავს ეტლის/ურმის არქეტიპულ სახეს:

მთას ურემი ავიტანე,

ამოვიდა გორებითა,

აქ ცხოვრებით გამიძეხით,

საიქოს - ცხონებითა.

ეს ლექსი, ჩვენი აზრით, ყორღანში ურმით დაკრძალვის რიტუალის ახსნის გასაღებს წარმოადგენს: მთაში (ყორღანში) შეგორებულ ურემს, მასზე დასვენებული ადამიანი გადაჰყავს სხვა სამყაროში, ცხონებულ საიქიოში.

ყორღანი, ანუ ხელოვნური მთა კოსმიურ ლერძს, სამყაროს ლერძს — axis mundi-ს წარმოადგენს.³²⁴ სამხრეთ კავკასიის ბრინჯაოს ხანის საზოგადოების რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები ყველაზე ნათლად დაკრძალვის რიტუალში არის ასახული. რელიგიური რიტუალები განსაზღვრავენ პრეისტორიული ადამიანის ყოველდღიურ ცხოვრებას. რელიგიური ადამიანს სურს ნაკურთხ სამყაროში ცხოვრება, რომელიც ერთდროულად რეალური, მყარი და ნაყოფიერია. ამისთვის ის მიმართავს სხვადასხვა საშუალებას სივრცის კურთხევისათვის. სხვადასხვა ტექნიკური საშუალებით შემუშავებული იყო ორიენტირის მოძებნა, რომელიც საბოლოო ჯამში საკრალური სივრცის შესაქმნელად იყო საჭირო.³²⁵ რელიგიური ადამიანისათვის სივრცე არაერთგვაროვანია. არსებობს საკრალური, ნაკურთხი, „მყარი“ სივრცე და არსებობს ამორფული, რომელსაც თითქმის არ გააჩნია სტრუქტურა და შინაარსი. ერთგვაროვან, უსასრულო სივრცეში, სადაც არ არსებობს არანაირი ორიენტირი,

320. Кухтин Б. 1941, стр. 81-83, 143; ჯაფარიძე ო. 1969, გვ. 68.

321. ნარიშკინიშვილი გ. 2009, გვ. 76.

322. ნარიშკინიშვილი გ. 2009, გვ. 44.

323. Юнг К. 2003, стр. 206-205.

324. ბერიაშვილი მ., თორთლაძე ზ. 2001, გვ. 32.

325. Элиаде М. 1994, стр. 26.

ძალზე მნიშვნელოვანი იყო „ათვისის ნერტილის“, „ცენტრის“ დადგენა. ამიტომ რელიგიური ადამიანი ცდილობდა „სამყაროს ცენტრში“ განლაგებას. „ცენტრის“ დადგენა სამყაროს შექმნის ტოლფასია. სამყაროში ცხოვრებისათვის საჭიროა მისი შექმნა.³²⁶ სხვადასხვა კულტურაში მითოსური, თუ რეალური მთები „სამყაროს ცენტრში“ იგულისხმებიან: მერუ ინდოეთში, ხარაბერეციტი ირანში, „ქვეყნიერების მთა“ მესოპოტამიაში, გერიზიმი — პალესტინაში. მთასთან მიმდებარე ტერიტორია „ჩვენს სამყაროს“ წარმოადგენს. ყველა ეს რწმენა ერთ რელიგიურ გრძნობას ასახავს: „ჩვენი სამყარო“ წმინდა მიწაა, იმიტომ რომ ყველაზე ახლოსაა ზეცასთან, ე.ი. „ჩვენი სამყარო“ ამაღლებული ადგილია. „ჩვენი სამყარო“ კოსმოსია და გარედან თავდასხმა ქმნის მის ქაოსად გარდაქმნის საშიშროებას.³²⁷

მრავალ ძველ მითოსურ კულტურაში ტომის ბელადის, მეფის სამარხი წარმოგვიდგება როგორც ტაძარი, რადგან გარდაცვლილი მეფე წინაპარ ღვთაებად იქცევა. ამის ნათელი დასტურია ეგვიპტური პირამიდები, ან ხეთური მაგზოლუმები, რომლებიც ფაქტობრივად იგივე ტაძრები იყო. ხოლო მეფე-დედოფლის გარდაცვალების აღმნიშვნელი ხეთური გამოთქმა „ღმერთი გახდა“ თავად გვიჩვენებს ამ მითოლოგიური თვალსაზრისის არსებობას.³²⁸

სარიტუალო გზები მიუთითებენ, რომ გარკვეული რიტუალი მიცვალებულის დაკრძალვის შემდეგაც სრულდებოდა. ამაზე მიუთითებს სარიტუალო გზების გრანდიოზულობა; შრომითი დანახარჯების მასშტაბურობა, რაც არანაკლები იყო, ვიდრე თვით ყორღანის აგებისათვის გაწეული დანახარჯები; გზებისა და კრომლეხების შეერთების ადგილებში არტეფაქტების, მათ შორის ძვირფასი ლითონებისაგან დამზადებული ნივთების აღმოჩენის ფაქტები, მენჰირები და სხვა.

მიცვალებულის დაკრძალვა ურემზე დაკავშირებული იყო ძველ აღმოსავლეთში გავრცელებულ წარმოდგენებთან, რომ ეტლი (ურემი) ხელისუფლების ატრიბუტია. ხეთურ რიტუალურ ტექსტში „ახალი სასახლის მშენებლობის შესახებ“ მოცემულია მეფისა და ტახტის დიალოგი, რომელიც ეხება მეფის ხელისუფლების აღდგენას, მეფის ხელახალ დაბადებას: „მე, მეფეს, ტახტმა, ზღვის გაღმა მხრიდან მომიტანა ძალაუფლება და სამეფო ეტლი. მე მეფე — ლაბარნა მიწოდეს“. ამ რიტუალურ ტექსტში ეტლი წარმოდგენილია როგორც სამეფო ხელისუფლების უცხოობელი ატრიბუტი.³²⁹ ეტლი/ურემი ხეთურ ტექსტებში მოხსენიება სიცოცხლის განახლების რიტუალთან მიმართებაშიც. ეტლით მიემგზავრებოდნენ ხეთების მეფე და დედოფალი საგაზაფხულო და საშემოდგომო რიტუალურ მოგზაურობაში, რომელიც ცხოვრების განახლებასთან იყო დაკავშირებული.

ამდენად, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ სამხრეთ კავკასიის ბრინჯაოს ხანის და მეგალითური ძეგლების შემქმნელი საზოგადოება ერთი კულტურული პლასტის მატარებელია. მათ ერთიანი რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები აქვთ, რაც სამყაროს სამგანზომილებიან (ქვესკნელი, შუასკნელი, ზესკნელი) მოდელს ეფუძნება.

ვფიქრობთ, რომ სტელები არა მხოლოდ წინაპართა კულტთან იყო დაკავშირებული, არამედ სკნელების დამაკავშირებელ სიმბოლოსაც წარმოადგენდა. ყორღანებთან და საკულ-

326. *Энчаде М. 1994, сmp. 23-22.*

327. *Энчаде М. 1994, сmp. 32, 37.*

328. *ბერიაშვილი მ. 1988, გვ. 189.*

329. *ტატიშვილი ი. 2001, გვ. 77; ბერიაშვილი მ. 1988, გვ. 190-191.*

ტო კომპლექსებთან დაფიქსირებული სარიტუალო გზები, მიცვალებულთა მზეზე ორიენტირება, ყორღანების სოლარული (ნახევარმთვარის და სხივებიანი მზის) ფორმის ყრილები, მზის გამოსახულებებით შემკული და მოხატული კერამიკა ასტრალური და წინაპართა კულტების არსებობას ადასტურებს.

ქართველთა უძველეს ღვთაებათა პანთეონში ასტრალური ღვთებებისა და წინაპართა კულტის არსებობის შესახებ ცნობებს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ და „ქართლის ცხოვრება“ გვანდობიან. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ქართული წარმართული პანთეონის პირველი სრული სქემა ვახუშტი ბაგრატიონს აქვს მოცემული. ვახუშტის თხრობა ძირითადად „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ და ლეონტი მროველის მონაცემებს ეყრდნობა.³³⁰ თუმცა, მათგან განსხვავებით ვახუშტის ეს საკითხები ცალკე აქვს განხილული. მისი ნაშრომის ამ ნაწილის სათაურია „ზნენი და ჩვეულებანი საქართველოსანი.“³³¹

ვახუშტის თხზულებაში გარკვეული ქრონოლოგიური თანამიმდევრობაა ასახული. ქართველთა უძველესი ზნე-ჩვეულებებს კაენისაგან აბელის მოკვლასთან დაკავშირებით გადმოვცემს. ვახუშტი წერს, „... ძეთა ნოესთა, შესძინეს დატევება დამბადებლისა ღვთისა მისისა და ქმნეს ნივთიერი ღმერთნი: კერპნი უსულონი, უტყუნი და ყრუნი, და თაყვანისცემდნენ მას. ხოლო ესე ქართველთა ტომნი, ვითარცა გვაუნყებს მატთანე ჩუენი, იყვნენ ყოველთა ტომთა და ნათესავთა უზობროტესნი და უფლოთესნი.“³³² შემდგომში, ქართლოსის შთამომავალთა, „... სარწმუნოება..... იყო ერთისა დამბადებლისა ღვთისა თაყვანისცემა, და ფუცვიდიან ქართლოსის საფლავსა.“ ამასთან, ქართლოსიანნი მორჩილებდნენ მცხეთელ მამასახლისს. წეს-ჩვეულებებში მომხდარ დიდ ცვლილებას ვახუშტი ასე აღწერს „და იყვნენ მრავალთა წელთა წესთა ამათ ზედა. ხოლო შემდგომად დაივიწყეს ღმერთი დამბადებელი თვისი და თაყვანის სცემდნენ მზესა, მთოვარესა, ვარსკულავთა და ნივთიერთა და პირუტყვთა.“³³³ ეს ცვლილება ქართლოსის ძის, მცხეთოსის გარდაცვალების შემდეგ მოხდა. ქეყყანა შინააშლილობამ მოიცვა. ლეონტი მროველის მიხედვით „და მას ჟამსა დაივიწყეს ღმერთი, დამბადებელი მათი, და იქმნეს მსახურ მზისა და მთოვარისა და ვარსკულავთა ხუთთა, და მტკიცე და უფროსი საფიცარი მათი იყო საფლავი ქართლოსისი.“³³⁴ ვახუშტიც აღნიშნავს, რომ მცხეთოსის შვილებს შორის უთანხმოება ჩამოვარდა და „განძლიერდა მათ შორის ესევეთარი შური და ჯდობა, ვიდრე ღმერთიცა დამბადებელი თვისი დაუტყვეს და მსახურებდნენ მზესა, მთოვარესა და ვარსკულავთა და უმეტეს იყო მათდა საფიცველად საფლავი ქართლოსისა.“³³⁵

ქართლოსიანთა ზნე-ჩვეულებებში მომხდარ შემდგომ ცვლილებას მემკვიდრეები ალექსანდრე მაკედონელის მოქმედებას უკავშირებენ. ლეონტი მროველი ასე აღწერს ამ მოვლენებს, ალექსანდრემ „... მოსრნა ყოველნი იგი ნათესავნი აღრუელნი ქართლს მყოფნი, და დაუტევა მათ ზედა პატრიკად სახელით აზონ. ... და უბრძანა ალექსანდრე აზონს, რათა პატრიკსცემდნენ მზესა და მთოვარესა და ვარსკულავთა ხუთთა, და მსახურებდნენ ღმერთ-

330. ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 8-11, 18-26; 85-90.

331. ქართლის ცხოვრება, 1973, გვ. 13-38.

332. ქართლის ცხოვრება, 1973, გვ. 14.

333. ქართლის ცხოვრება 1973, გვ. 15.

334. ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 16.

335. ქართლის ცხოვრება, 1973, გვ. 50.

სა უხილავსა, დამბადებელსა ყოვლისასა.“³³⁶ ვახუშტი იმეორებს ლეონტის აზრს „აღუქსანდრემ დაუდვა რჯული საქართველოთა ერთისა დამბადებლისა ღვთისა თაყვანისცემა, და მზისა, და მთოვარისა, და ვარსკულავთა პატივი.“³³⁷

აღუქსანდრე მაკედონელის სიკვდილისთანავე, აზომ „დაუტევა სჯული აღუქსანდრეს მოცემული, იწყო კერპთმსახურებად, შექმნა ორნი კერპნი ვერცხლისანი: გაცი და გაიმ.“³³⁸ აზოს მცხეთის მამასახლისის ძმის შვილი ფარნავაზი დაუპირისპირდა, დაამარცხა აზო და სამეფო ტახტზე ავიდა. ფარნავაზმა „საშუალსა გაც და გაიმისა ამართა სახელისა თვისისა კერპი არმაზ მთასა ზედა და ჴევსა შინა, ქართლოსისა საფლავსა ზედა“³³⁹ ამდენად, საისტორიო წყაროების მიხედვით, კარგად ჩანს, რომ სარწმუნოებაში მომხდარი კარდინალური ცვლილებების მიუხედავად, წინაპრის კულტი მუდმივად დომინირებს - ქართლოსის საფლავი ქართველთა უწინარესი სალოცავია.

მეურნეობა. თრიალეთის ძვ.წ. II ათასწლეულის დასახლებათა აგრარული სივრცე სოფლის მეურნეობის ორი ძირითადი დარგით - მესაქონლეობით და მინათმოქმედებით არის წარმოდგენილი. ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებსა და მეორე ნახევარში მინათმოქმედების აღმავლობაზე მიუთითებს ნამოსახლარებზე (ჯინისი, ბეშთაშენი, საბეჭდავი/ელი-ბაბა) აღმოჩენილი მარცვლეული კულტურების ნაშთები, ქვის სანაყები და სასრესები, ბაზალტის საფეხეკებისა და ზელსაფქვაკების სიმრავლე. პალინოლოგიური და პალეობოტანიკური მონაცემების მიხედვით ამ ეპოქის თრიალეთის მოსახლეობის ძირითად საქმიანობას მარცვლეული კულტურების მოყვანა წარმოადგენდა.

სურ. 192. თრიალეთის საძოვრები დღეს.

336. ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 18.

337. ქართლის ცხოვრება, 1973, გვ. 16, 54.

338. ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 20.

339. ქართლის ცხოვრება, 1973, გვ. 16.

საფარ-ხარაბას სამაროვანზე ჩატარებულმა პალინოლოგიურმა კვლევებმა გვიჩვენა, რომ აქ დაკრძალული ადამიანების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან საქმიანობას მინათმოქმედება და მევენახეობა წარმოადგენდა. ჭურჭლებში დადასტურებულია ხორბლის მტვრის დიდი რაოდენობა. ხშირია მარცვლეული კულტურების და ნათესების სარეველების მტვრის დადასტურება სამარხებში. ხორბლის მტვრის გარდა დადასტურებულია ჭვავის, ლომის და ქერის მტვერი. აგრეთვე, ყურძნის მტვრის მარცვლები. სამარხებში ნაპოვნია ის სპეციფიური სარეველები, მაგ. თაღგამულა (*Brassicaceae*), რომლებიც მხოლოდ ენახში იზრდებიან.³⁴⁰

ნამოსახლარებსა და სამარხებში აღმოჩენილი ოსტეოლოგიური მასალები მიუთითებს განვითარებულ მეცხოველეობაზე. ნამოსახლარებზე თითქმის თანაბრად ნარმოდგენილი მსხვილფეხა (ხარი, ძროხა) და წვრილფეხა (ცხვარი, თხა, სურ. 192) საქონლის ძელები. პალეოზოოლოგიური გამოკვლევებით საფარ-ხარაბას სამაროვანზე დაკრძალული ადამიანების ცხოვრებაში მესაქონლეობას დიდი ადგილი ეკავა. ჰყავდათ როგორც მსხვილფეხა, ისე წვრილფეხა რქოსანი საქონელი და ღორები. სამარხებში და ნამოსახლარზე მოპოვებული მასალები მიუთითებს, რომ მოსახლეობა ნადირობასაც მისდევდა (ნადირობდნენ კეთილშობილ ირემზე, შველზე, ჭურციკზე, ჯიხვზე, მაჩვზე). რაც შეეხება საფარ-ხარაბაში აღმოჩენილ ძროხის ჯიშს, ის პატარა ტანის იყო და ო. ბენდუქიძის აზრით, ახლოს იდგა ეგრეთ წოდებულ ხევსურულ ძროხასთან.³⁴¹ რძის ნაწარმის ფართო გამოყენებაზე მიუთითებს სადღევებლების და სანურების დადასტურება გვიანი ბრინჯაოს ხანის ძეგლებზე. საბეჭდავის ნამოსახლარზე, სავარაუდოდ, საქონელი დაბინავებული იყო სახლების დიდ სათავსოებში, რომლის იატაკი ბაზალტის ფილებით იყო მოგებული და სადაც მოთავსებული იყო „ბაგა“

დღეცა. საკითხი, თუ როგორ და რით იკვებებოდნენ გვიანი ბრინჯაოს ხანის თრიალეთელები, რთულია და დღეისათვის ერთგვაროვანი პასუხი არ არსებობს. თუმცა, პალინოლოგიური, პალეობოტანიკური და პალეოზოოლოგიური მასალები გარკვეული მოსაზრებების გამოთქმის საშუალებას იძლევა. საფარ-ხარაბას სამაროვანზე აღმოჩენილი თიხის ჭურჭლებიდან აღებული ნიმუშების პალინოლოგიური კვლევის შედეგად დადგინდა, რომ ყოფაში სხვადასხვა სახის, როგორც ცხოველურ (მსხვილფეხა საქონელი, ბატკანი ან ციკანი), ისე მცენარეულ (ხორბალი, ლომი, ქერი, ნაბლი, თხილი, კაკალი, წინიბურასნარი მცენარეები, ნაცარქათამა, ჭინჭარი) საკვებს იყენებდნენ. საკვების დასამზადებლად ცხოველურ ცხიმს იყენებდნენ, სანელებლებად კი ქოლგოსან მცენარეებს.³⁴² კვების რაციონი საკმაოდ მრავალფეროვანი ჩანს. მაგ. № 10 სამარხში აღმოჩენილ ქილაში თავლი დადასტურდა, № 25 სამარხის დერგში - ხორბალი, თხილი, ცაცხვის მტვერი; № 28 სამარხის იატაკზე, დამწვარ ნიადაგში, დიდი რაოდენობით დადასტურდა ხორბალი, ჭვავი და სხვა სათესი კულტურები, ჭინჭარი; აქვეა რცხილის, ცაცხვის, მუხის და წიფლის მტვრის ნაშთები, № 29 სამარხის ქოთანში - ღვინის დამწვარი ნაშთები და მტვრის მარცვლები, ამავე სამარხის პირფართო ქოთანში ცხოველური ცხიმი, დიდი რაოდენობით ხორბალი, ნათესების სარეველები და საძოვრის ბევრი ელემენტი აღმოჩნდა. № 30-ე სამარხის თიხის ჭურჭელში მსხვილფეხა საქონლის ძელები, ცხოველური

340. ყვავაძე ე. 2004; ყვავაძე ე. 2005.

341. ბენდუქიძე ო. 2005.

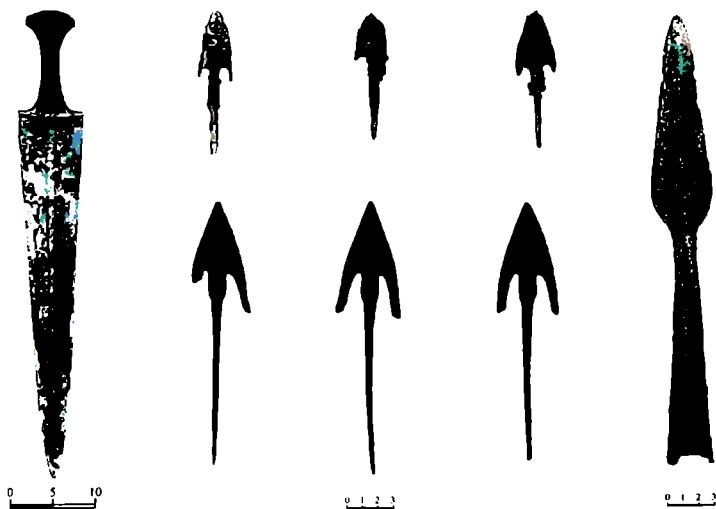
342. ნარიშკინიშვილი გ. 2010, გვ. 285.

ცხიმი, დიდი რაოდენობით ხორბალი და ქოლგოსანი მცენარეები (სანელებლები) დადასტურდა. ჭურჭელს აშკარად ეტყობა ცეცხლის კვალი; როგორც ჩანს, ჭურჭელი საჭმლის მომზადებისთანავე ჩადგეს სამარხში. №79 სამარხის ერთ-ერთ ჭურჭელში აღმოჩენილია ცხვრის ბეჭები, მეორეში ხორბლეულის პროდუქტი უნდა ყოფილიყო, ხოლო მესამე ქოთანში ალბათ წყალი, რადგან აქ დადასტურდა წყალმცენარეების ნაშთები.³⁴³

ხელოსნობა. ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანების და მეორე ნახევრის თრიალეთში კარგად იყო განვითარებული მეთუნეობა, ქვის, ხის და ძვლის დამუშავება. ამ სახის არტეფაქტების დიდი უმეტესობა ადგილობრივადაა დამზადებული.

მეთუნეობა. ამ ეპოქის თიხის ნაწარმიდან გამოირჩევა ორი სახეობის კერამიკა: ერთ ნაწილს წარმოადგენს სამეურნეო და სამზარეულო თიხის ჭურჭელი, რომლებიც უხეშკეციაა, უმეტესწილად ხელითაა ნაძერნი და ცეცხლის კვალი ეტყობა; მეორე ნაწილს ეკუთვნის კარგად განლეპილი თიხისგან, მორგვზე დამზადებული სუფრის ჭურჭელი. ამ ჯგუფის კერამიკა ნატიფია, ზოგჯერ შავად არის გაპრიალებული, ზედაპირი კი ორნამენტითაა შემკული.

ხით ხურობა და ტყავის დამუშავება. არქეოლოგიური, ტრასოლოგიური და პალეინოლოგიური გამოკვლევებით საფარ-ხარაბას სამაროვანზე დაკრძალული ადამიანების ცხოვრებაში ხელოსნობას, განსაკუთრებით კი, ხის და ტყავის დამუშავებას, საკმაოდ მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია. ტყავის დამუშავების ტრადიციაზე მიუთითებს სამარხებო ში დადასტურებული ტყავის ნაშთები.

სურ. 193. თრიალეთი. საფარ-ხარაბას სამაროვანი. იარაღი.

343. ყვავაძე ე. 2005.

საფარ-ხარაბას სამაროვანზე მიცვალებულთა ძვლები უმეტეს შემთხვევაში შავი ფერის მკერევი მასითაა დაფარული. ასეთივე მასა დაფიქსირებულია ჩონჩხის ქვეშაც. ეს ფენა სწორი გეომეტრიული ფორმებით გამოირჩევა. მას წაგრძელებული ოთხკუთხედის ფორმა აქვს. მისი სისქე 0.2-0.4 მ აღწევს, რომელიც დიდი რაოდენობით შეიცავს ხის ნაშთებს. აქვე შეინიშნება ტყავის ანაბეჭდებიც. როგორც ჩანს სამარხებში ხის სუსტი კონსტრუქციები იყო გამართული. ძვლების განლაგება მოუთითებს, რომ სარეცლისა და მიცვალებულის თავზე წვრილი ნნელები და ტყავი იყო გადაფარებული. საფარ-ხარაბას სამაროვანზე ზოგ შემთხვევაში მიცვალებულები ტყავში ყოფილან გახეულები.³⁴⁴ ყოფა-ცხოვრებაში ტყავის გამოყენებაზე მოუთითებს სხვადასხვა მცირე ზომის ნივთები, მაგ. კაპარჭი №8 სამარხიდან. ის დამზადებულია ხის თხელი ფიცრებისაგან, რომელსაც გარედან ტყავი აქვს შემოკრული, ზედაპირი შემკულია ბრინჯაოს თხელი ფირფიტებით. კაპარჭში 8 ისარი იდო: 7 ობსიდიანის და 1 კაჟის. კაპარჭის მთელ სიგრძეზე აღმოჩნდა ისრის ხუთი ზრო.³⁴⁵

ორ სამარხში დაფიქსირდა მინის საერთო ფონიდან გამორჩეული, მუქი ფერის ლაქები, სავარაუდოდ ტყავის ქისები, რომლებშიც შემჭიდროვებულად იდო სხვადასხვა, შესაძლოა მიცვალებულისათვის მნიშვნელოვანი ნივთები. ხის დამუშავებაზე მოუთითებს სამარხებში, დადასტურებული მუხის, ცაცხვის, სოჭის, ნაძვის, ძელქვას, ასევე სხვა ხეების მტვერი. სავარაუდოდ, ამ ხეებისგან გარკვეული კონსტრუქციები იყო დამზადებული.

სურ. 194. ხადას ხეობის საძოვრები დღეს.

344. ნარიშკინიშვილი გ. 2010, გვ. 284.

345. ნარიშკინიშვილი გ. 2010, გვ. 286.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ბრინჯაოს ხანის სატრანსპორტო საშუალებების და მათი დეტალების აღმოჩენის ფაქტები. საფარ-ხარაბას სამაროვანის №30 სამარხში მიცვალებული დაკრძალულია ხის ურემზე (სურ. 191). სამარხში აღმოჩენილი ურემი და მისი დეტალები სატრანსპორტო საშუალებების გამოყენებასა და მათ რთულ კონსტრუქციაზე მიუთითებენ.

ურმის ძარას წინა ნაწილი რთული შედგენილობისა იყო. მისი ფორმის ზუსტი აღდგენა კვლევის ამ ეტაპზე ძნელია. თუმცა ბერიკლდეებსა და ლჭაშენში აღმოჩენილი მსგავსი, თანადროული სატრანსპორტო საშუალებები, რომლებიც უკეთესადაა შემორჩენილი, საფარ-ხარაბას ურმის რეკონსტრუქციის გარკვეულ საშუალებას იძლევა. არ არის გამორიცხული, რომ საფარ-ხარაბას ურემსაც მსუბუქი გადახურვის კონსტრუქცია ჰქონდა.³⁴⁶ საფარ-ხარაბას სამაროვანის № 30 სამარხში აღმოჩენილი ურმის გამწვევ ძალას ცხენი (სურ. 194) წარმოადგენდა, რადგან აქვე აღმოჩენილი უღელის ტიპი დადასტურდა ბერიკლდეების სამარხშიც, სადაც ძვ.წ. XV-XIII სს-ით დათარიღებულ ურემში ცხენები იყო შემხული.³⁴⁷

სარეცელი. საფარ-ხარაბას სამაროვანზე, ზოგიერთ სამარხში მიცვალებული ხის სარეცელზე იყო დასვენებული (სურ. 188), რომელსაც წაგრძელებული ოთხკუთხედის ფორმა ჰქონდა. ზოგიერთი მათგანი ფიგურული სახეღერებით იყო შემკული.³⁴⁸

ქვის იარაღები მრავალფეროვნებით და სიმრავლით გამოირჩევა. ქვის დამუშავებაზე მიუთითებს სახლებში აღმოჩენილი ხელსაფეხავები, სანაყები, სასრესები, ასევე მძივები, კაყის ნამგალის პირები, ობსიდიანის ისრისპირები და დანები. ტრასოლოგიური გამოკვლევებით და ფუნქციონალური სტატისტიკით, საფარ-ხარაბას სამარხებში ნაპოვნი ქვის (ობსიდიანი, კაყი) ანატექცების ნაწილი, აგრეთვე საჭრისები, საფართები, ქლიბები და წვეტანები ხის დასამუშავებლად გამოიყენებოდა. სამარხებში იარაღებად გამოყენებულია ობსიდიანის ანატექცები, რომლებითაც ადგილზე რაღაც კონკრეტულ სამუშაოს ასრულებდნენ და შემდეგ ტოვებდნენ სამარხში.

ქსოვილები და სამოსელი. პალინოლოგიური და არქეობოტანიკური კვლევებით საფარ-ხარაბას სამარხებში დადასტურებული იყო ტექსტილის ბოჭკოები.

შესწავლილი 200 ნიმუშის მიხედვით გარკვეული წარმოდგენა გვექმნება სამაროვანზე დაკრძალული ადამიანების სამოსელზე, გამოყენებული ტექსტილის ნაირსახეობაზე, ქსოვილების ფერადოვნებაზე, რიტუალზე და გარკვეულწილად ჰიგიენაზე. სამარხებში ნაპოვნია სელის, ბამბის და შალის ქსოვილების ბოჭკოები, აქედან 55% ბამბის ქსოვილისაა.

მამაკაცის სამარხებში ბამბის ქსოვილის ბოჭკოების დიდი უმრავლესობა ბარძაყის ძელებთან აღმოჩნდა, რაც შეიძლება აიხსნას სამოსის სტილით. შესაძლოა, ეს იყო შარვლის ტიპის სამოსი, რომელიც ორივე მხრიდან ფარავდა ბარძაყებს. მამაკაცების ხელის არეში ასევე მრავლად იყო დადასტურებული ბამბის ქსოვილის ბოჭკოები, რაც გვაფარაუდებინებს გრძელმკლავიან ზედა სამოსს. ცალკეული შალის ბოჭკოები ნაპოვნია მუხლების, ფეხების და თავის ქალას არეში. შესაძლოა, მიცვალებულს შალის წინდები, ან თექის ფეხსაცმელი ეცვა, თავზე კი შალის ქუდი ეხურა (სურ. 195).

346. ნარიშკინიშვილი გ. 2010, გვ. 290.

347. Mansfeld G. 2001, p. 50.

348. ნარიშკინიშვილი გ. 2010, გვ. 291-292.

საინტერესო სურათი გამოიკვეთა მიცვალებულების თავის ქალას არეში. აქ შედარებით მეტი ტექსტილის ბოჭკოს ნაშთი დედაკაცების თავის ქალას ქვეშ იყო ნაპოვნი, რაც შესაძლოა დაკავშირებული იყო ქალებისათვის დამახასიათებელი დიდი თავსაფრის ტარებასთან. აღსანიშნავია, რომ ქალთა თავის ქალასთან ნაპოვნია გრძელი, დაურთავი მაგარი ბოჭკოები, რაც გვევარაუდებინებს, რომ ეს იყო თავსაფრის დეკორატიული ფორმები. დედაკაცების თავის ქალასთან აღმოჩენილი ქსოვილის ბოჭკოები მხოლოდ ბამბისაა და შეუღებავი. შესაძლოა ბამბის თეთრი თავსაფარი დაკრძალვის რიტუალში გამოიყენებოდა.

სამარხებში ნაპოვნია ფერადი ძაფების ბოჭკოებიც. ქალის №56 სამარხში, საკინძის ადგილთან ნაპოვნია ყავისფერი ქსოვილის ფრაგმენტი, რაც სავარაუდოდ ხდის, რომ ტანისამოსის ნაწილი ყავისფერი იყო. ამავე მიცვალებულს თავის ქალასთან თეთრი შეუღებავი ძაფები აღმოაჩნდა, ე.ი. თავზე თეთრი თავსაფარი ეხურა. მუხლებთან ლურჯი, ვარდისფერი, ნაცრისფერი და ყავისფერი, ფეხებთან კი შეუღებავი ძაფების ბოჭკოები დადასტურდა, საკინძის არეში მრავლად იყო ლურჯი, ყავისფერი და ვარდისფერი ბამბის ძაფების ბოჭკო. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ გრძელი კაბა ემოსა, რომელიც მოქარგული იყო ფერადი ძაფებით. მოქარგული სამოსი ეცვა, სავარაუდოდ, გარდაცვლილ ქალს №67 სამარხიდან. აქ ნაპოვნია ლურჯი, ნაცრისფერი, ყავისფერი, წითელი, მწვანე, მიცვალებულის ხელის თითებთან კი — ვარდისფერი, მწვანე და ყვითელი ფერის ძაფები. №85 სამარხში

სურ. 195. თრიალეთელთა სამოსი ბრინჯაოს ხანაში.

მიცვალებულის მარჯვენა ხელთან ნაპოვნია სხვადასხვა ფერის ძაფების ბოჭკო: ლურჯი, ყვითელი, ყავისფერი, ნაცრისფერი, ფირუზისფერი, ვარდისფერი. სამ სამარხში ნაპოვნია წითელი (მეწამული) ფერის ქსოვილის ბოჭკოები. №33 სამარხში, ბავშვის თავის ქალასთან და ფეხებთან ფერადი ძაფები აღმოჩნდა. მრავლად იყო მძივებიც. შესაძლოა ტანისამოსი მოქარგული იყო ფერადი ძაფებით და მძივებით. ქალებს და ბავშვებს ფეხებთან და მუხლებთან უფრო მეტი ფერადი ბოჭკოს ნაშთებია ნაპოვნი, განსხვავებით მამაკაცების სამარხებში აღებული სინჯებისა.

განსხვავებაა ჭურჭლებთან აღებულ სინჯებს შორისაც. იმ ჭურჭლებში, სადაც მყარი საჭმელი (ხორცი) იდო, შედარებით ნაკლებია ქსოვილის ბოჭკოების ნაშთი, ხოლო, რომლებშიც საფარაუდოდ თხევადი საკვები (რძე, წყალი, ალკოჰოლური სასმელი) იყო, საკმაოდ ბევრია, რაც გვაფარაუდებინებს, რომ ქოთანს გადაფარებული ჰქონდა ქსოვილი.³⁴⁹

ამდენად, სამხრეთ საქართველოს ერთ-ერთ რეგიონში — თრიალეთში, ბრინჯაოს ხანის მეგალითური ძეგლების ერთ ნაწილზე, ჩატარებული მრავალმხრივი არქეოლოგიური და ინტერდისციპლინარული კვლევები საშუალებას იძლევა აღვადგინოთ ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებისა და მეორე ნახევრის თრიალეთის „ციკლოპური“ დასახლებების ტოპოგრაფია, მათი გეგმარება, ნაგებობათა არქიტექტურული სახე და ინტერიერი. ინტერდისციპლინარულ კვლევებზე დაყრდნობით შესაძლებელია ვისაუბროთ ამ ეპოქის ადამიანების ყოველდღიურ ყოფაზე, მათ საქმიანობაზე, ტანსაცმელზე და დიეტაზე, ასევე გარკვეულ რწმენა-წარმოდგენებზე. ბრინჯაოს ხანის თრიალეთელების ძირითადი საქმიანობა მინათომქმედება და მესაქონლეობა იყო. მათ მოჰყავდათ მარცვლოვანი კულტურები და მისდევდნენ მევენახეობას. მესაქონლეობის მნიშვნელოვან დარგს მსხვილფეხა და წვრილფეხა რქოსანი საქონლის მოვლა და ცხენოსნობა წარმოადგენდა.

ძვ.წ. XV-XIV საუკუნეები ემთხვევა კლიმატის დათბობის მორიგ პერიოდს. ის არ არის ისეთი ძლიერი, როგორც ადრე ბრინჯაოს ხანაში, თუმცა ეს ცვლილებები ლანდშაფტზე არსებითად აისახა. კვლავ გაჩნდა მუხნარი და თელოვანი ტყეები, ცაცხვის მონანილეობით. მინათომქმედება უფრო ინტენსიურად განვითარდა, ვიდრე წინა პერიოდში. აღორძინდა მებაღეობა და მევენახეობა, რასაც ადასტურებს საფარ-ხარაბასა და იმერას სამაროვნების მდიდარი ფაქტობრივი მასალა. ამ დროს ნალკის პლატოს ინტენსიურად ითვისებს ადამიანი. პალინოლოგიური მონაცემების გარდა ამას მოწმობს აქ არსებული მრავალრიცხოვანი ნამოსახლარები და სამაროვნები. არქეოლოგიური მასალა მიუთითებს ეკონომიკის მძლავრ განვითარებაზე. შუა და გვიანი პოლოცენის პერიოდში, დათბობის მაქსიმუმის დროს, რეგიონში გავრცელებული იყო ფართოფოთლოვანი ტყეები, სადაც ქართული მუხა, რცხილა და წიფელი დომინირებდა. გავრცელებული იყო ცაცხვი, ჯაგრცხილა, მურყანი, თხილი, ნეკერჩხალი, იფანი და ძელქვა, რაც დღეს რეგიონში აღარ გვხვდება.³⁵⁰ ტყის მცენარეულობის ფართო გავრცელებით აიხსნება ის ფაქტი, რომ თრიალეთის კულტურის და საფარ-ხარაბას სამაროვნის დასაკრძალავ კამერებში ხის

349. Kvavadze E., Narimanishvili G., Bitadze I. 2010, pp. 483-493.

350. Кавадзе Э., Коннор С., Нариманишвили Г. 2007, стр. 21; Kvavadze E., Narimanishvili G. 2010, p. 591.

კონსტრუქციებს მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. ძვ.წ. I ათასწლეულში თრიალეთი უკვე მჭიდროდ დასახლებული რეგიონი იყო. თითქმის ყოველ ბორცვსა და ხეობაში განლაგებულია დიდი, ან პატარა გამაგრებული, ან გაუმაგრებული ნამოსახლარი (საბეჭდავი, კნოლე, სანთა, ბეშთაშენი, დარაქოი, აი-ილია). დასახლებათა ნაწილი უშუალოდ მდინარეულ პირველ ტერასაზე გვხვდება. თუმცა, ძირითადად მაინც მეორე ან, უფრო მაღალ, მესამე ტერასაზე უცხოვრიათ. ციხე-სიმაგრეები კი ხევის ნაპირებზე, ქედის თხემზე ან მთის წვერზე გაუმართავთ (სურ. 212-215).

თრიალეთელების ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ხელოსნობის ისეთ დარგებს, როგორიცაა მეთუნეობა, მეტალურგია, ფეიქრობა, ხითხურობა, ქვის, ძვლის და ტყავის დამუშავება. თრიალეთელების ცხოვრებაში გარკვეული ადგილი ომის წარმოებას და ვაჭრობას ეკავა. უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე გათხრილ ამ ეპოქის სამაროვნებიდან, საფარ-ხარაბას სამაროვანი გამოირჩევა იმპორტული ნივთების მრავალრიცხოვნებით, რაც ბრინჯაოს ხანის თრიალეთელების ფართო საგარეო ურთიერთობაზე მიუთითებს (მითანიური საბეჭდავები, მინის, ფაიანსის მძივები, ეგვიპტური ქვები, სკარაბეოიდი, ბრინჯაოს იარაღი, მენამული ფერის ქსოვილი).³⁵¹ საფარ-ხარაბას სამაროვანზე აღმოჩენილი ნივთების ნაწილი მითანიური ეპოქის მესოპოტამიასა და ეგეოსურ სამყაროში დადასტურებულ მძივებთან და ამულეტებთან ავლენს მსგავსებას. ცილინდრული საბეჭდავები მითანიური სტილისაა და გავრცელებული იყო იმ ეპოქის თითქმის მთელ ახლო აღმოსავლეთსა და ეგეოსურ სამყაროში. საფარ-ხარაბას №5 სამარხში ნაპოვნი საბეჭდავი ანალოგიურია კვიპროსზე, ჰალა სულთან თექეს ნამოსახლარზე მოპოვებული საბეჭდავის. მათ ანალოგი მოეპოვებათ მითანიური პერიოდის ნუზიში, თეპიზ-თილას არქივის ერთ-ერთ საბუთზე ანაბექდის სახით.³⁵² საფარ-ხარაბას №6 სამარხში ნაპოვნი მინის „თვალისანი“ მძივები კი ანალოგიურია ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანების და მეორე ნახევრის მესოპოტამიასა და ირანში (ნიპური, ასური, ჩოგა ზანბილი) მოპოვებული მძივების. ახლო აღმოსავლეთში ეს მძივები ნაპოვნია სამარხებში და ტაძრებში. ისინი ითვლებოდა, და ახლო აღმოსავლეთის ზოგიერთ რეგიონში დღესაც ითვლება, ძლიერ თილისმად „ავი“ თვალის წინააღმდეგ.³⁵³ ლურჯი მინის ადამიანის სახიან სკარაბეოიდს კი ზუსტი ანალოგი მოეპოვება მითანიური დროის ნუზიში.³⁵⁴ მენამული ფერის ქსოვილების წარმოება და გავრცელება კი ძვ.წ. II ათასწლ. შუა ხანებში აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთის (ლევანტის) ქალაქების მონოპოლიას წარმოადგენდა. თრიალეთში მოპოვებული არტეფაქტები სავარაუდოს ხდის ამ ეპოქაში თრიალეთის მოსახლეობის ურთიერთობას ხმელთაშუაზღვისპირეთის რეგიონთან. რა სახის იყო ეს კონტაქტები, სამხედრო, სავაჭრო, უშუალო, თუ შუამავლების მეშვეობით, დღეს ძნელია რაიმეს თქმა. აღსანიშნავია, რომ საფარ-ხარაბას №6 №, 56 და 84 სამარხებში ნაპოვნი ოქროს მძივები ანალოგიურია იმავე ეპოქის ლჭაშენის №2 ყორღანში, ლორი ბერდის №15 სამარხში და ტაგავორანისტიში

351. Narimanishvili G. 2010; Нари́манашвили Д. 2010; Shanshashvili N., Narimanishvili G. 2015.

352. Shanshashvili N., Narimanishvili G. 2015.

353. Limper K., 1988, Abb. 5, Taf. 30, 42, 45, 53, S. 15-16.

354. Starr 1937, pl. 120-RR1.

მოპოვებული მიწების.³⁵⁵ ეგვიპტესთან ურთიერთობის მაჩვენებელია ქვის „ინსტრუმენტების“ ნაერები საფარ-ხარაბას №8 სამარხიდან, რომლებიც ძველი ეგვიპტური „პირის გახსნის“ რიტუალისთვის განკუთვნილი ქვების მსგავსია.³⁵⁶ როგორ მოხვდა ეს სარიტუალო ნივთები თრიალეთში ეგვიპტიდან, დღეს ძნელი სათქმელია, თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ საფარ-ხარაბას სამაროვნის მახლობლად, XX საუკუნის 30-იან წლებში ბ. კუფტინმა გათხარა თრიალეთის კულტურის XIV ყორღანი, რომელიც ძვ.წ. III ათასწლეულის მიწურულით თარიღდება. ამ ყორღანში ნაპოვნია ეგვიპტური ამულეტები: სარდიონის ფეხის ფორმის საკიდი და ამეთვისტოს გულის ფორმის საკიდი.³⁵⁷ დღეისათვის ძნელია ითქვას თუ როგორ მოხვდა ეს ნივთები თრიალეთში; შესაძლოა ეს იყო საბრძოლო ნადავლი, ან ვაჭრობის გზით მოპოვებული ამულეტები, მაგიური საგნები, თუ მდიდრული სამკაული.

საქართველოს გვიანი ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური ძეგლები საზოგადოების უფრო ღრმა დიფერენცია(ციაზე მიუთითებს. ჩნდება არქეოლოგიური კულტურების ლოკალური ვარიანტები. სამარხებში მატულობს იარაღის რაოდენობა (სურ. 193). მოგვეპოვება ამ ეპოქის პოლიტიკური ცხოვრების ამსახველი, როგორც ასურული და ურარტული წერილობითი წყაროები, ისე არქეოლოგიური მონაპოვრები. წერილობითი წყაროები ფართომასშტაბიან საომარ მოქმედებებზე მიუთითებენ. ვერც სამხრეთ კავკასია და საქართველო ასცდა ამ პროცესს. ამის გამო ინტენსიურად იწყება ციკლოპური ციხესიმაგრეების აგება.

სურ. 196. „ციკლოპური“ სიმაგრეების და ნამოსახლარების არეალი.

ძვ.წ. XIII საუკუნიდან, ასურეთის აგრესიული პოლიტიკის გამო, ახლო აღმოსავლეთში

355. Pertosyan L. 2007, pl. XXXVII-1; Devejian S. 2007, pl. XLIX.

356. შანშაშვილი ნ., ნარიმანიშვილი გოდერძი, ნარიმანიშვილი გიორგი 2016, გვ. 50-52.

357. Нариманишвили Д. 2010.

რთული პოლიტიკური და ეკონომიკური სიტუაცია შეიქმნა, რომელიც სამხრეთ კავკასიის მოსახლეობასაც შეეხო. სამხრეთ კავკასიის არქეოლოგიურ ძეგლებზე ახლო აღმოსავლური არტიფაქტები, ან მათი ასლები შედარებით იშვიათად ჩნდება. შედარებით მშვიდობიან სავაჭრო ურთიერთობებს სამხედრო ლაშქრობები და დაპყრობითი პოლიტიკა ცვლის. ძლიერდება ასურეთის ბრძოლა ჩრდილოეთით მდებარე „ნაირის ქვეყნების“ წინააღმდეგ. იზრდება ციკლოპური ციხესიმაგრეების რაოდენობა.

როგორც აღვნიშნეთ, „ციკლოპური“ ძეგლების გავრცელების არეალი საკმაოდ დიდია და მოიცავს ვანის და ურმიის ტბისპირეთს, ჩრდილო-აღმოსავლეთ ერასს, აღმოსავლეთ ანატოლიას და ჩრდილო-აღმოსავლეთ თურქეთს, სომხეთს, სამხრეთ-დასავლეთ აზერბაიჯანს და სამხრეთ საქართველოს (სურ. 196). ქრონოლოგიურად ისინი ძირითადად ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარსა და ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში თავსდება. აღნიშნული ტერიტორია, მოცემულ ქრონოლოგიურ მონაკვეთში, ასურულ წერილობით წყაროებში მოიხსენიება „ნაირი“-ს სახელწოდებით. ეს სახელი ხშირად მოხსენიებული ასურულ წარწერებში თუქულთი წინურთა I-დან (ძვ.წ. XIII-ის ბოლო) მოყოლებული სარგონ II-ის (ძვ.წ. 722-705 წწ.) ჩათვლით.³⁵⁸ აგრეთვე ურარტუს ზოგიერთი მეფის (სარდური I, იშპუინი, მენუა) მიერ ასირიულად შედგენილ წარწერებში. ასირიულ წყაროებში „ნაირი“ ყოველთვის იხმარება ერთი და იგივე მნიშვნელობით, ეს არის საერთო, განუსაზღვრელი დასახელება იმ ტერიტორიისა, რომელიც ასურეთიდან ჩრდილოეთით მდებარეობს.

„ციკლოპური“ სიმაგრეების მშენებლობის ახალი ტალღა უშუალოდ ურარტუს ექსპანსიის დაწყებას ემთხვევა. ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში (ძირითადად ძვ.წ. VIII-VII სს) ახალი „ციკლოპური“ სიმაგრეების მშენებლობა მხოლოდ იმ ტერიტორიაზე შეიძლება ვივარაუდოთ, სადაც ურარტულებმა ფეხი ვერ მოიკიდეს. ასეთად მიგვაჩნია ბამბაკის ქედის ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორიები (თრიალეთი, მესხეთ-ჯავახეთი, ისტორიული სამხრეთ საქართველო და სხვ.). ასევე აღსანიშნავია, რომ „ციკლოპური“ ნამოსახლარებისა და სიმაგრეების მშენებლობის ტექნიკა მკვეთრად განსხვავდება ურარტულისაგან. ურარტულ ნაგებობებში კედლების ქვედა ნაწილი ნაგებია დამუშავებული, დაკუთხული ქვებით, რომელთა თავზე ალიზის აგურით ნაგები კედლებია ამოყვანილი, შემაკავშირებლად ალიზის ხსნარია გამოყენებული. არაურარტული არქიტექტურა დაუშუშავებული, დიდი ზომის ანდეზიტ-ბაზალტის და იშვიათად, სხვა მაგარი ჯიშის ქვის გამოყენებით ხასიათდება. ალიზის აგურის გამოყენების ფაქტები არქეოლოგიურად არ დასტურდება. კედლების წყობაში არც შემაკავშირებელი მასალის გამოყენებაა დაფიქსირებული. არაურარტული მშენებლობის ტექნიკისათვის მშრალი წყობაა დამახასიათებელი. ასეთივე სიტუაციაა ნაირის ქვეყნების მთელ ტერიტორიაზე, სადაც ორივე ტექნიკით აგებული სიმაგრეები და სასიმაგრო სისტემები გვხვდება. ნაირის ქვეყნების გაერთიანება აშკარად იყო მიმართული ასურეთის ჩრდილოეთით ექსპანსიის წინააღმდეგ. ამ გაერთიანებას, სხვადასხვა დროს, რომელიმე ერთი ქვეყანა ედგა სათავეში. ამჟამად მხოლოდ ერთ მათგანზე, ასურული წყაროების დაიანის და ურარტული დიაუხის სამეფოზე შეგჩერდებით, რადგან მისი ჩრდილოეთი პროვინციები (ქვეყნები) სამხრეთ კავკასიის ერთ ნაწილსაც

მოიცავდა, ტერიტორიულად კი, „ციკლოპური“ ძეგლების გავრცელების გარკვეულ არეალსაც ფარავდა; ჩილდირის ტბის ჩრდილო-დასავლეთით, ჰანაკში აღმოჩენილმა ურარტულმა წარწერამ ამ ქვეყნის საზღვრები კიდევ უფრო ჩრდილოეთით გადმოწია.³⁵⁹

დაიანე-დიაუხის სამეფო ხანგრძლივი დროის განმავლობაში, XIII ს-ის ბოლოდან მაინც, სათავეში ედგა ნაირის ქვეყნების გაერთიანებას.³⁶⁰ ძვ.წ. IX ს-დან, შეიძლება ცოტა უფრო ადრეც, წინა პლანზე გამოდის ურარტუ,³⁶¹ რომელიც ნაირის ერთ-ერთ ქვეყანას წარმოადგენდა. მისი პოლიტიკური, ეკონომიკური და სამხედრო ძლიერება აშკარაა ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში. სწორედ ის უდგება სათავეში ასურეთის წინააღმდეგ ბრძოლას. ამასთან, ურარტული წარწერების მიხედვით აშკარაა, რომ იგი ყოფილი მოკავშირეების დამორჩილებას ცდილობს და თავის გავლენას თანდათან ავრცელებს ჩრდილოეთით, რასაც საბოლოოდ ნაირის ქვეყნების დიდი ნაწილის (თუ ყველასი არა) დაპყრობა და დაიანე-დიაუხის განადგურება მოჰყვა. მეცნიერთა აზრით, ნაირის ქვეყნები იყო კოალიციური წარმონაქმნი, რომელიც მსხვილი პოლიტიკური გაერთიანებებისაგან შედგებოდა. ხოლო დიაუხის სახით საქმე გვაქვს დიდ გაერთიანებასთან, ვრცელ სამეფოსთან, რომელიც დროდადრო სათავეში ედგა ნაირის ქვეყნების უზარმაზარ კოალიციას. ლიდერის ფუნქციას დიაუხი-დაიანის ძლიერი ეკონომიკა განაპირობებდა. წერილობითი წყაროებში არაერთხელაა აღნიშნული, რომ დიაუხი ურარტუს ყოველწლიურად დიდი რაოდენობით უხდიდა ოქროს, ვერცხლს და სპილენძს. ასევე ხარებს, ძროხებს, ცხვრებს და საჯდომ ცხენებს.³⁶² როგორც ჩანს, მეტალურგია დიაუხის ძლიერების და სიმდიდრის ძირითადი წყარო იყო, რაზეც, წერილობით წყაროებთან ერთად, არქეოლოგიური მონაცემებიც მიუთითებენ.

დაიანე-დიაუხის სამეფოში სოციალური დიფერენციაცია აშკარადაა გამოხატული. ასურული და ურარტული წყაროების მიხედვით, იერარქიის სათავეში დგას მეფე, რომელსაც ექვემდებარებიან უფრო მცირე ერთეულების მეფეები. საზოგადოების იერარქიაზე მეტყველებს ნამოსახლარების იერარქიაც. ამ იერარქიაზე შეიძლება ვისაუბროთ „ციკლოპურ“ ძეგლებში ო. ბელის მიერ გამოყოფილი სამი³⁶³ და ჩვენს მიერ დაფიქსირებული ხუთი ტიპის ძეგლების მიხედვით, რომელთა პროცენტული შეფარდება ო. ბელის ეკუთვნის. მან აღმოსავლეთ ანატოლიაში გამოვლენილი 100-მდე ძეგლის მიხედვით დაადგინა, რომ მათ შორის 6% სიმაგრეა, 24% ციხე-ქალაქი და 70% ღირჷ. ასეთივე სიტუაცია დასტურდება „ციკლოპური“ ძეგლების გავრცელების მთელ ტერიტორიაზე. ამ მონაცემებს კარგად ეხმანება ურარტული წყაროები, სადაც საუბარია დასახლების ორ ტიპზე - სიმაგრეებსა და ქალაქებზე. საინტერესოა ამ ორი ტიპის დასახლების რიცხობრივი მაჩვენებელი. არგიშტი I დიაუხის ერთ მონაკვეთში იპყრობს 105 ციხესიმაგრეს და 453 „ქალაქს“, სარდური II ჩილდირის ტბის რაიონში ერთ დღეში იღებს 35 „სიმაგრეს“ და 200 „ქალაქს“ და ა.შ.³⁶⁴

359. Dinçol-Belkis A.M, Dinçol B. 1992, p. 112.

360. Меликишвили Г. 1954, стр. 59.

361. Арутюнян Н. 1970, стр. 100.

362. Меликишвили Г. 1951; Меликишвили Г. 1954; Меликишвили Г. 1959; Меликишвили Г. 1960.

363. Belli O., 1993. pp. 265-255.

364. Меликишвили Г. 1954, стр. 335.

„ციკლოპური“ ძეგლების იერარქია აშკარად გვიჩვენებს საზოგადოების რთულ სტრუქტურასაც. ჩვენს მიერ შესწავლილ „ციკლოპურ“ ნამოსახლარებზე (უწყლო, ბარეთი, საბეჭდავი, ახალდაბა, კნოლე) დაფიქსირებულია სიტუაცია, როდესაც გვაქვს ციტადელი, ან რამდენიმე გამაგრებული ნაწილი, მათ გარშემო არსებული გაუმაგრებელი ან ნაკლებად გამაგრებული დასახლება. უმეტეს შემთხვევაში, ციტადელის გარეთ არსებული, ნაკლებად გამაგრებული ნამოსახლარი მძლავრი კედლითაა გამოყოფილი ციტადელისაგან, თვით ციტადელი ორ ან სამ ნაწილადაა გაყოფილი (საბეჭდავი, კნოლე, უწყლო, ახალდაბა, კოხაჯი). ახალდაბაში ციტადელი ორ, ერთმანეთისაგან აბსოლუტურად იზოლირებულ ნაწილადაა გაყოფილი, რომელთაც დამოუკიდებელი შესასვლელები აქვთ. სიმაგრის გარეთ არსებულ დასახლებასთან მხოლოდ ციტადელის ერთი ნახევარია დაკავშირებული. ეს ფაქტი, შეიძლება, არა მხოლოდ სამოქალაქო, არამედ სამხედრო იერარქიაზე მოუთხოვნიდა. აღსანიშნავია, რომ ძვ.წ. II ათწლ. მეორე ნახევრითა და ძვ.წ. I ათწლ. პირველი ნახევრით დათარიღებულ სამაროვნებზე აშკარად შეინიშნება მილიტარიზაციის ნიშნები. „ციკლოპური“ ციხესიმაგრეების ძირითადი ფუნქცია - სამხედრო კონტროლი და სუსტად გამაგრებული თუ გაუმაგრებელი პუნქტების მოსახლეობის და დოვლათის დაცვა იყო.

დიდი „ციკლოპური“ დასახლებები (პირველი და მეორე ტიპი) რთულ კომპლექსებს წარმოადგენენ. მათი ძირითადი მახასიათებელი ნიშანია მძლავრი გალავანი, ციტადელი და რეგულარულად დაგეგმარებული საცხოვრებელი კვარტლები. ისინი, როგორც წესი, რამდენიმე გამაგრებულ მონაკვეთს (საბეჭდავი, თეზი, ლოშო), ან ერთიანი გალავნის შიგნით მოქცეულ გამაგრებულ მონაკვეთებს (უწყლო, ბარეთი, ახალდაბა) შეიცავენ და ცენტრალური, ერთიანი დაგეგმარების პრინციპით არიან აშენებული. საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები ძირითადად გალავნის შიგნითაა მოქცეული. გალავნის გარეთ დასახლების გაჩენა, როგორც ჩანს, ოდნავ მოგვიანოდ ხდება, მაშინ როდესაც მოსახლეობა გალავნის შიგნით ვეღარ ეტევა, ან არასტაბილური მდგომარეობის გამო, მოსახლეობა გამაგრებული ადგილის სიახლოვეს სახლდება. შიდა ციხის არსებობა კი, მმართველი ფენის საზოგადოების დანარჩენი ნაწილისაგან გამოყოფის მანიშნებელია. „ციკლოპურ“ ნამოსახლართა დაგეგმარების პრინციპები ურბანიზაციის მაღალი დონის მაჩვენებელია, რაც ცივილიზაციის ერთ-ერთი უმთავრესი კომპონენტია.

დიდი „ციკლოპური“ დასახლებები (ბეშქენაშენი, თეზი, ლოშო, ბარეთი) სტრატეგიულ ადგილებში, თრიალეთიდან მეზობელი რაიონებისაკენ მიმავალ ძირითად გზებზე, მდებარეობენ. მხოლოდ ამ ძეგლებზე შეინიშნება ცხოვრების ხანგრძლივი კვალი. ყველა მათგანზე (გარდა ბარეთისა) მტკვარ-არაქსული ფენებია დადასტურებული. შუაბრინე ჯაოს ხანის ფენები კი, თითქოს მხოლოდ ბეშქენაშენის ნამოსახლარზე შეინიშნება, ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან ყველა მათგანი ინტენსიურადაა ათვისებული. ძვ.წ. II ათასწლეულის ბოლოსათვის ზოგიერთი მათგანი (მაგ. ცრიცი) არსებობას წყვეტს, სამაგიეროდ ჩნდება ახლები (მაგ. კნოლე). ცალკე მდგომი სიმაგრეები (ო. ბელის დირპე, ჩვენს მიერ გამოყოფილი მე-3 და მე-4 ტიპი), როგორც ჩანს ფორპოსტებს წარმოადგენდნენ, იცავენ რა ერთ გარკვეულ მონაკვეთს, იმავდროულად „ციკლოპური“ ძეგლების გავრცელების მთელ ტერიტორიაზე (ნაირის ქვეყნები) გზებსაც აკონტროლებდნენ. შიორ

ძლება ვივარაუდოთ, რომ ცალკე მდგომი სიმაგრეები ცენტრალური ხელისუფლების მიერ შექმნილ თავდაცვის სისტემაში იყვნენ ჩართული, რომელსაც ალბათ უფრო მნიშვნელოვანი ფუნქციები ჰქონდა, ვიდრე ერთი, კონკრეტული რეგიონის დაცვა იყო. თუ ასეთ შესაძლებლობას დავეუშვებთ, მაშინ შეიძლება ნაირის ქვეყნების ტერიტორიაზე ერთიანი თავდაცვის სისტემაზეც ვისაუბროთ. ო. ბელის დაკვირვებით, დირჰეები (ცალკე მდგომი სიმაგრეები), გზებსა და გზაჯვარედინების გარდა, სამთამადნო წარმოების ცენტრებსაც იცავდნენ. იგივე უნდა ითქვას სამხრეთ საქართველოში არსებულ ცალკე მდგომ სიმაგრეებზე, რომლებიც სპილენძის საბადოებთან და სამხრეთ კავკასია-ნინა აზიის დამაკავშირებელ გზებზე მდებარეობენ.

გზების და საბადოების დაცვა, დიდ ტერიტორიაზე თავდაცვის სისტემის ორგანიზება უკვე ცენტრალური ხელისუფლების პრეროგატივაა და სახელმწიფოს ერთ-ერთი მთავარი ატრიბუტია. ცენტრალური აპარატის არსებობა აუცილებლად მოითხოვდა იმ გადასახადების აკრეფას, რაც აუცილებელი იყო თუნდაც იმ ხარკის შესაგროვებლად, რომელიც დიაუხი-დაიაენის მეფეებს ასურეთის თუ ურარტუსათვის უნდა გადაეხადათ. ვფიქრობთ, რომ დაიაენი-დიაუხი უნდა განვიხილოთ როგორც უძველესი ქართველური სახელმწიფოებრივი გაერთიანება.

ევრაზიის კონტინენტზე გავრცელებული მეგალითური ძეგლები გარეგნული იერით მსგავსია. თუმცა, მეგალითების მშენებლები განსხვავებული არქეოლოგიური კულტურების მატარებლები არიან. მეგალითური ძეგლები თითქმის ყველა კონტინენტზე გვხვდება, მათი აგება კი სხვადასხვა ეპოქაში ხდება; მაგალითად, გობეკლი თევს სამლოცველო კომპლექსის ჩამოყალიბება ძვ.წ. IX ათასწლეულში იწყება, სამხრეთ ამერიკაში კი, მეგალითურ ძეგლების მშენებლობას ახ.წ. I ათასწლეულის შუა ხანებში იწყებენ და XV-XVI საუკუნეებამდე აგებენ. გობეკლი თევს მშენებლობას უკერამიკო ნეოლითური კულტურის მატარებელი ხალხები იწყებენ და მინათომომედები აგრძელებენ; ევროპის მეგალითების უძველესი მშენებლები კარდიალური კერამიკის (ვარიანტი იმპრესო) კულტურის ხალხებს ეკუთვნოდნენ (ძვ.წ. IX-V ათასწ.), რომლებიც ძაბრისებური თასების კულტურის (ინგ. Funnel Beaker culture, გერმ. Trichterbecherkultur) მატარებელმა ხალხმა (ძვ.წ. V-III ათასწლ.) შეცვალა. თუმცა, მათ მეგალითების მშენებლობის ტრადიცია გააგრძელეს. ძვ.წ. VII-V ათასწლეული (ნეოლითური ხანა) ადამიანთა ცოცხალი ურთიერთობების ეპოქა იყო, სამყარო კი მაქსიმალურად გახსნილი. საკმაოდ შორ მანძილზე გადაადგილდებოდნენ ადამიანები, რომლებსაც გადაჰქონდათ ახალი ტექნოლოგიები და იდეოლოგიები. აღსანიშნავია, რომ თრი-ალეთის გვიანპალეოლითური იარაღი ყველაზე ახლო მსგავსებას ლევანტის და ერაყის თანადროულ ძეგლებთან იჩენს. საქართველოს მთიანეთში მდებარე ჭიქიანის ობსიდიანის საბადოდან მოპოვებული ნედლეული და იარაღები ნაპოვნია შავი და კასპიის ზღვის სანაპიროზე გათხრილ ნეოლითური ხანის ძეგლებზე. როგორც ჩანს, უძველეს გაცვლით ობიექტს ობსიდიანი წარმოადგენდა. მოგვიანებით ობსიდიანის გაცვლა ლითონით და ნახევრადძვირფასი ქვებით ვაჭრობით შეიცვალა. ლითონი გადიოდა იგივე ტრადიციული საკომუნიკაციო გზებით, თუმცა შეიცვალა სატრანსპორტო საშუალებები. გაჩნდა ბორბლიანი ტრანსპორტი, რამაც სავაჭრო კავშირ-ურთიერთობებზე საფუძვლიანი გავლენა იქონია. თვალისაა, რომ გადავავლოთ მეგალითების გავრცელების ტერიტორიას, ადვილად შევამჩნევთ, რომ ევრაზიის მატერიკზე ისინი გვხვდება ატლანტის ოკეანის სანაპიროდან წყნარ ოკეანემდე. განსაკუთრებული გრანდიოზულობით მეგალითური ძეგლები გამოირჩევა ოკეანეების და ზღვების სანაპიროებზე, ხოლო მატერიკის სიღრმეში შედარებით მცირე ზომისაა, რაც სავარაუდოს ხდის, რომ სახმელეთო გზებით გადაადგილების გარდა ადამიანი საზღვაო გზებსაც ითვისებს უძველესი დროიდან.

სამხრეთ კავკასიაში მეგალითური ძეგლები ძვ.წ. IV ათასწლეულში, მტკვარ-არაქსის კულტურაში ჩნდება. ამ ტიპის ძეგლები საუკუნეების მანძილზე იქმნებოდა და მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. ამ ტერიტორიაზე მრავლად გვხვდება მენპირები, დოლმენები, ყორღანები, დარნები, „ციკლოპური“ ნამოსახლარები და ციხესიმაგრეები.

საქართველოში არქეოლოგიურად დადასტურებულ უძველეს მეგალითურ ძეგლებს მიეკუთვნება მიცვალებულთა დასაკრძალავი ნაგებობები — ყორღანები და დოლმენები. მეგალითური დასაკრძალავები ცნობილია ძვ.წ. III ათასწლეულიდან. ადრე ბრინჯაოს ეპოქით დათარიღებული დოლმენები გავრცელებულია შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპირო

ზოლზე. აფხაზეთში, ქვედა ემერაში გათხრილი ერთ-ერთი დოლმენი ძვ.წ. 2400-2200 წწ თარიღდება, ხოლო ოთხარას დოლმენი ძვ.წ. II ათასწლეულის დასასრულით.

აღმოსავლეთ საქართველოში გათხრილი ადრე და შუა ბრინჯაოს ხანის (ძვ.წ. III-II ათასწლეულები) ყორღანების ნაწილი მეგალითურ დასაკრძალავებს წარმოადგენენ. ყორღანების ყრილს ბაზალტის დიდი ქვებით შედგენილი კრომლებები შემოუყვება. ყრილის ქვეშ გამართული დასაკრძალავი კამერები ზოგ შემთხვევაში წარმოადგენს დიდი ქვების მშრალი წყობით ნაგებ დარბაზებს. ამ ტიპის ყორღანების ნაწილს აღმოსავლეთის მხრიდან დიდი ქვებით მიშენებული გრძელი, გადახურული დროშისებრი (შესასვლელი დერეფნები) აქვთ. ხშირ შემთხვევაში დროშისებრი გაგრძელებას წარმოადგენს ქვით მოგებული სარიტუალო გზა, რომლის სიგრძე ზოგ შემთხვევაში 800 მ-ს აღწევს. მსგავსად ევროპის მეგალითური დასაკრძალავებისა, სამხრეთ კავკასიის ზოგიერთი ყორღანის დასაკრძალავი კამერის კედლები შემკულია სიმბოლური გამოსახულებებით. რელიეფური სიმბოლოებით შემკულია, აგრეთვე, შავი ზღვის სანაპიროზე დადასტურებული დოლმენების კედლებიც.

გვიანი ბრინჯაოს ხანის დასაწყისიდანვე (ძვ.წ. XVI ს.) საქართველოს ტერიტორიაზე მეგალითური ძეგლების სიმრავლე დასტურდება. ადრე არსებულ მეგალითურ ძეგლებს (მენჰირები, დოლმენები, ყორღანები) ემატება ე.წ. ციკლოპური ნამოსახლარები და ციხე სიმაგრეები.

საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზე აღმოჩენილი მასალები მიუთითებს, რომ ამ ეპოქაში უფრო ინტენსიური ურთიერთობები ყალიბდება გარე სამყაროსთან. როგორც ჩანს, ადამიანებს შორის ურთიერთობა, მიუხედავად მანძილისა, ენობრივი და კულტურული განსხვავებისა, გაცილებით უფრო მჭიდრო იყო. გვიანი ბრინჯაოს ხანა ეგვიპტეს, ლევანტს, მესოპოტამიას, ანატოლიას, დასავლეთ ევროპის კულტურებს, კვიპროსსა და ეგეოსის აუზს შორის ინტენსიური საერთაშორისო ინტერაქციებით ხასიათდება, რაც სხვადასხვა ფორმით გამოიხატა. ამ ეპოქის ინტერნაციონალური ატმოსფერო მუდმივად ხელოვნების ნიმუშების ისეთ თვისებებში, რომელიც გასაგები და მისაღებია სხვადასხვა რეგიონებში. სამხრეთ კავკასია გზების და კომუნიკაციების ფართო ქსელში აქტიურად იყო ჩაბმული, რაზეც მიუთითებს აქ არქეოლოგიურად დადასტურებული სხვადასხვა სახის იმპორტი.

არტეფაქტების გაცვლას თან სდევდა იდეოლოგიის შეცვლა. აღსანიშნავია, რომ „ციკლოპური“ დასახლებების და ციხესიმაგრეების მშენებლობა თითქმის ერთსა და იმავე პერიოდში დაიწყო მიკენურ საბერძნეთში და საქართველოს ტერიტორიაზე, რაც შესაძლოა განვითარების ერთგვაროვნებაზე მიუთითებდეს.

ჩვენს მიერ სამხრეთ საქართველოში, თრიალეთის „ციკლოპური“ ნამოსახლარებზე ჩატარებული სამუშაოების საფუძველზე შეიძლება ითქვას, რომ დასახლებათა თავდაცვითი კედლით შემოზღუდვა ძვ.წ. XVI ს-ში იწყება. ძვ.წ. XIII-VII საუკუნეში კი „ციკლოპური“ სასიმაგრო კედლებით დაცული ნამოსახლარები გაბატონებულ მდგომარეობას იკავებენ.

სამხრეთ კავკასიაში „ციკლოპური“ სიმაგრეების ინტენსიური მშენებლობა ძვ.წ. XII ს-დან იწყება, განსაკუთრებით იზრდება მათი რაოდენობა ძვ.წ. VIII-VII სს-ში. როგორც

ჩანს, პირველი ტალღა ასურეთის, მეორე კი ურარტუს ექსპანსიასთან არის დაკავშირებული. ძვ.წ. VI საუკუნიდან ასეთი ტიპის გამაგრებების მშენებლობა კლებულობს და ძვ.წ. V ს-ისათვის საერთოდ ქრება.

საქართველოს მეგალითური ძეგლების კვლევა 100 წელზე მეტია რაც მიმდინარეობს. ეს კვლევები არასისტემური ხასიათის იყო და, ამდენად, ხარვეზებს შეიცავს. აქვე ისიც უნდა ითქვას, რომ ყველა სახის მეგალითები თანაბრად არ არის შესწავლილი, რაც გარკვეულ სირთულეებს ქმნის. მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოს ფარგლებში არსებული მენჰირების შესახებ არაერთი გამოკვლევა არსებობს, მათი რაობის და თარიღის საკითხი მთლად ნათელი მაინც არ არის. ასევე ბუნდოვანია დოლმენებთან დაკავშირებული ბევრი საკითხი. პრობლემურია ისიც, რომ შუაბრინჯაოს ხანის დიდი ყორღანების თანადროული დიდი დასახლებები მიკვლეული არ არის. რთული დასადგენია, თუ რომელ ეპოქაში იწყება დარნების მშენებლობა. ერთი ცხადია, რომ შუა საუკუნეების სოფლების ტერიტორიაზე არსებული დარნები მიწისზედა სახლების პარალელურად არის აგებული და ნამდვილად სამალავებს და სამეურნეო სათავსებს წამოადგენენ. ამ ტიპის დარნები ძირითადად გვიან შუა საუკუნეებშია (XV-XVII სს) გავრცელებული. რაც შეეხება დასახლებისაგან შორს არსებულ დარნებს, მათი თარიღის და ხასიათის შესახებ საუბარი ძნელია, რადგან მათი გეგმაზომიერი არქეოლოგიური კვლევა ჯერ კიდევ არ არის ჩატარებული. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ისინი უძველეს, ბრინჯაოს ხანის დასახლებებს წარმოადგენდნენ და არა სამალავებს. ჩვენც ვფიქრობთ, რომ ამ ტიპის დარნები მიწისქვეშა სოფლები იყო. შემდეგში, გვიან შუა საუკუნეებში, კი სამალავებად იყენებდნენ. ჯერ კიდევ ბუნდოვანია „ციკლოპური“ ნამოსახლარების და ციხესიმაგრეების მშენებლობის დაწყების თარიღიც.

ნიშანდობლივია, რომ ძველი ტრადიციების გვერდით ყოველთვის ჩნდება ინოვაციები. მეგალითების შინაარსიც იცვლება. თუმცა, მეგალითური ძეგლების ნაწილი (მენჰირები, კაირნები, დოლმენები, ერატიპები) ათასწლეულების მანძილზე ინარჩუნებენ იდეოლოგიურ დატვირთვას.

თხრობის დასასრულს უნდა ითქვას, რომ მეგალითები მრავალ საიდუმლოს ინახავენ, დღემდე ბურუსითაა მოცული მათთან დაკავშირებული მრავალი საკითხი. მეცნიერებს და საზოგადოებას უფრო მეტი კითხვა აქვთ, ვიდრე პასუხი.

- აბრამიშვილი რ. 1978: თრელის შუა და გვიანბრინჯაოს სამაროვანი. - თბილისი. არქეოლოგიური ძეგლები. I. 48-85. თბილისი.
- ამირანაშვილი ჯ., ლაშაშვიძე გ. 2001: წალკის დარანი. — შუასაუკუნეთა ხანის ქართული სოფელი არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, I კონფერენცია. 55-56. თბილისი.
- ბაგრატიონი თეიმურაზი. 1848: ისტორია დანყებიდან ივერიისა. სანქტ-პეტერბურგი.
- ბალიაური მ., მაკალათია ნ. 1940: მიცვალებულის კულტი არხოტის თემში. მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, III, თბილისი.
- ბარდაველიძე ვ. 1974: აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები. ტ. I. თბილისი
- ბარდაველიძე ვ. 1982: აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები. ტ. II. თბილისი.
- ბენდუქიძე ო. 2005: თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის საფარ-ხარაბას სამაროვნის ოსტეოლოგიური მასალის შესწავლის შედეგები (ხელნაწერი, ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთ. ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიურ კვლევის ცენტრში), 8-15. თბილისი.
- ბენდუქიძე ო. 2010: ჯინისის ცხენი და ცხოველთა მოშინაურების ზოგიერთი საკითხი. — ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანი სამხრეთ კავკასიის მილსადენი და არქეოლოგია საქართველოში (მთ. რედ. გ. გამყრელიძე). 250-270 თბილისი.
- ბერიაშვილი მ. 1988: მთა როგორც მითოსური წესრიგის დამყარების ფენომენი და აღმოსავლეთ საქართველოს ბრინჯაოს ხანის გორის ტიპის შესაბამისი ძეგლები. — გარეჯი. კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები, VIII. 164-193. თბილისი.
- ბერიაშვილი მ., თორთლაძე ზ. 2001: საღვთო და სამეფო ძალაუფლების სიმბოლოები მითოლოგიაში. — ენა და კულტურა, № 2. 29-35. თბილისი.
- ბითაძე ლ. 2010: საფარ-ხარაბას სამაროვნის ანთროპოლოგიური დახასიათება.- ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანი სამხრეთ კავკასიის მილსადენი და არქეოლოგია საქართველოში (მთ. რედ. გ. გამყრელიძე). 543-553. თბილისი.
- ბურდილაძე ი. 2010: ლეპისის დარანი. - ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში, №19, 74-82. თბილისი.
- გეგეშიძე მ. 1956: ქართული ხალხური ტრანსპორტი. თბილისი.
- გობეჯიშვილი გ. 1981: ბედენის გორასამარხების კულტურა. თბილისი.
- გოგაძე ე. 1972: თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი. თბილისი.
- გოგელია დ., ჭელიძე ლ. 1992: ენეოლითი. - საქართველოს არქეოლოგია, ტ. II (რედ. ო. ჯაფარიძე), 17-69. თბილისი.
- გუდავა ტ. 1975: ქართული ხალხური სიტყვიერება, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა და გამოკვლევა დაურთო ტოგო გუდავაშ. ტ. I, თბილისი
- დოლაბერიძე რ. 2001: თუშეთის ნასოფლარები და ნიშტაყოს სამლოცველო. — შუასაუკუ-

- ნეთა ხანის ქართული სოფელი არქეოლოგიური მასალების მიხედვით. I კონფერენცია. მოხსენებათა მოკლე შინაარსი (რედ. რ. რამიშვილი). 31-33. თბილისი.
- დოლიძე ი. (რედ.) 1965: ქართული სამართლის ძეგლები, ტომი II, თბილისი.
- ელიაშვილი გ. 1989: სენაკის რაიონის ტოპონიმია. თბილისი.
- ვაჩიშვილი ნ. 2003: ურჩხული სოფ რეზიდან. — საქართველოს სიძველენი № 4-5, 30-35. თბილისი.
- თაყაიშვილი ე. 1991: არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და სოფ. ჩანგლში 1907 წელს. - დაბრუნება, ტ. 1. თბილისი.
- კიკნაძე ზ. 2001: ქართული ხალხური ეპოსი. თბილისი.
- კუფტინი ბ. 1949: ქართული კულტურის უძველესი კერა თრიალეთში. თბილისი.
- ლომაია მ, გერსამია რ. 2012: მეგრული ტექსტები, ნაწილი 2, თბილისი.
- მარუაშვილი ლ. 1979: ათი წელი მწვერვალთა ჰიმნოზის ქვეშ. თბილისი.
- მახარაძე ზ., კალანდაძე ნ., მურვანიძე ბ. 2016: ანანაურის № 3 დიდი ყორღანი. თბილისი.
- მელიქიშვილი გ. 1951: უძველესი სამეფო სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე. — მიმოხილველი, II. 203-230. თბილისი.
- მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1938: მეგალითური კულტურა საქართველოში. თბილისი.
- მინდიაშვილი გ. 1980: გორა ნამოსახლართა სოციალური ბუნებისათვის. მაცნე — ისტორიის, არქეოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია № 4. 175-186. თბილისი.
- მინდიაშვილი გ. 1981: მტკვარ-არაქსული საზოგადოების სოციალური შესწავლისათვის. — მოხსენებათა თეზისები. თბილისის ახალგაზრდა მეცნიერთა საიუბილეო კონფერენცია. 27-28. თბილისი.
- მინდიაშვილი გ. 1983: მტკვარ-არაქსული საზოგადოების სოციალური სტრუქტურის შესწავლისათვის. მაცნე — ისტორიის, არქეოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია № 1, 185-198. თბილისი.
- მინდიაშვილი გ. 2002: „მტკვარ-არაქსული“ მესაქონლეობის ხასიათისა და მეურნეობის ამ დარგის კლასთნარმომქმნელი ბუნების შესახებ. — ძიებანი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი, № 9, 15-22. თბილისი.
- მინდიაშვილი გ. 2003: კვლევის მეთოდის გამო. — ძიებანი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი, № 11, 5-9. თბილისი.
- მირცხულავა გ., ორჯონიკიძე ა., მინდიაშვილი გ., ჯაფარიძე ო. 1992: ადრებრინჯაოს ხანა. — საქართველოს არქეოლოგია, ტ. II (რედ. ო. ჯაფარიძე), 70-215, თბილისი.
- ნადიმაშვილი ს. 1963: გუდაბერტყა-ციხიაგორა. ჟურნალი „ლიახვი“. გორი.
- ნარიშკინიშვილი გ. 2000: ძვ.წ. II ათასწლეულის სარიტუალო გზები საქართველოში. — ძიებანი, № 5, 47-54.
- ნარიშკინიშვილი გ. 2003: სარიტუალო გზები თრიალეთის ყორღანებთან. - ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში, №11, გვ. 9-23. თბილისი.

- ნარიშანიშვილი გ.** 2006: საფარ-ხარაბას სამაროვანი. - ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში. №17-18. 92-126. თბილისი.
- ნარიშანიშვილი გ.** 2009: სიახლენი თრიალეთის კულტურაში. თბილისი.
- ნარიშანიშვილი გ.** 2010: თრიალეთი ძვ.წ. XV-XIV საუკუნეებში. - ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანი სამხრეთ კავკასიის მილსადენი და არქეოლოგია საქართველოში (მთ. რედ. გ. გამყრელიძე). 271-365, თბილისი.
- ნარიშანიშვილი გ., ამირანაშვილი ჯ., კვაჭაძე შ., შანშაშვილი ნ.** 2010: ავრანლოს არქეოლოგიური ძეგლები. - ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანი სამხრეთ კავკასიის მილსადენი და არქეოლოგია საქართველოში (მთ. რედ. გ. გამყრელიძე). 366-405. თბილისი.
- ნარიშანიშვილი გ., მახარაძე ზ., ხიმშიაშვილი კ., შანშაშვილი ნ.** 1996: ციკლოპური ნამოსახლარების შესწავლისათვის. - საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა დაცვისა და გამოყენების მთავარი სამეცნიერო-საწარმოო სამმართველო. სამეცნიერო შრომების წელიწადური II. 52-55. თბილისი.
- ნარიშანიშვილი გ., მახარაძე ზ., შანშაშვილი ნ., მელიქიძე შ.** 2004: ნალკის ექსპედიცია 1990-1992 წლებში. — საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1989-1992 წლებში. 123-128, ტაბ. CCV-CCXIV. თბილისი.
- ნარიშანიშვილი გ., მგელაძე ნ.** 2000: გოდერძის უღელტეხილის ნამოსახლარები. - ჯავახეთი, ისტორია და თანამედროვეობა. 166-180. ახალციხე.
- ნარიშანიშვილი გ., შანშაშვილი ნ.** 1997: თრიალეთის „ციკლოპური“ ნამოსახლარები ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენების შუქზე. კავკასიის არქეოლოგია. უახლესი აღმოჩენები და პერსპექტივები. საერთაშორისო სამეცნიერო სესიის მოხსენებათა მოკლე შინაარსები. 29-31. თბილისი.
- ნარიშანიშვილი გ., შანშაშვილი ნ.** 2016: კნოლეს ნამოსახლარი და სამაროვანი. - ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში, №23, 224-262. თბილისი.
- ნარიშანიშვილი გ., შანშაშვილი ნ., კვაჭაძე მ.** 2018: თრიალეთი — კულტურულ-ისტორიული მემკვიდრეობა. თბილისი.
- ნარიშანიშვილი გ., შანშაშვილი ნ., ნარიშანიშვილი დ.** 2013: სამხრეთ კავკასიის მეგალითური ძეგლების ერთი ჯგუფის შესწავლისათვის. — ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში, № 21, 140-166. თბილისი.
- ნარიშანიშვილი დ.** 2015: მითო-რელიგიური მსოფლმხედველობა შუა ბრინჯაოს ხანის ცენტრალურ სამხრეთ კავკასიაში. დისერტაცია არქეოლოგიის დოქტორის (Ph.D.) აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. თბილისი.
- ნარიშანიშვილი დ.** 2019: საქართველოს ციკლოპური სიმაგრეები. თბილისი.
- ნასიძე გ.** 1972: თორი-ლიკანის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1971 წლის ანგარიში. — არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1971 წელს. 57-58, თბილისი.
- ნასიძე გ., კილურაძე ნ.** 1973: თორი-ლიკანის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში. — არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1972 წელს. 104-107. თბილისი.

ორბელიანი სულხან-საბა, 1991: სიტყვის კონა. ტ. 1. თბილისი.

ოჩიაური თ. 1967: მითოლოგიური გადმოცემები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში. თბილისი.

პაპუაშვილი ნ., ჯიბლაძე ლ., პაპუაშვილი რ. 2006: კოლხეთის ენოლითის, ბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანის სამაროვნების გავრცელების რუკა. — ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში. № 17-18. 127-132. თბილისი.

რჩეულიშვილი გ. 2001: დეცეპიანის და დიდრუის ნასოფლარები ფშავის არაგვის ხეობაში. შუასაუკუნეთა ხანის ქართული სოფელი არქეოლოგიური მასალების მიხედვით. I კონფერენცია. მოხსენებათა მოკლე შინაარსი (რედ. რ. რამიშვილი). 36-38. თბილისი.

სამუშია კ. 1971: ქართული ხალხური პოეზიის მასალები (მეგრული ნიმუშები), გამოსაცემად მოამზადა კ. სამუშიამ. თბილისი.

სიხარულიძე ა. 1969: თრიალეთის ვეშაპები და ვეშაპოდეები. — საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია, მაცნე № 6, გვ. 37-48. თბილისი.

სიხარულიძე ა. 1970: საქართველოს ვეშაპები და ვეშაპოდეები. დისერტაცია ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი.

სტურუა ქ. 1994: ობსიდიანი და ვაჭრობის სანაყისები. არქეოლოგიური კრებული I, 21-36. თბილისი.

სურგულაძე ი. 1993: ქართული ხალხური ორნამენტის სიმბოლიკა. თბილისი.

ტატიშვილი თ. 1970: მიწისქვეშა ნაგებობანი მტკვრის ხეობის ზემო ნელზე. — ძეგლის მეგობარი, № 40, 18-22. თბილისი.

ტატიშვილი ი. 2001: ხეთური რელიგია. თბილისი.

ფიცხელაური კ. 1980: კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის საველე კვლევა-ძიების შედეგები, პრობლემები, პერსპექტივები. — კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები, IV, თბილისი, 5-17. თბილისი.

ქართლის ცხოვრება, 1955: ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბილისი.

ქართლის ცხოვრება, 1973: ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. IV. თბილისი.

ქართული ხალხური ზღაპრები, 1938: რედაქტორი მ. ჩიქოვანი. ტ. I, თბილისი.

ქართული ხალხური ზღაპრები, 1986: შემდგენელი აღ. ლლონტი. თბილისი.

ქიქოძე ზ., ქორიძე ი. 1978: ფარავნის დაზვერვითი არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1977 წ. ჩატარებული სამუშაოების მოკლე ანგარიში. — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, VI, 19-26. თბილისი.

ლლონტი აღ. 1937: გურული ფოლკლორი. ნაწილი პირველი. თბილისი.

ყვავაძე ე. 2004: თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 2003 წელს მოპოვებული მასალების პალინოლოგიური შესწავლის ანგარიში (ხელნაწერი, ინახება საქართ-

ველოს ეროვნული მუზეუმის ოთ. ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიურ კვლევის ცენტრში), 18-72, თბილისი.

ყვავაძე ე. 2005: თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 2004 წელს მოპოვებული მასალების პალინოლოგიური შესწავლის ანგარიში (ხელნაწერი, ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთ. ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიურ კვლევის ცენტრში), 2-36. თბილისი.

ყვავაძე ე., ნარიშკინი გ. 2010: ნალკის პლატოს პალეოლანდშფუტები გვიანპლეისტოცენსა და პოლოცენში (არქეოლოგიური და გეოლოგიური მასალის პალინოლოგიური მონაცემების მიხედვით). ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანი სამხრეთ კავკასიის მილსადენი და არქეოლოგია საქართველოში (მთ. რედ. გ. გამყრელიძე). 568-601. თბილისი.

შანშაშვილი ნ., ნარიშკინი გ. 1989: მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებული ერთი რიტუალის სემანტიკა. — ძეგლის მეგობარი, №1. 56-62. თბილისი.

შანშაშვილი ნ., ნარიშკინი გ. 1996: თრიალეთის ციკლოპური ნამოსახლარები. - ძეგლის მეგობარი, №4(95), 44-52, თბილისი.

შანშაშვილი ნ., ნარიშკინი გ. 1998: ციკლოპური ნამოსახლარების გათხრები ნალკის რაიონში. კავკასიის არქეოლოგიური კონფერენცია. I. მოხსენებათა მოკლე შინაარსი. 35-36. თბილისი.

შანშაშვილი ნ., ნარიშკინი გოდერძი, ნარიშკინი გიორგი. 2016: ვაჭრობა და სავაჭრო გზები სამხრეთ კავკასიასა და ახლო აღმოსავლეთს შორის (ძვ.წ. III-III ათასწლეულები). თბილისი.

ჩარკვიანი მ. 2002: ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ ჩატარებული საველე არქეოლოგიური სამუშაოები. - ძიებანი № 9, 88-100. თბილისი.

ჩიქოვანი თ. 1975: იდუმალა. თბილისი.

ჩიქოვანი მ. 1947: მიჯაჭვული ამირანი. თბილისი.

ჩუბინიშვილი ტ. 1963: ამირანის გორა. თბილისი.

ჩხაიძე მ. 1997: საქართველოს მეგალითური კულტურა და ქვა-კაცი ზეიანის მიწებიდან. დისერტაცია ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატის ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი.

ცანავა ა. 1992: ქართული მითოლოგია (შემდგენელი ა. ცანავა; რედ. სილაგაძე). თბილისი.

ციციშვილი ი. 1998: კვლავ ციკლოპური ციხეების მნიშვნელობის შესახებ. - ძეგლის მეგობარი № 2, 3-11. თბილისი.

ნიკლაური ი. 2001: ნასოფლარების ტოპოგრაფია აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში. — შუასაუკუნეთა ხანის ქართული სოფელი არქეოლოგიური მასალების მიხედვით. I კონფერენცია. მოხსენებათა მოკლე შინაარსი (რედ. რ. რამიშვილი). 25-29. თბილისი.

ხალხური სიბრძნე. 1964: თბილისი.

ხატაური 2001: საზოგადოებრივი ჟურნალი (რედ. ე. საღლიანი), №2(3). თბილისი.

- ჯავახიშვილი ალ., ლლონტი ლ. 1962: ურბნისი I. თბილისი.
- ჯაფარიძე ო. 1959: დოლმენური კულტურა საქართველოში. — თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 77. თბილისი.
- ჯაფარიძე ო. 1961: ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე. თბილისი.
- ჯაფარიძე ო. 1964: 1962-1963 წლების თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები. თსუ შრომები 107. თბილისი.
- ჯაფარიძე ო. 1969: არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში. თბილისი.
- ჯაფარიძე ო. 1998: ქართველთა ტომების ეთნო-კულტურული ისტორიისათვის ძვ.წ. III ათასწლეულში. თბილისი.
- ჯაფარიძე ო. 2003: საქართველოს ისტორიის სათავეებთან. თბილისი.
- ჯაფარიძე ო., და სხვ. 1981: ჯაფარიძე ო., კიკვიძე ი., ავალიშვილი გ., წერეთელი ა. მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები. თბილისი.
- Areshian G. 2005: Early Bronze Age settlements in the Ararat Plain and its vicinity. Mountains and Valleys (ed. B. Helwing and A. Ozfirt). Berlin.
- Aruz J. 2003: Art and Interconnections in the Third Millennium B.C. — Art of the First Cities (Ed. by J. Aruz, with R. Wallenfels). The Metropolitan Museum of Art. 239-250. New York.
- Badalian R., Kohl P., Stronach D., Tonikian A. 1994: Preliminary report on the 1993 excavations at Horom, Armenia. - Iran. Journal of Persian Studies.vol. XXXII.
- Badalyan R., Avetisyan P. 2007: Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia, I, Mt. Aragats and its Surrounding Region. BAR International Series 1697, Oxford.
- Bean J. 1968: Turkey beyond the Meander. London.
- Belli O. 1993: Ruinen monumentaler Bauten südlich Van-Seen in Ostanatolien. Istanbulen Mitteilunten. Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Istanbul, 43, 255-265.
- Brown T.W. 1958: A report on the discovery of a line of ancient fortifications on a ridge to the east of Rania Plain, Sulaimaniyah Liwa. Sumer. A Journal of Archaeology and History in Iraq, vol. XIV, 1,2; 122-124
- Buccellati G. 1994: The Kudurrus as Monuments. - Mesopotamian History and Environment. Occasional Publications, Vol. 2. Louvain: Peeters, 283-291.
- Bunatz D., Kune H., Al Mahmud A. 1999: Atturath ah hadari liljazira assuriab wama havlaha. Dalil muthaf Deir ez Zor (In Arabian). Dimashk.
- Carter T., Dunstov L., Humphreys A. 2004: Syria and Lebanon. Lonely planet.
- Devejian S. 2007: Lori Berd. — The Gold of Ancient Armenia (III mill. BC — 14 cent. AD), 77-86, Yerevan.
- Dinçol, A.M. and Dinçol, B. 1992: Die urartäische Inschrift aus Hanak (Kars). — In: H. Otten, E. Akurgal, H. Ertem & A. Suel (eds.), Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honor of S. Alp, 109-117. Ankara.
- Erdoğan B. 2009: Ritual symbolism in the early chalcolithic period of Central Anatolia. - Journal for Interdisciplinary Research on Religion and Science, No.5, 129-151.

- Gilbert A., Bobokhyan A.** 2012: Vishapakars – Archaeological Investigation of Relief-Decorated Megaliths in Armenia. – International Symposium on East Anatolia – South Caucasus Culture. Abstracts, 61. Erzurum.
- Gimbutas M.** 1992: The Goddesses and Gods of Old Europe. 6500-3500 B.C. Myths and Cult Images. Los Angeles, New York.
- Hauptmann H.** 1993: Ein Kulturgebäude in Nevalı Çori. – Between the Rivers and over the Mountains. Archaeologica anatolica et mesopotamica Alba Palmieri dedicate (Ed. by M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani). 37-69. Roma.
- Heun et. al.,** 1997: Manfred Heun, Ralf Schäfer-Pregl, Dieter Klawan, Renato Castagna, Monica Acerbi, Basilio Borghi, Francesco Salamini. Site of Einkorn Wheat Domestication Identified by DNA Fingerprinting, Science, 278 (1997) 1312-1314.
- Ingram M.I., Summers G.** 1979: Stelae and settlement in the Meshkin Shahr plain northeastern Azerbaijan, Iran. - Archäologische Mitteilungen aus Iran, 12.
- Kleiss W.** 1969: Bericht über zwei erkundungsfaren in Nordwest Iran. - Archäologische Mitteilungen aus Iran, #2, 8-20.
- Kleiss W.** 1972: Bericht über erkundungsfahren in Iran im jahre 1971. - Archäologische Mitteilungen aus Iran, # 5. 135-144.
- Korn W.** 2005: Megalithkulturen. Ratselhafte Monumente der Steinzeit. Stuttgart.
- Köroğlu K.** 2005: The northern border of the Urartian kingdom. - Anatolian Iron Age 5. Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Age Colloquium held at Van, 6-10 August 2001 (Ed. by A. Çilingiroğlu and G. Darbyshire). British Institute at Ankara, 99-106. London.
- Köroğlu K.** 2012: The Kingdom of Urartu and native Culture. - Anatolian Iron Age 7. Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Age Colloquium held at Edirne, 19-24 April 2010 (Ed. by A. Çilingiroğlu and A. Sagona). Peeters. Leuven-Paris-Walpole, MA, 149-166.
- Kroll S.** 1984: Archäologosche fundplätze in Iranisch - Ost Azerbaidjan. - Archaeologische Mitteilunten aus Iran, # 17.
- Kvavadze E., Kakhiani K.** 2010: Palinology of the Paravani Burial mound (Early Bronze Age, Georgia). - Vegetation History and Archaeobotany, 469-478.
- Kvavadze E., Narimanishvili G.** 2006: The remains of Gossypium, Linum and sheep hairs as textile fibers of cotton, flax and wool in palynological material from Bronze Age burials. – Palyno-Bulletin. Vol.2 – 2006 (Eds. J. N. Haas and K. Oeggl). 34-37. Innsbruck.
- Kvavadze E., Narimanishvili G., Bitadze L.** 2010: Fibres of Linum (flax), Gossypium (cotton) and animal wool as non-pollen palynomorphs in the late bronze Age burials of Saphar-Kharaba, Southern Georgia.– Vegetation History and Archaeobotany. The Journal of Quaternary Plant Ecology, Paleoclimate and Ancient Agriculture.Vol. 19, #5-6. 2010, 479-494. Heidelberg.
- Kvavadze E., Narimanishvili G.** 2010:The palaeolandscapes of the Tsalka Plateau in the Late Pleistocene and Holocene (in the light of palynological data from archaeological and geological material). –In: Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceihan and South Caucasian pipelines(editor in-chief G. Gamkrelidze), 573-606. Tbilisi.

- Limper K.** 1988: Uruk. Perlen. Ketten. Anhänger. Grabungen 1912-1985. Uruk-Warka. Endberichte, Band 2. Mainz am Rhein.
- Makharadze Z.** 2008: The Settlement at Tsikhiagora and the Early barrows at Kavtiskhevi. – *Ancient Near Eastern Studies, Supplement 19. Archaeology in Southern Caucasus: Perspectives from Georgia* (Ed. by A. Sagona and M. Abramishvili), Peeters. Leuven-Paris-Dudley, MA. 63-103.
- Makharadze Z.** 2014: The End of the Early Bronze Age in Georgia. - In: *Problems of Early Metal Age Archaeology of Caucasus and Anatolia. Proceedings of International Conference* (Editor-in-chief G. Narimanishvili), 226-232, Tbilisi.
- Mansfeld G.** 2001: Die „Königsgräber“ von Alaca Höyük und Ihre Beziehungen nach Kaukasien. – *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Band 33*, 19-61. Berlin.
- May J.** 2003: Knowth. – *Current Archaeology*, #188. <https://www.knowth.com/current-archaeology.htm>
- Mellaart J.** 1963: Excavation at Çatal Hüyük, Second Preliminary Report. *Anatolian Studies*, Vol.13, 43-103.
- Mellaart J.** 1964: Excavation at Çatal Hüyük, 1963: Third Preliminary Report. *Anatolian Studies*, Vol.14, 39-119.
- Mellaart J.** 1966: Excavation at Çatal Hüyük, 1965: Fourth Preliminary Report. *Anatolian Studies*, Vol.16, 165-191.
- Mepiaschvili R., Zinzadze V.** 1986: *Georgian Verbauten und Kirchen*. Leipzig.
- Mohen J.-P.** 1989: *Megalithkultur in Europa. Geheimnis der frühen Zivilization*. Stuttgart-Zürich.
- Monaghan P.** 2004: *The Encyclopedia of Celtic Mythology and Folklore*. New York.
- Narimanishvili D., Vadachkoria R., Tamazashvili K., Juszczuk K., Tomczyk W.** 2018: Archaeological excavations at Beshtasheni Late Bronze Age-Early Iron Age Cemetery (2015-2016 results). – *Aramazd. Armenian Journal of Near Eastern Studies (AJNES)* (Ed. in-Chief A. Kosyan). 120-144. Oxford.
- Narimanishvili G.** 2004: Ritual roads at Trialeti barrows. – *Journal of Georgian Archaeology*, № 1, 120-133. Tbilisi.
- Narimanishvili G.** 2010: Trialeti in the 15th and 14th centuries BC. – In: *Rescue Archaeology in Georgia: Baku-Tbilisi-Ceyhan, South Caucasian Pipelines* (editor in-chief G. Gamkrelidze), 308-365. Tbilisi.
- Narimanishvili G., Shanshashvili N.** 1997: The Cyclopean settlement sites of Trialeti in the light of new archaeological discoveries. - *Archaeology of Caucasus: new discoveries and perspectives*, 67-69. Tbilisi.
- Narimanishvili G., Schanschashvili N.** 2001: Zu den zyklischen Siedlungen in Trialeti. *Georgica*, # 24. 5-34. Konstanz.
- Narimanishvili G., Shanshashvili N.** 2001a: Cyclopean settlements and the Ancient States of the South Caucasus (Diaukhi). - *Second International Congress on Black Sea Antiquities. abstracts*. Bilkent University. 71. Ankara.

- Narimanishvili G., Shanshashvili N., Narimanishvili D.** 2015: Menhirs from South Caucasus. – International Symposium on East Anatolia – South Caucasus Culture. Proceedings, I. 212-220. Cambridge.
- Peters J., Schmidt K.** 2004: Animals in the symbolic world of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, south-eastern Turkey: a preliminary assesment. – *Anthropozoologica* 39 (1), 179-218.
- Petrosyan L.** 2007: Lchashen (in Armenian). - The gold of ancient Armenia (III mill. BCE – 14 cent. AD), 102-108. Yerevan.
- Poidebard A.** 1930: Statue trouvée à Tell Brak. - Syria, # 11, 360-364.
- Reden S. von,** 1989: Die Megalith Kulturen, Zeugnisse einer verschollenen Urreligion. Köln.
- Sagona A. Zimansky P.** 2010: Ancient Turkey. London and New York.
- Schmidt K.** 2000: Göbekli tepe, Southeastern Turkey. A preliminary Report on 1995-1999 Excavations. – *Paléorient*, Vol. 26, #1, 45-54.
- Schmidt K.** 2006: Sie bauten die ersten temple. Das rätselhafte Heiligtum des Steinzeitjager. Verlag C.H. Beck. München,.
- Schmidt K.** 2011: Göbekli tepe. - Özdoğan M., Başgelen N., Kuniholm P. The Neolithic in Turkey. New Excavations and new Research. The Euphrates Basin. 42-84. Istanbul.
- Shanshashvili N., Narimanishvili G.** 2015: Mitannian seals from South Caucasus in the context of Caucasian Near Eastern contacts in the 15th-14th cc. B.C. - *Metsamor. The cronicle of fifty years of excavations. Collection of articles:* 72-89. Yerevan.
- Starr R. F. S.** 1937: Nuzi. Report on the excavations at Yorgan Tepa near Kirkuk, Iraq, conducted by Harvard University in conjunction with the American Schools of Oriental Research and University Museum of Philadelphia 1927-1931, vol II. Harvard University Press. Massachusetts. Cambridge.
- Stadelmann R.** 1991: Die Ägyptische Pyramiden. – *Kulturgeschichte der Antike Welt*, Band 30, Mainz am Rhein
- Trump D.** 1972: An Archaeological Guide. Faber and Faber Limited. 19-20. London.
- Topaloğlu Y.** 2006: Ardahan-Çıldır Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum.
- Адзия А., Гюзальян Л., Пиотровский Б.** 1932: Циклопические крепости Закавказья. Сообщения ГАИМК (Государственная Академия Истории Материальной Культуры), 1-2. Москва.
- Алиев В.** 1983: Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Автореферат диссертации на соискании доктора ист. наук. Тбилиси.
- Антонова Е.** 1984: Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. Москва.
- Ахундов Д.** 1986: Архитектура древнего и средневекового Азербайджана. Баку.
- Արություն Н.В.** 1970: Биайнили-Урарту. Ереван.
- Бадалян Р.** 2001: Обсидиан Южного Кавказа: эксплуатация источников и распространение сырья. – *ძიებანი. დამატებანი VI: კავკასია: ნეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიის საკითხები*, 29-39. თბილისი.

- Бадалян Р. 2002: Обсидиан Кавказа: Источники и распространение сырья в эпоху неолитического железа (по результатам анализов нейтронной активации) - Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Ереван.
- Бадж Э. А. У. 2001: Амулеты и суверия. Москва.
- Бадж Э. А. У. 2003: Египетская религия. Египетская магия. Москва.
- Брей У., Трамп Д. 1990: Археологический словарь. Москва.
- Воронов Ю. 1969: Археологическая карта Абхазии. Сухуми.
- Гагулашвили И. 1983: Грузинская магическая поэзия. Тбилиси.
- Геддес Д., Гроссет Р. 2002: Кельтская мифология. Энциклопедия. Москва.
- Грен А. 1907: Отчёт по археологической поездке в Цинцаро. – Известия КОИМАО (Кавказское отделение Императорского Московского археологического общества), Вып. II, Тифлис.
- Грузинские народные сказки, 1988: Составитель Т. Курдованидзе т.2. Москва
- Гурко-Кряжин В. 1926: Циклопические сооружения Закавказья. - Новый Восток, № 5, 212-221, Москва.
- Дедабришвили Ш. 1979: Курганы Алазанской долины. Труды Кахетинской Археологической Экспедиции, 2. Тбилиси.
- Джавахишвили А. 1973: Строительное дело и архитектура поселений Южного Кавказа V-III тыс. до н.э. Тбилиси.
- Джанберидзе Н., Цицишвили И. 1976: Архитектура Грузии. Тбилиси.
- Джанхот И. 2006: Кавказский дольмен в истории адыгов. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук. Нальчик.
- Джафарзаде И. 1956: Древнейший период истории Азербайджана. Очерки по древней истории Азербайджана. Баку.
- Еганян Л. 2012: Памятник раннебронзового периода Мец Сепасар в контексте индоевропейских верований и ритуалов. – Труды Маргианской археологической экспедиции. Т. 4. (Гл. ред. В. И. Сариниди), 272-290, Москва.
- Есаян С. 1976: Древняя культура племён Северо-Восточной Армении (III-I тыс. до н.э.). Ереван.
- Жоржикашвили Л., Гогадзе Е. 1974: Памятники Триалети эпохи ранней и средней бронзы.
- Замаровский В. 1986: Их величества пирамиды. Москва.
- ИВД 1988: История Древнего Востока. Часть 2. Ред. Бонгардт-Левин Г.М. Москва.
- Инал-Ипа Ш. 1977: Памятники абхазского фольклора. Сухуми.
- Ивановский А. 1911: По Закавказью. Материалы по археологии Закавказья, VI. Москва.
- Иващенко М. 1935: Исследование архаических памятников материальной культуры в Абхазии. Тифлис.
- Квавадзе Э., Коннор С., Нариманишвили Г. 2007: Позднеплейстоценовая и Голоценовая история развития ландшафтов окрестностей Цалки (Южная Грузия) по палинологическим

данним озерных и почвенных образованиях. – პალეობოლოგიის პრობლემები, ტომი II, თბილისი, 12-22.

- Куфтин Б.** 1936: Тriaлетская археологическая экспедиция, дневник (Рукопись. Хранится в Национальном Музее Грузии).
- Куфтин Б.** 1937: Тriaлетская археологическая экспедиция, дневник (Рукопись. Хранится в Национальном Музее Грузии).
- Куфтин Б.** 1938: Тriaлетская археологическая экспедиция, дневник (Рукопись. Хранится в Национальном Музее Грузии).
- Куфтин Б.** 1939: Тriaлетская археологическая экспедиция, дневник (Рукопись. Хранится в Национальном Музее Грузии).
- Куфтин Б.** 1940: Тriaлетская археологическая экспедиция, дневник (Рукопись. Хранится в Национальном Музее Грузии).
- Куфтин Б.** 1947: Тriaлетская археологическая экспедиция, дневник (Рукопись. Хранится в Национальном Музее Грузии).
- Куфтин Б.** 1948: Тriaлетская археологическая экспедиция, дневник (Рукопись. Хранится в Национальном Музее Грузии).
- Куфтин Б.** 1941: Археологические раскопки в Тriaлети. Тбилиси.
- Куфтин Б.** 1948: Археологические раскопки 1947 г. в Цалкинском районе. Тбилиси.
- Куфтин Б.** 1949: Материалы к археологии Колхиды, 1. Тбилиси.
- Кушнарёва К.** 1960: Тазакендский могильник в Армении. - Советская Археология, # 1, 137-148.
- Кушнарёва К.** 1993: Южный кавказ в 9-2 тыс. до н.э. Санкт-Петербург.
- Кушнарёва К., Чубинишвили Т.** 1970: Древние культуры Южного Кавказа (V-III тыс. до н.э.). Ленинград.
- Лавров Л.** 1960: Дольмены Северо-Западного Кавказа. – Труды Абхазского института языка, литературы и истории им. Д. И. Гулиа. вып. XXXI. Сухуми.
- Марковин В.** 1978: Дольмены западного Кавказа. Москва.
- Марр Н., Смирнов Я.** 1931: Вишапы. – Труды ГАИМК (Государственная Академия истории материальной культуры), т. 1, Ленинград.
- Мартirosян А.** 1964: О периодизации археологических памятников Армении эпохи бронзы и раннего железа. - Советская Археология № 3.
- Меликишвили Г.** 1954: Наири-Уарту. Тбилиси.
- Меликишвили Г.** 1959: К истории древней Грузии. Тбилиси.
- Меликишвили Г.** 1960: Население северных областей Наири-Уарту и его роль в древневосточной истории. XXV международный конгресс востоковедов. Доклады. Москва.
- Мещанинов И.** 1926: Каменные статуи рыб. Вишапы на Кавказе и в Северной Монголии. – Записки коллегии востоковедов. Ленинград.

- Мещанинов И.** 1932: Циклопические сооружения Закавказья. – Известия ГАИМК (Государственная Академия истории материальной культуры), 1932, т. XIII, вып. 4-7. Москва.
- Микаелян Г.** 1968: Циклопические крепости Севанского бассейна. Ереван.
- Микаелян Г., Есян С.** 1968: Циклопические крепости Шамшадина и Красносельска. ИФЖ №3. Ереван.
- Мшвениерадзе Д.** 1959: Строительное искусство в Древней Грузии. Тбилиси.
- Мурадян Ф.** 1993: Новонайденные пиктограммы из Апаранского района (на арм. яз.). – Археологические работы на новостройках Армении (Результаты раскопок 1986-1987 гг.), I, 103-105. Ереван.
- Нариманишвили Д.** 2010: Египетские амулеты 3-2 тысячелетия до н.э. на Южном Кавказе. – Археология, Этнология, Фольклористика Кавказа. с. 221-224. Тбилиси.
- Нариманишвили Г., Шаншашвили Н.** 2000: Проблемы генезиса на Южном Кавказе в свете новейших археологических открытий в Цалка-Триалети. – Международная научная конференция: археология и этнография Кавказа. 63-65. Тбилиси.
- Нариманишвили Г., Шаншашвили Н.** 2007: Мегалиты и культ предков на Южном Кавказе. – Археология, Этнология, Фольклористика Кавказа. 164-165. Тбилиси.
- Нариманишвили Г., Шаншашвили Н.** 2018: «Циклопический» комплекс Сабечдави в Триалети – По ту сторону Арагаца. Археологические исследования посвященные памяти Т. Хачатряна. 78-97. Ереван.
- Насидзе Г.** 1976: Итоги работ Тори-Ликанской экспедиции. Полевые археологические исследования в 1974 году. Тбилиси.
- Насидзе Г.** 1976а: Селища в зоне строительства лесных дорог Боржомского района. Археологические исследования на новостройках Грузинской ССР. Тбилиси.
- Насидзе Г.** 1987: Тори-Ликанская экспедиция. – Полевые археологические исследования в 1984-1985 гг. Тбилиси.
- Оганесян В.** 1990: Культура первой половины II тысячелетия до н.э. в среднем течении реки Раздан (Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук). Ереван.
- Оганесян В.** 1993: Раскопки Карашамбского могильника в 1987 году. – Археологические исследования на новостройках Армении, 1, 26-36. Ереван.
- Очиаури Т., Сургуладзе И.** 1980: Кавказско-иберийских народов мифология. – Мифы народов мира. Том первый (Гл. ред. С. Токарев), 603-607. Москва.
- Персидские сказки**, 1987: Ред. Кондырева Н. Москва.
- Пиотровский Б.** 1939: Вишапы. Каменные статуи в горах Армении. Ленинград.
- Пиотровский Б.** 1949: Археология Закавказья. Ленинград.
- Пиотровский Б., Гюзальян Л.** 1933: Крепости Армении доурартского и урартского времени. ГАИМК (Государственная Академия истории материальной культуры), Проблемы истории материальной культуры, № 5-6. Москва.

- Сихарулидзе А. 1970: Вешапы и вешапоиды Грузии. Автореферат. Тбилиси.
- Сказки народов мира 1987: Ред. Кроткова Л. Москва.
- Снесарев Г. 1969: Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. Москва.
- Стражев В. 1926: К азанскому дольмену. Известия Абхазского Научного общества, 4, Сухуми.
- Такайшвили Е. 1896: Отчёт Императорской Археологической Комиссии за 1896 год. 109-112. Санкт - Петербург.
- Такайшвили Е. 1905: Археологические экскурсии, разыскания и заметки. Известия кавказского отделения Императорского Московского археологического общества, вып. II, Тифлис.
- Такайшвили Е. 1913: Археологические экскурсии, разыскания и заметки. Известия кавказского отделения Императорского Московского археологического общества, вып. III, Тифлис, 11-176.
- Такайшвили Е. 1913а: Археологические экскурсии, разыскания и заметки. О Сачхерском кургане Шорапанского уезда. – Сборник материалов для описания местностей и народов Кавказа, вып. II. 167-172. Тифлис.
- Тороманян Т. 1921: Дохристианское архитектурное искусство. Ереван
- Труды ... 1887: Труды V-го археологического съезда в Тифлисе. 88
- Турецкие сказки, 1986: Ред. И. Стеблева. Москва.
- Тэрнер В. 1983: Символ и ритуал. Москва.
- Уваров А. С. 1887: Об обсидиановых орудиях найденных на ~~дальне~~ ^{дальне} А. Я. Иоакимовым. – Труды археологического съезда в Тифлисе. Москва.
- Фелицын Е.Д. 1904: Западно-кавказские дольмены. - Материалы по Археологии Кавказа IX. Москва.
- Ханзадян Э. 1969: Гарни IV (на армянском языке). Ереван.
- Цвинария И. 1990: Новые памятники дольменной культуры Абхазии. Тбилиси.
- Цицишвили И. 1955: История грузинского зодчества. Тбилиси.
- Чилингарян С. 1968: Циклопические сооружения Ноемберянского района. Историко Филологический Журнал № 1. Ереван.
- Чубинишвили Т. 1971: К древней истории Южного Кавказа. Тбилиси.
- Элиаде М. 1994: Священное и мирское. Москва.
- Элиаде, М. 1986: Трактат по истории религий, том II, Санкт-Петербург
- Элиаде М. 2001: История веры и религиозных идей, том I. От каменного века до Элевсинских мистерий, Москва.
- Юнг К.Г. 2003: *Mysterium Coniunctionis* (Таинство воссоединения). Минск.